

Uluslararası
Kâdî
Abdülcebbar
Sempozyumu
Bildiriler ve Özetler

01-03 Kasım 2024 Karabük/Türkiye

Editörler

Doç. Dr. Ahmet Mekin KANDEMİR
Arş. Gör. Ahmet Ziyaüddin CERAN
Arş. Gör. Muhammed İzzet Berat AKBAŞ
Arş. Gör. Hacer GERGİN

Uluslararası Kâdî Abdülcebbar Sempozyumu

(01-03 Kasım 2024)

Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi - Karabük

Bildiriler ve Özetler

Editörler

Doç. Dr. Ahmet Mekin KANDEMİR

Arş. Gör. Ahmet Ziyaüddin CERAN

Arş. Gör. Muhammed İzzet Berat AKBAŞ

Arş. Gör. Hacer GERİN

KARABÜK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI – ...

E-ISBN: xxx-xxx-xxxx-xx-x (ISBN başvuru işlemleri devam etmektedir.
Numara alındığında bu kısım revize edilecektir)

Karabük, Kasım 2024

Uluslararası Kâdî Abdülcebâr Sempozyumu

Bildiriler ve Özetler

01-03 Kasım 2024 Karabük/Türkiye

Yayına Hazırlayanlar

Arş. Gör. Ahmet Ziyaüddin Ceran

Arş. Gör. Hacer Gergin

Arş. Gör. Muhammet İzzet Berat Akbaş

Arş. Gör. Mustafa Erdemli

Arş. Gör. Oğuz Bozoğlu

Karabük Üniversitesi Yayın Onayı

Prof. Dr. Fatih Kırışık (Rektör)

Karabük Üniversitesi Yayın Koordinatörü

Prof. Dr. Fatih Bayram

İlahiyat Fakültesi Yayın Onayı

Prof. Dr. Abdülcebbar Kavak (Dekan)

İlahiyat Fakültesi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Halim Gül

Doç. Dr. Tuğrul Tezcan

Doç. Dr. Ayhan Işık

Fakülte 24.10.2024 tarih ve 2024-72-1 sayılı Komisyon Kararı

Dizgi ve Mizanpaj

Arş. Gör. Oğuz Bozoğlu

Kapak Tasarımı

Arş. Gör. A. Ziyaüddin Ceran

Her hakkı saklıdır. Yayıncının izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. Kaynak gösterilmek şartıyla iktibas edilebilir.

Eserde yayınlanan yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

İrtibat

Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 78050, Karabük

Karabük Univ. Theology Faculty, 78050, Karabük/Türkiye

www.karabuk.edu.tr

Tel: (90 370) 418 67 00 Fax: (90 370) 418 93 17

<https://ukas2024.karabuk.edu.tr/index.aspx>

<https://kutuphane.karabuk.edu.tr/index.aspx>

Kurullar

Sempozyum Onur Kurulu

Prof. Dr. Fatih KIRIŞIK (Karabük Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Abdülcebbar KAVAK (Karabük Üniv. İslami İlimler Fakültesi Dekanı)

Düzenleme Kurulu

Doç. Dr. Ahmet Mekin KANDEMİR (Başkan)
Doç. Dr. Ayhan IŞIK
Doç. Dr. Mustafa YILDIZ
Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN
Doç. Dr. Şükrü MADEN
Dr. Öğr. Üyesi Doğan Delil GÜLTEKİN
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nur KAPLAN
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed SIDDIK
Arş. Gör. Ahmet Ziyaüddin Ceran
Arş. Gör. Berat Akbaş
Arş. Gör. Hacer Gergin
Arş. Gör. Mustafa Erdemli
Arş. Gör. Oğuz Bozoğlu

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Abdülhamit Sinanoğlu (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. Fethi Kerim Kazanç (Samsun 19 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Halim Gül (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamdi Kızılar (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Alkhattaf (Katar Üniversitesi - Katar)
Prof. Dr. Hulusi Arslan (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim ASLAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas Çelebi (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Güneş (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Luqman Zakariya (Abuja Üniversitesi - Nigeria)
Prof. Dr. Mehmet Dalkılıç (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Özdemir (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Orhan Şener Koloğlu (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Aydın (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman Demir (Hacıbayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Türker (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan Altıntaş (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus Cengiz (Mardin Artuklu Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdülvasıf Eraslan (Batman Üniversitesi)
Doç. Dr. Badrane Benlahcene (Katar Üniversitesi - Katar)
Doç. Dr. Hossam el-Din İbrahim Mohamed (Uluslararası İslam Üniversitesi - Malezya)
Doç. Dr. Hüseyin Maraz (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mahsum Aytepe (Gaziantep Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf Daşdemir (Jyväskylä Üniversitesi - Finlandiya)
Doç. Dr. Yüksel Macit (Malatya İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Selim Yılmaz (Din Hizmetleri Müşaviri - Kanada)
Dr. Aitmamat Kariyev (Manas Üniversitesi - Kırgızistan)
Dr. İbrahim Meftah İbrahim (Libya Akademisi - Libya)

Sekretarya

Arş. Gör. Ahmet Ziyaüddin Ceran
Arş. Gör. Berat Akbaş
Arş. Gör. Hacer Gergin
Arş. Gör. Mustafa Erdemli
Arş. Gör. Oğuz Bozoğlu

İçindekiler

KURULLAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	V
Tam Metinler	
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'A GÖRE TAKLİD	3
İHSAN AKAY	3
İVAZ'DAN TEODİSE YARATMAK: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN İVAZ TEORİSİYLE PLANTİNGA'NİN ÖZGÜR İRADE SAVUNMASINI TAMAMLAMAYA YÖNELİK BİR GİRİŞİM	26
NESİM ASLANTATAR	26
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN TESBÎTÜ DELÂ'İLİ'N-NÜBÜVVVE ADLI ESERİNDE Şİİ/İSMÂİLÎ PROPAGANDA	45
FURKAN ERBAŞ	45
Özetler	
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN MU'TEZİLE GELENEĞİNDEKİ YERİ.....	60
ÖMER TÜRKER.....	60
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA ADALET İLKESİ VE MÜSLÜMANLARIN ÇAĞDAŞ SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNE KATKI SUNMA İMKÂNI	64
HULUSİ ARSLAN.....	64
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA "İLK VÂCİP" DÜŞÜNCESİ	69
-NAİF DİNSEL İNANCIN DOĞAL TEMELLERİ ÜZERİNE-	69
MEHMET EVKURAN	69
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR USÛL-İ HAMSE ÜZERİNDEN BUGÜNE NE SÖYLER?	73
HÜSEYİN MARAZ	73
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR AÇISINDAN KUR'ÂN'IN MUCİZE OLUŞUNUN RASYONEL TEMELLERİ.....	79
METİN ÖZDEMİR	79
MATEMATİKSEL DÜŞÜNME TARZININ GERİDE BIRAKTIKLARI:	83
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR TEMELİNDE BİR ANALİZ DENEMESİ.....	83
YUNUS CENGİZ	83

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN OPTİK TEORİSİ:	87
GÖRME, YANSIMA, KIRILMA VE İLLÜZYON.....	87
OSMAN DEMİR.....	87
KÂDÎ ABDÜLCABBÂR'IN MECÛSİLİK ALGISI	91
MEHMET ALICI.....	91
NÜKETÜ'L-MUGNÎ BAĞLAMINDA KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA AHVÂL TEORİSİ	95
SERKAN ÇETİN.....	95
VÜCÛB ALELLAH'I TEMELLENDİRMEK: TEKLİF	99
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖRNEĞİ-	99
F. SÜMEYYE KILAÇ.....	99
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN DÜŞÜNCESİNDE İLÂHÎ CÖMERTLİK.....	103
SİBEL KAYA.....	103
KÜLLÂBİYYE'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ BAĞLAMINDA KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN SIFAT ANLAYIŞI.....	107
SERCAN YAVUZ.....	107
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR EL-HEMEDANÎ'NİN NÜBÜVVET BAĞLAMINDA MUCİZE VE BENZERİ FİİLLERE YAKLAŞIMI	111
SALİH SABRİ YAVUZ.....	111
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN MÛCİZE ANLAYIŞI	115
MELİHA BİLGE.....	115
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA NÜBÜVVETİ İSPAT YÖNTEMİ OLARAK MÛCİZE.....	119
ABDÜLHAMİT SİNANOĞLU	119
YASİN YILDIRIM.....	119
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA HZ. MUHAMMED'İN PEYGAMBERLİĞİNİ İSPAT DELİLLERİ	123
ALİ RIZA AKGÜN.....	123
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN KELÂM KOZMOLOJİSİNDE NEDENSELLİK MESELESİNİN TAHLİLİ	127
FETHİ KERİM KAZANÇ	127
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA İLK YARATMA VE ZAMAN/HAREKET İLİŞKİSİ.....	133

İSMAİL KOÇAK.....	133
FIRLATILAN BİR TAŞIN HIZINA NE ETKİ EDER?	135
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR FİZİĞİNDE İ‘TİMÂD TEORİSİ.....	135
VEYSEL ELİŞ.....	135
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN ARAZ ANLAYIŞI VE ARAZ İNKÂRCISI SENEVİLERE ELEŞTİRİLERİ	139
ZEYNEP ŞEKER.....	139
ATOMCULUK İLE ANTI-ATOMCULUK ZEMİNİNDE KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR VE CÂHİZ’İN AHLÂK ANLAYIŞLARI.....	143
FATMANUR ÖRSDEMİR	143
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN MÜRTEKİB-İ KEBİREYE İLİŞKİN MÜLAHAZALARI	147
ZÜLEYHA BİRİNCİ	147
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’A GÖRE KALBİN FİİLLERİ.....	151
BAHTİYAR KADAYIF	151
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN İDRAK TEORİSİNİN METAFİZİK BOYUTLARI.....	155
SAMİ TURAN EREL	155
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’DA BAZI TASAVVUFİ KAVRAMLAR:	159
EL-EMÂLİ ADLI ESERİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME	159
SAMET KARAHÜSEYİN.....	159
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN İMAMET/DEVLET BAŞKANLIĞI PROBLEMİNE YAKLAŞIMI VE İÇERDİĞİ SORUNLAR.....	163
SELİM ÖZARSLAN	163
İMÂMET DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN TAFDİL ANLAYIŞI.....	167
NİSA GECEKUŞU DEMİRBAŞ	167
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN SAHÂBE MÜDAFAASI.....	171
HİLMİ KEMAL ALTUN	171
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN TEKFİR HAKKINDAKİ YAKLAŞIMI.....	175
HAKAN ATALAY	175
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖZELİNDE MU‘TEZİLE FİKİH USÛLÜ ANLAYIŞI.....	179
BİLAL AYBAKAN	179

MU‘TEZİLÎ ÂLİM KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ŞÂFÎ MİYDİ?	182
BAHADDİN KARAKUŞ	182
TEKLİFİN AKLÎ VE SEM‘Î ZEMİNİ OLARAK HÜKÜM TEORİSİ:	186
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR VE KÂDÎ BÂKILLÂNÎ KARŞILAŞTIRMASI	186
ŞUHEDA BOZYEL	186
ZEYNEP BÜŞRA ÖZDEMİR	186
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN USUL ANLAYIŞINA TEKLİF NAZARİYESİNİN ETKİSİ:.....	190
EŞ-ŞER‘İYYÂT BAĞLAMINDA	190
ALİ BUTUR	190
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’A GÖRE RIZIK	194
ÖMER FARUK HABERGETİREN	194
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN <i>EL-EMALÎ</i> ESERİNDE KEBÂİR EHLİNE DAİR HADİSLERE YAKLAŞIMININ ÂMMİN DELÂLETİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ.....	198
YASİN AKAN	198
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’A GÖRE KUR’AN’I ANLAMA SORUNU.....	202
FAİĞ AHMEDZADA	202
KUR’AN’I ANLAMININ ANLAMI: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN MUHKEM-MÜTEŞABİH ANLAYIŞININ 4. ASIR TEFSİR ÂLİMLERİ EKSENİNDE TAHLİLİ	206
TUĞRUL TEZCAN	206
TEOLOJİK PERSPEKTİFLERİN KUR’ÂN YORUMUNA YANSIMALARI: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖRNEĞİ	210
YUSUF KARATAY	210
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’IN KUR’ÂN’I ANLAMADA RİVÂYET KULLANIMI.....	214
MURAT BAHAR	214
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR’DA NAZAR TEORİSİNİN KUR’AN YORUMUNA ETKİSİ	218
(<i>EL-MUĞNÎ</i> ÖRNEĞİ)	218
RECEP TURAN	218
HALKU’L-KUR’ÂN VE TARİHSELÇİLİK: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖRNEĞİ	222
RECEP DEMİR	222

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN KUR'AN YORUMUNDA DİLDE ZÂHİRLİK OLGUSUNUN YERİ VE ÖNEMİ: TENZÎHU'L-KUR'ÂN EKSENİNDE BİR İNCELEME.....	226
SONER AKSOY.....	226
KUR'ÂN TEFSİRİNDE KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN MECAZ ALGISI	230
MUHAMMED BHAEDDİN YÜKSEL	230
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN NESH ANLAYIŞI.....	234
ERKAN YAR.....	234
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA TE'VİL NAZARİYESİ	238
HÜSEYİN DOĞAN.....	238
ANLAMBİLİM AÇISINDAN KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA DİN DİLİ.....	242
HARUN ÇAĞLAYAN	242
KELÂMCİ KİMLİĞİN TEFSİR AMELİYESİNDEKİ İŞLEVİ VE ÖNEMİ	246
-KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖRNEĞİ-.....	246
MESUT ERZİ	246
İLAHİ KUDRET, İLAHİ ÖZGÜRLÜK VE AŞLAH: KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'DA TANRI'NİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ÇAĞDAŞ DİN FELSEFESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	250
ŞEYMA YAZICI.....	250
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN KÖTÜLÜK PROBLEMİNE HİKMET TEMELLİ ÇÖZÜM ARAYIŞI	255
EMİNE TAŞÇI YILDIRIM.....	255
FELSEFE TARİHİ ESERLERİ NE KADAR OBJEKTİF?.....	259
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR ÖZELİNDE DÜŞÜNCE TARİHİ YAZIMINA DAİR BİR ELEŞTİRİ..	259
RAMAZAN YILMAZ.....	259
CAUSALITY ACCORDING TO QÂDÎ 'ABD AL-JABBÂR	263
M. BASIL ALTAIE	263
QÂDÎ 'ABD AL-JABBÂR'S THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY:.....	265
EXPLORING ATTRIBUTE OF LIFE AND THE LIVING (HAYY).....	265
ABDUL BASIT ZAFAR.....	265
THE AUTHORITY OF ANALOGICAL REASONING FROM THE SEEN TO THE UNSEEN (QIYÂS AL-GHÂIB 'ALÂ AL-SHÂHID) FOR UNDERSTANDING THE ATTRIBUTES OF GOD ACCORDING TO QÂDÎ 'ABD AL-JABBÂR	267

MUHAMMAD AGA YUDHA.....	267
IKLIL ATHROZ ARFAN	267
MU'TEZİLÎ ANLAYIŞININ HADİS YORUMUNA ETKİSİ:.....	271
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN EL-EMÂLÎ ADLI ESERİ ÖZELİNDE	271
FİKRET ÖZÇELİK.....	271
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN EL-EMÂLÎ'SİNDE HADİS RİVAYETİ VE YORUMU	275
YAKUP KOÇYİĞİT	275
ŞULE SOYAL.....	275
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN TESBÎTU DELÂİLİ'N-NÜBÜVVE İSİMLİ ESERİNDE HADİS KULLANIMI	279
HASAN ERYILMAZ.....	279
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN TESBÎTU DELÂİLİ'N-NÜBÜVVE İSİMLİ ESERİNDE HADİS KULLANIMI	283
MUHAMMED VEYSEL EMEN.....	283
BİR REDDİYE YAZARI OLARAK KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR VE HRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ	287
MEHMET AKİF KAHVECİ.....	287
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN TESBÎTÜ DELÂİLİ'N-NÜBÜVVE ADLI ESERİNDE HRİSTİYANLARIN ULÛHİYET ANLAYIŞINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	291
MEHMET TALHA EROĞLU.....	291
MUSTAFA GÖREGEN	291
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN RAHLESİNDE BİR YAHUDİ MÜTEKELLİM:	295
YÛSUF EL-BASÎR (ÖL. 1037-39?)	295
ALİ SATILMIŞ.....	295
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN Şİİ MEZHEPLERE BAKIŞI: TESBÎTU DELÂİLİ'N-NÜBÜVVE ÖRNEĞİ	299
YUSUF KOÇAK.....	299
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN İMÂMETTE EFDALİYYET ANLAYIŞINI YENİDEN OKUMA ...	303
BEKİR ALTUN.....	303
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN İSMÂİLİLİK ELEŞTİRİLERİ: SOSYO-POLİTİK BAĞLAMDA BİR İNCELEME	307

BETÜL YURTALAN	307
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR VE ABDÜLKÂHİR EL-BAĞDÂDÎ'NİN İSMÂİLİYYE/BÂTİNİYYE FIRKASINA YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ	311
AYHAN IŞIK	311
KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN ŞİÎ KELÂMINA ETKİSİ:	315
ŞERÎF EL-MURTAZÂ'DAN NASİRÜDDİN TÛSÎ'YE İVAZ ANLAYIŞI	315
BERNA KAVUK.....	315
المسالك المنهجية العامة لدى القاضي عبد الجبار في دراسة الأديان	319
THAER ALHALLAK.....	319
عند القاضي عبد الجبار دليل الحدوث وإشكالاته	325
NABİL FOULY MOHAMED	325
دور القاضي عبد الجبار في تطوير دراسة الكتب المقدسة	329
ABDELHAKİM FERHAT.....	329
أثر الفكر الكلامي للقاضي عبد الجبار في الفكر اليهودي	332
—ابن ميمون نموذجاً-	332
SANA ELFERARA.....	332
نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار	337
" قيمتها في علم الكلام وأثرها في الفلسفية"	337
HAMDAN ALAHMAD ALOKLEH.....	337
مبدأ السببية عند القاضي عبد الجبار	341
SUZAN EMAD AL-DABABSA.....	341
نبوة سيدنا محمد بين القاضي عبد الجبار ويعقوب القرقساني	345
MUHAMMED SARHAN.....	345
آراء القاضي عبد الجبار الأصولية بين مذهبه الكلامي ومذهبه الفقهي	348
MOULAY ELHASANİY	348
منهج الاستنباط الفقهي عند القاضي عبد الجبار (دراسة مقارنة)	352
ASHJAN HAMEED BASİ	352
المصلحة في الفكر الأصولي عند القاضي عبد الجبار	357

NAİM HANK	357
نقض القاضي عبد الجبار عقلا نقد النظام للقياس.....	360
MAHMUD MUHAMMED ÖZDEMİR	360
منزلة الحديث عند المعتزلة من خلال نصوص القاضي عبد الجبار الهمداني.....	364
(ت. 415 هـ)	364
OMAR MBARKİ	364
منزلة الحديث عند المعتزلة من خلال نصوص القاضي عبد الجبار الهمداني.....	367
(ت. 415 هـ)	367
MUHAMMED SIDDIK.....	367
المدرسة العقلية والحديث النبوي؛ القاضي عبد الجبار المعتزلي وموقفه من "أحاديث الرؤية" نموذجاً	371
KEMEL FETTUH	371
نظرية الحكم عند القاضي عبد الجبار	375
التأسيس والتطبيق	375
HASAN ALKHATTAF	375
الأبعاد السياسية لأصل الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عند القاضي عبد الجبار المعتزلي	380
TOUFİK EL FELLAH	380
الفكر السياسي عند القاضي عبد الجبار	384
ISAM ABDUL MOLA.....	384
موقف المعتزلة من الحديث (القاضي عبد الجبار نموذجاً).....	388
ABDALWAHAB I. A. ZİDAN	388
منهج القاضي عبد الجبار الهمداني في متشابه القرآن	392
AHMED EL FARREK.....	392
القاضي عبد الجبار مفسراً	396
MUHAMMED MAHMUD KALOU	396
القيمة التاريخية لفكر القاضي عبد الجبار	400
٤١٥ هـ / ٣٥٩ هـ	400
NAJMAN YASEEN	400

أهمية القاضي عبد الجبار في الفكر المعتزلي	404
هـ٤١٥ / هـ٣٥٩	404
MOHAMMAD ALI AFEEN	404

Tam Metinler

Kâdî Abdülcebâr'a Göre Taklid

İhsan Akay*

Özet

Bu tebliğde 5. asrın en parlak simalarından çok yönlü bir âlim olan Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) taklid anlayışı konu edilecektir. Fıkıh usulü literatüründe farklı şekillerde de olsa “bir âlimin ictihadî bir meseleye dair görüşünü delilsiz kabul etmek veya uygulamak” anlamındaki taklid, 3./9. asırdan itibaren fıkıh usulü eserlerinde mevzubahis edilmiştir. Özellikle 4. asırda itikâdî ve amelî mezheplerin belli bir sisteme kavuşmaları taklid zihniyetini yaygınlaştırmıştır. Genel olarak ictihad ve fetva bölümlerinde işlenen taklid, diğer usul konuları içinde yer alarak kapsamı genişlemiştir. Bir mezhep etrafında kümelenme, ictihad etme kudretine sahip âlimlerde azalma ve içtihat ruhunun zayıflaması gibi gelişmeler neticesinde taklide ilişkin tartışmalar önem arz etmiştir. Akıl ve te'vili esas olarak şer'î hükümleri anlamaya çalışan Mu'tezile ile nassların zahirini önemseyen, lakin akıl ve kıyası nasslar temelinde yorumlayan Ehl-i sünnet arasında gerçekleşen taklide ilişkin tartışmalar, zamanla kelâmî/felsefî bir boyuta evrilmiştir. Ehl-i sünnetin aksine Mu'tezile taklide karşı olumsuz bir tavır takınmıştır. Ancak Kâdî Abdülcebâr, taklid konusunda mensubu olduğu Mu'tezile mezhebine muhalefet ederek aksi yönde görüş belirtmiştir. Bundan hareketle bu tebliğ, Kâdî'nin taklide ilişkin görüşlerini ele almanın yanı sıra onu söz konusu görüşe sevk eden sebep ve amilleri ortaya koymak amacına da matuftur. Bu hususta fıkıh usulü açısından taklide ilişkin tartışmaların tarihi arka planına yer verilerek Kâdî Abdülcebâr'ın mutlak manada avamın müçtehidî taklid etmesini caiz görme mefkûresi ve ihtilafın muhteva ve kavramsal boyutları irdelenecektir. Ayrıca usulü fıkıh ilminin üç sacayağından biri olan içtihat başta olmak üzere diğer ilintili konular içinde yer verilen taklide dair tartışmaların günümüze yansımaları, etkileri, olumlu ve olumsuz yönleri arz edilecektir. Sonuç olarak fıkıh usulünü kelâmın bir alt dalı haline getirme teşebbüsünde bulunan Kâdî Abdülcebâr'ın mutlak manada avamın müçtehidî taklid etmesini caiz görmesi mezhep

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ihsanakay-21@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-9612-8540

kaygısı taşımadığını sırf kendi ilmî müktesebatının verilerine göre bir tavır sergilediğini göstermektedir. Dolayısıyla onun usûlî meseleleri temellendirme noktasında kendine özgü yorum sistemi doğrultusunda hareket ettiğini söylemek mümkündür. Diğer bir husus ise fıkıh ilminin erken dönemlerinden itibaren birçok çalışmanın kaleme alınmasına vesile olan ictihad ve taklid meselelerinin güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki taklidi müstakil olarak ele alan akademik çalışmaların bir yekûn olarak istenen seviyede olmadığı da görülmektedir. Binaenaleyh özellikle Kâdî Abdülcebâr gibi ansiklopedik bir âlimin taklid hakkındaki yaklaşımının bu konudaki çalışmalara katkılar sağlayacağı kanaatindeyim.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Kâdî Abdülcebâr, Taklid, Usul, Furû', İctihad.

Taqlid According to Qâdî Abd al-Jabbâr

İhsan Akay*

Abstract

In this paper, the taqlid understanding of Qâdî abd al-Jabbâr (d. 415/1025), who was one of the most prominent figures and versatile scholars of the 5th century, will be discussed. In the uşûl al-fiqh literature, taqlid, which means “accepting or applying a scholar's opinion on an ijtiḥad issue without evidence”, has been discussed in the works of jurisprudence since the III/IX centuries, albeit in different forms. The fact that theological and practical sects reached a certain system especially in the 4th century caused the taqlid mentality to widespread. Taqlid, which is generally studied in ijtiḥad and fatwa sections, has expanded in terms of content by taking part in other uşûl al-fiqh subjects. As a result of developments such as clustering around a sect, the decrease in the number of scholars with the power of ijtiḥad, and the weakening of the spirit of ijtiḥad, discussions on taqlid

* Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Faculty of Theology, ihsanakay-21@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-9612-8540

became important. The debates on taqlid between the Mu'tazilites, who tried to understand the Shari'ah rulings based on reason and interpretation, and the Ahl al-Sunnah, who cared about the implication of the clear meaning of the nuşûs but interpreted reason and qiyas on the basis of the nusûs evolved into a theological/philosophical dimension over time. Unlike the Ahl al-Sunnah, the Mu'tazilites had a negative attitude towards taqlid. However, Qādī 'Abd al-Jabbār disagreed with the Mu'tazilite sect, to which he belonged, on the issue of taqlid. From this point of view, this paper aims not only to discuss Qādī's views on taqlid, but also to reveal the reasons and factors that led him to this view. In this regard, the historical background of the debates on taqlid in terms of uşûl al-fiqh will be given, and the content and conceptual dimensions of Qādī 'Abd al-Jabbār's notion that it is permissible for the common man to imitate the mujtahid in absolute terms and the content and conceptual dimensions of the disagreement will be examined. In addition, the reflections, effects, positive and negative aspects of the debates on taqlid, which are included in other related issues, especially ijtiḥād, one of the three pillars of uşûl al-fiqh, will be presented. In conclusion, the fact that Qādī 'Abd al-Jabbār, who attempted to make uşûl al-fiqh a sub-branch of kalām, considered it permissible for the common man to imitate the mujtahid in an absolute sense shows that he was not concerned about the sect, but only acted according to the data of his own scholarly acquisitions. Therefore, it is possible to say that he acted in line with his own unique interpretation system at the point of justifying the methodological issues. On the other hand, it is understood that the issues of ijtiḥād and taqlid, which have led to the writing of many studies since the early periods of fiqh, still continue to be relevant. However, it is also seen that academic studies that deal with taqlid independently are not at the expected level. Therefore, I believe that the approach of an encyclopedic scholar like Qādī 'Abd al-Jabbār to taqlid will contribute to the studies on this subject.

Keywords: Islamic Law, Qādī 'Abd al-Jabbār, Taqlid, Usul al-Fiqh, Furû', Ijtiḥād.

Giriş

İslam ilim ve düşünce tarihinde 5. asır oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bu asrın en başat özelliklerinden biri itikadî ve ameli mezheplerin teşekkül dönemlerini tamamlayıp sistematik bir yapıya kavuşmaları ve ansiklopedik bilgiye sahip âlimlerin yetişmiş olmasıdır. Özellikle Abbâsiler döneminde hızlı bir ivme kazanan ve belirli birer ilim dalları haline gelen Fıkıh (Hukuk), Tasavvuf, Kelâm ve Felsefe gibi ilimlere dair temel esas ve yöntemlerin belirlendiği bu asırda hiç kuşku yok ki Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) dikkat çeken âlimlerin başında gelmektedir. İslâm düşüncesi açısından Kâdî Abdülcebâr'ın önemi sadece kelâm ve hukuk alanlarında Mu'tezile mezhebine sağladığı katkılarla sınırlı olmayıp aynı zamanda ortaya koyduğu eserleri ve mefkuresiyle de sonraki devirlerde teberrüz etmesidir. Özellikle fıkıh usûlü literatüründe "Mütakellimîn" ismiyle nitelenen metodunun en etkili usulcülerinden biri olarak Şâfiî fakihler arasında sayılmasının yanı sıra Mu'tezile'nin son temsilcilerinden biri olması da ayrıca dikkat çeken bir husustur. Bu özellikleriyle Mu'tezile başta olmak üzere önemli Müslüman düşünürler arasındaki yerini almıştır.

Bu çalışma, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasında münazaralara konu olan taklîde dair önceki çalışmalara bir katkı mahiyetinde Kâdî Abdülcebâr'ın konuyla ilgili görüşünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Zira fıkıh ilminin erken dönemlerinden itibaren birçok çalışmada yer verilen taklîd meselesinin güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak taklîde dair birçok akademik çalışmanın ortaya konulmasına karşılık söz konusu çalışmalarda Kadî Abdülcebâr'ın taklîd anlayışının müstakil olarak ele alınmaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Bundan hareketle bu tebliğ, Kâdî'nin taklîde ilişkin görüşlerini ele almanın yanı sıra karşıt görüşlerin delillerine verdiği cevapları ortaya koymak amacına da matuftur. Bu hususta fıkıh usulü açısından taklîde ilişkin tartışmaların tarihi arka planına yer verilerek Kâdî Abdülcebâr'ın avâmın/âmmînin Müctehidi taklîd etmesini câiz görme mefkûresi ve ihtilâfın muhteva ve kavramsal boyutları irdelenecektir.

1. Taklîdin Kavramsal Boyutu ve Muhtevasına Dair Tartışmalar

Arapçadan Türkçeye geçen (تقليد/taklîd) kelimesi (قَلَدَ) fiilinin mastarıdır. Taklîd lafzı, farklı kelimelerle birlikte sıfat veya izafet şeklinde kullanıldığında yeni anlamlar

kazanmaktadır. Genel olarak, gerdanlık takmak, kılıç kuşanmak, toplayıp bir araya getirmek, bir şeyin sahtesini yapmak bir başkasının eylemini taklit etmek, işaretlemek, birini yönetici olarak atamak ve dini meselelerde başkasına uymak gibi anlamlara gelmektedir.¹ Kelimenin sözlük anlamıyla örtüşür şekilde mukallidin taklîd edenin sözünü gerdanlık gibi kendi boynuna takmasına benzetilerek, “taklîd, hayır ve şerden o hükme taalluk eden şeydir.”² şeklinde beyan edilmiştir.

Taklîd konusu, genel olarak içtihat ve fetva bölümlerinde işlenmiş olmakla birlikte diğer usul konuları içinde de yer alarak kapsamı genişlemiştir.³ Kâdî Abdülcebâr’ın taklîde dair bir tarife yer vermediği görülmektedir. Diğer taraftan mütekellimîn usûlcüler, taklîd kavramı, fıkıh usulü literatüründe farklı şekillerde yapılmış olsa da yapılan tariflerin efradını câmi‘, ağıyarını mâni olmadığı belirtilmiştir.⁴ Tespit ettiğimiz kadarıyla ilk olarak Ebû Bekr Muhammed el-Kaffâl eş-Şâî (ö. 365/976), şöyle bir tanım yapmıştır: “Taklîd, bir kimsenin başkasının bir meseleye dair dile getirdiği şeyi nereden söylediğini (Kitab’tan mı, sünnetten mi, kıyastan mı olduğunu) bilmediği halde onun sözünü kabul etmesi demektir.” Diğer bir ifadeyle bir kimsenin başka birinin söylediği şeyin kaynağını/delilini bilmediği halde onun sözünü kabul etmesidir. Ancak Cüveynî bu tanımı benimsemediklerini ifade etmektedir. Çünkü Şâfiî usûlcülere göre taklîd, delilden bağımsız ittibayı bildirmektir. Oysa taklîdin tanımında delile dair bir şey bildirilmediği vakit yapılan tanım da temelde kabul görmez.⁵ Cüveynî daha sonra ismini zikretmeksizin Ebû Ya’lâ el-Ferrâ’nın (ö. 458/1066) “Taklîd, delilsiz olarak birinin görüşünü kabul etmektir.”⁶ şeklindeki tanımına yer vermektedir. Bu tanımı savunanları Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sözünü taklîd kabul etmedikleri için eleştiren Cüveynî, Şâfiî usûlcülerin şu tarifine yer vermektedir: “Taklîd, ittibasî cihetiyle bir hüccet ortaya koymayan ve bir ilme/delile

¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Beirut: Mektebetu'l-Hilâl, ts), 5/116; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzûbu'l-luga*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib (Beirut: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2001), 9/47; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luga ve şihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/527.

² Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî, *et-Temhid fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed b. Ali (Mekke: İhyau't-Turasi'l-İslâmî, 1985), 4/395.

³ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd (yy: by, 1989), 307; Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Halîl el-Mîs (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 2/360; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali el-Mubarek (yy: by, 1990), 4/1216; Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *Telhis fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullâh Cülem en-Neybâlî-Şubbeyr Ahmed el-Umerî (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007), 3/423.

⁴ Cüveynî, *Telhis*, 3/423; Sa'd b. Nasır eş-Şesrî, *et-Taklîd ve ahkâmuhu* (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1995), 16-29.

⁵ Cüveynî, *Telhis*, 3/423.

⁶ Ferrâ, *el-Udde*, 4/1216.

dayanmayan kimsenin ittiba etmesidir.” Cüveynî bu tanımın hem sözleri hem de fiilleri kapsadığını oysa çoğu âlim taklîdin tarifinde “söz” ifadesini tahsîs ettiklerini fakat sözdeki ittiba gibi fiillerde de bulunduğundan bu tahsîse gerek olmadığını dile getirmektedir.⁷ Cüveynî’nin zikrettiği ve değerlendirmeye tabi tuttuğu tanımlardaki asıl gayesi taklîdin dinî cihetiyle usûl ve furû’ meselelerinde câiz olup olmadığını ortaya koymaktır. Diğer bir ifadeyle taklîd, delilsiz olarak söylenen sözü kabul etmekse böyle bir taklîdin dinde mubah olmasına rıza göstermenin tasavvur edilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü taklîd, hakkında hüccet kaim olmayan ittibadır.⁸ Gazzâlî de sözü bir hüccete dayanan birine tâbi olmak “ittiba”, sözü bir hüccete dayanmayan birine uymanın ise “Taklîd” olduğunu ifade ederek iki kavramın farklı şeyler olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre Kitab, Sünnet ve icmaya uymak taklîd değil ittibadır.⁹

Sonuç olarak farklı mezheplere mensup usûlcülerin zikrettiği taklîd tanımlarda umumiyetle “بلا حجة/delilsiz olarak” ifadesine yer verildiği görülmektedir. Şu da var ki her birinin bu ifadeye yüklediği anlam farklılık arz etmektedir. Özellikle taklîd kavramını, görüşünün (Kitab ve Sünnet gibi) hangi delile dayandığını bilmeden bir kimseye uymak şeklinde tarif eden ve taklîde menfi bir anlam yükleyen Mu‘tezile, hükümün delilini sorma şartını öne sürmüştür. Bu görüş aynı zamanda müctehid olmayanların delilin varlığını ve o delilin hükme delâleti vb. hususları bilmeyen avâmın taklîdi câiz gören usûlcülerin hilafına bir görüştür.¹⁰ Usûl-i fıkıh eserlerinde yer alan taklîde dair tanımlar incelendiğinde genel olarak birinin sözünü(ne); “kabul etmek”, “almak”, “amel etmek”, “ittiba etmek” ve “iltizam etmek” şeklindeki kavramların öne çıktığı görülecektir.¹¹

Taklîde dair daha toparlayıcı bir tanım Taklîd, mükellefin şer‘î bir hüküm hususunda sözü bizatihi (kendisiyle) delil olmayan birinin (müctehid/âlimin) görüşüne ilzam etmesidir (bağlanmasıdır).¹²

⁷ Cüveynî, *Telhîs*, 3/423.

⁸ Cüveynî, *Telhîs*, 3/426-427.

⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ fî ‘ilmi’l-usûl*, thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru’l Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 1/342.

¹⁰ Cemul cevami 121. Attar, hasiyet 2/432; Nablusi hulasatü’t-tahkik, s. 4; Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Esen, *Hanefî Usûlcülerin İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 85-91.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Şesrî, *et-Taklîd ve ahkâmuhu*, 16-29.

¹² Şesrî, *et-Taklîd ve ahkâmuhu*, 29.

2. Taklîde İlişkin Tartışmalarının Tarihi Arka Planı

Taklîde dair tartışmaların içtihadî faaliyetlerin başladığı Emevîler döneminden itibaren ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Âlimler, sahâbe ve tabiin içtihatlarını taklîd etmenin tecvizi hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Bu tartışmalar tam olarak fıkıh usulü eserlerinin tedvininden öncesini; hicrî 2. asra işaret etmektedir.¹³ Tartışmaların arka planında dinî, siyasî, ahlâkî, ictimai, iktisadî, coğrafî, kültürel vs. sebepler olduğu görülmektedir. Öne çıkan bu sebeplerin ana başlıklarından bazıları şunlardır:

- 1) Emevî yöneticilerin, âlimleri kendi tarafına çekme faaliyetleri ve Abbâsi dönemindeki idarecilerin ise kadıların tercih ve tayini belli mezheplere göre yapmaları.
- 2) Âlimlerin ilmî mesailerini çoğunlukla İslâm dünyasında yayılmaya başlayan yabancı ilimleri araştırmaya hasretmeleri.
- 3) İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte diğer dinlere ait inanç grupları ile karşılaşılması ve demografik yapının hızlı bir değişime uğraması.
- 4) Fıkıhın usûl ve furû' ait ciddi bir bilgi teraküm etmesi neticesinde taklîd ruhunun güçlenmesi.
- 5) İtikadî ve amelî mezheplerin sistematik bir yapıya kavuşmasına bağlı olarak mezhep taassubu ve mezhebî kaygıların ilmî araştırmaların önüne geçmesi.¹⁴

Taklîdin oluşumuna zemin hazırlayan sebeplerin ana başlıkları yukarıda arz edildiği şekilde olmakla birlikte tartışmaların usûl eserlerinde görülmeye başlanması ise 3./9. Asra tekabül etmektedir. İmam Şâfiî'nin *er-Risâles*'ni saymazsak henüz kapsamlı ve sistemli bir usûl ilminden söz etmek mümkün olmamakla birlikte taklîdin içtihat düşüncesiyle birlikte şekillendiği görülmektedir. Zaman zaman sahâbe söz ve uygulamalarını da içine alacak şekilde içtihat düşüncesi etrafında yaşanan gelişmeler ve tartışmaların taklîde yansiyarak içtihat düşüncesine farklı bir boyut kazandırdığını söylemek mümkündür.¹⁵ Bu tarihten sonra bir mezhep etrafında kümelenme, içtihat etme kudretine sahip âlimlerde azalma ve içtihat ruhunun zayıflaması gibi gelişmeler de taklîde ilişkin mezhep

¹³ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/366.

¹⁴ Muhammed Ebu Zehre, *Tarihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî* (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 11-16, 242-247, 256-273; Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 167-172.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakki'in 'an rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1997), 1/416-482.

merkezli tartışmaları gündeme getirmiştir. İctihad ile taklîd birbirine mukabil iki kavram olmaları hasebiyle sık sık karşılaştırılmıştır. Özellikle hicrî 4. asırdan sonra içtihat kapısının kapandığını ileri sürüp taklîdi savunular ile buna karşı çıkanlar arasında şiddetli münazara ve mücadeleler vuku bulmuştur.¹⁶ Akli ve te'vili önceleyerek şer'î hükümleri anlamaya çalışan Mu'tezile ile nassların zahirini önemseyen, akıl ve kıyası nasslar temelinde dikkate alan Ehl-i sünnet arasında vuku bulan taklîde ilişkin tartışmalar kelâmî/felsefî bir boyuta evrilmiştir. Ehl-i sünnetin aksine genel olarak Mu'tezile taklîde karşı olumsuz bir tavır takınmıştır.¹⁷

Tarihi süreçte taklîd eksenli tartışmalar itikâdî ve amelî olmak üzere iki kısımda temerküz etmiştir. Şer'î bir hüküm olarak da taklîd dört şekilde değerlendirilmiştir; 1) Mutlak olarak câizdir. 2) Mutlak olarak câiz değildir. 3) Avam kimseler için câiz Müctehit kimse için haramdır. 4) Bazı özel durumlarda bir Müctehit diğer bir Müctehidi taklîd etmesi câizdir.¹⁸ Ayrıca bazı eserlerde taklîdin aklî ve şer'î olmak üzere iki kısımda mütalaa edildiği görülmektedir. Taklîdin câiz olduğu kısım şer'î meselelerdir. Bu da iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi her mükellefin bilmesi gereken; Beş vakit namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadetler ile zina, içki vs. haram kılınan meselelerde taklîd câiz değildir. Bu konularda taklîdin bir anlamı yoktur. Taklîdin câiz görüldüğü ikinci kısım ise muamelat gibi ancak nazar ve istidlal yoluyla bilenebilecek fer'î meselelerdir.¹⁹ Bu hususu Ebü'l-Hüseyn şu şekilde dile getirmektedir: "İtikâdî meselelerin delilleri aklîdir. Bir ömür vermeye gerek kalmaksızın insanın sadece biraz dikkate gereksinimi vardır. Fer'î meselelerde ise beklenmedik olaylar sayılmayacak kadar çoktur. Bu husustaki içtihatlar ise ancak şer'î cihetle tamamlanabilir. Bu da ancak uzun zaman diliminde disipline edilmekle ve istidlal ile mümkündür."²⁰ Kâdî Abdülcebbar'ın da aralarında bulunduğu Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimlerine göre, usûl-i din (itikadî) konularda taklîdin hem Müctehit hem de avam kimseler için mutlak olarak haram olduğu yönündedir. Buna karşılık fûrû'a ait buyû', nikâh, had ve kefaret gibi şer'î amelî konularda taklîd etmenin

¹⁶ Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'*, thk. Seyyid 'Abdul'azîz, 'Abdullâh Rabî' (b.y.: Mektebetu Kurtube, 1418/1998), 4/600/612.

¹⁷ Ali b. Sa'd ed-Duveyhî, *Ârâu'l-Mu'tezile el-usûliyye, dirâseten ve takvîmen* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1996), 615.

¹⁸ Ayrıntı için bk. Kelvezânî, *et-Temhîd*, 4/395-420.

¹⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefaqîh*, thk. Âdil b. Yusuf el-Garâzî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1996), 2/128.

²⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/362.

hükmüne gelince bu hususta bazı Bağdatlı Mu'tezile âlimleri hariç âlimlerin çoğunluğuna göre avâmın âlimi taklîd etmesi câizdir. İlmî hayatının ilk dönemlerinden itikadda Eş'ariyye'yi, fıkihta Şâfiî mezhebini benimsemeyen Kâdî Abdülcebbâr daha sonra Mu'tezile mezhebine geçse de amelde Şâfiî kalarak fikhî konularda olduğu gibi taklîd meselesinde de mütekellimîn metoduna göre hareket etmiştir.²¹ Özetle tarihi süreçte taklîde dair tartışmalar farklı başlıklar altında devam etmiştir.²² Konumuzla ilgili hususlara da çalışmamızın ilerleyen kısımlarında yer vermeye çalışacağız.

3. Bir Fakih Olarak Kâdî Abdülcebbâr'ın Taklîde Dair Görüşleri

3.1. Bir Fakih Olarak Kâdî Abdülcebbâr

Kâdî Abdülcebbâr'ın taklîde dair görüşlerine geçmeden önce onun fıkıh alanındaki yetkinliğine kısaca değinmekte yarar vardır. Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-'Umde/el-'Umed* isimli kitabı 5. asırda mütekellimîn metoduyla yazılan fıkıh usûlünün üç temel eseri arasında zikredilmiştir.²³ Bahsi geçen üç eserden biri olan *el-Mu'temed* adlı eserin müellifi ise Ebü'l-Hüseyn el-Basrî de (ö. 436/1044) Kâdî Abdülcebbâr'ın önde gelen talebelerinden biridir. Kâdî Abdülcebbâr usûl-i fıkıh konularındaki hakimiyetini kelim ilmi alanında kaleme aldığı hacimli *el-Muğni* isimli eserinin on yedinci cildinde “eş-Şer'iyât” başlığı altında icra etmiştir.²⁴ Müellifimiz bu özellikleriyle fıkıh usûlü literatüründe “mütekellimîn” ismiyle nitelenen metodunun en etkili temsilcisi olan Şâfiî fakihlerinden biri olarak kabul görmüş ve bu yönüyle de meşhur olmuştur.²⁵ Bir fakih olarak usûl ve furû'a ait birçok meselede Şâfiî mezhebini destekleyerek önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte ilmi/fikhî müktesebatının bir gereği olarak mezhep imamına bile muhalefet etmekten geri durmamıştır.²⁶ Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Sübkî (ö. 771/1370) gibi ilmî şahsiyetler de onun usûl-i fıkıh alanındaki yetkinliğinden övgüyle bahsederken Zerkeşî, Şâfiî, Bâkillânî (ö.

²¹ Kelvezânî, *et-Temhid*, 4/396-420; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâyi' fi usûli'ş-şerâyi'*, thk. Muhammed Hüseyin Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 2/490-491,498.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, *el-Bedrü't-tâli' fi halli cem'i'l-cevâmi'*, thk. Mürtezâ Ali b. Muhammed ed-Dâğıştânî (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2012), 2/399-402.

²³ İyâz b. Nâmî es-Suleymî, *Usûlu'l-fikhi el-lezî lâ yes'e'u el-fakihu cehlehu* (Riyad: Dâru'l Tedmuriyye, 2005), 8.

²⁴ Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, ed. Tâhâ Hüseyin Hüseyin (Kahire: eş-Şeriketü'l-Misriyye, ts.), 17/4.

²⁵ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhi't fi usûli'l-fikh* (Dâru'l-Kutubi, 1994), 1/5; Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *Muteşâbihü'l-Kur'ân*, thk. Zarzûr Adnan Muhammed (Kahire: Dârut-Turâs, 1969), 18.

²⁶ Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 3/2/247.

403/1013) ve Kâdî Abdülcebbar'dan sonra hiçbir âlim artık zikredilmeyi hak etmediğini ve ondan sonra gelenlerin sadece mukallit olduklarını ifade etmektedir.²⁷ Diğer bir husus ise Kâdî'nin Büveyhî hükümdarlarına danışmanlık ve vezirlik vazifelerinde bulunan es-Sâhib b. Abbâd'a (ö. 385/995) olan yakınlığı onun birçok bölgede kâdılık görevine getirilmesine ve daha sonra Rey'de kâdilkudâtlık makamına tayin edilmesine vesile olmasıdır.²⁸ Kâdî Abdülcebbar'a dair söz konusu bilgiler onun fıkıh ilminde oldukça yetkin bir âlim olduğunun göstermektedir. Nitekim onun fıkıh ilminde büyük bir dereceye ulaştığı ve tercihlerde bulunduğu da rivayet edilmektedir.²⁹

Şunu da ifade etmekte yarar vardır. Usûl eserlerine bakıldığında Basra Mu'tezile ekolünün önde gelen bir âlimi olarak Kâdî Abdülcebbar'ın taklîd hakkındaki görüşlerine neredeyse hiç yer verilmediği görülmektedir. Ancak meşhur talebelerinden Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin *el-Mu'temed* adlı eserinde hocasının "kâdilkudât" ünvanını kullanarak bir çok konuda olduğu gibi taklîd konusundaki yaklaşımlarına yer vermiştir. Özellikle *Şerhu'l-Umed* adlı esere de atıf yaptığı dikkatlerden kaçmamaktadır.³⁰ Daha da önemlisi mezkûr eserinde hocasının görüşlerini açıklama ve tevil etme tasarrufunda bulunacağını tasrih etmektedir.³¹ Binaenaleyh Kâdî Abdülcebbar bahsi geçen eseri elimizde bulunmadığından taklîd anlayışını başta Ebü'l-Hüseyn'nin, *Şerhu'l-Umed* ile *el-Mu'temed* adlı eserinden sonra da mütekellimîn usûlcülerin eserleri üzerinde okumanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Nitekim bazı usûl kitaplarında da Kâdî Abdülcebbar'ın görüşleri *el-Mu'temed* üzerinde aktarılmaktadır.³²

3.2. Kâdî Abdülcebbar'ın Taklîde Dair Görüşleri

Çalışmamızın asıl konusunu ihtiva eden bu başlık altında "avâmın Müctehidi taklîdi" ile "Müctehidin başkasını taklîdi" şeklinde iki müstakil başlık altında Kâdî Abdülcebbar'ın konuya dair görüşlerine ve kısmen karşıt yaklaşımlara yer verilecektir.

²⁷ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtî fî usûli'l-fıkıh*, 1/5; Kâdî Abdülcebbar, *Muteşâbihü'l-Kur'an*, 18.

²⁸ Salâhüddin Halil b. İzziddin es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2000), 18/20-21; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, thk. Halil Şahhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 620.

²⁹ Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Muteşâbihü'l-Kur'an*, Tahkikin Mukaddimesi, 14.

³⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/360-398.

³¹ Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 1/6 Muhakkin önsözünde.

³² Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhtî fî usûli'l-fıkıh*, 2/118; Veliyyüddin Ahmed b. Abdirrahîm İbnü'l-İrâkî, *el-Gaysü'l-hâmi' şerhu cem'î'l-cevâmi'*, thk. Muhammed Tâmir Hicâzî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 711.

3.2.1. Avâmın Müctehidi Taklidi

Kâdî Abdülcebâr Şâfiî/mütekellimîn bir usûlcü olarak taklîd meselesinde mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinden farklı düşünmüştür. Binaenaleyh önce fıkıh usulü açısından taklîde dair Mu'tezile âlimlerinin yaklaşımları kısaca zikredilecek daha sonra konu hakkındaki görüşlere yer verilecektir. Hemen ifade edelim ki bu mesele Mu'tezile mezhebinde üç farklı şekilde mütalaa edilmiştir.

1. Bağdat Mu'tezile ekolüne göre, şer'î fer'î meseleler olsun veya olmasın avâmın Müctehidi taklîd etmesi mutlak olarak câiz değildir.
2. Kâdî Abdülcebâr ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye göre avâmın Müctehidi taklîd etmesi mutlak olarak câizdir.
3. Ebû Alî el-Cübbâî'ye göre (ö. 303/916) göre içtihadî meselelerde avâmın Müctehidi taklîd etmesi câiz iken içtihadî olmayan meselelerde taklîdi câiz değildir.³³

Ana başlıklarıyla zikredilen bu üç yaklaşımı Ebü'l-Hüseyn *Şerhu'l-'Umed* ile *el-Mu'temed* isimli eserlerinde ele almıştır. Konuya dair daha iyi bir fikir sahibi olmak adına aşağıda kısaca bunları nasıl ele aldığına da değinmekte fayda görüyoruz.

Ebü'l-Hüseyn, *Şerhu'l-'Umed* isimli eserinde taklîdin cevazına dair mutlak karşı çıkanlar, mutlak kabul edenler ve şartlı kabul edenler olmak üzere üç görüş olduğunu aktarmaktadır. Birinci görüş sahipleri Bağdat Mu'tezile ekolüne mensup Ca'fer b. Harb (ö. 236/850) ile Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848) ve onlara tabi olanlardır. Onlara göre, avâmın, amelî meselelerde âlimi taklîd etmesi câiz değildir. Âlimin avâma içtihat yöntemini öğretmek ve yöntemine dair uyulması gereken ikazlarda bulunmak için avâmın ona müracaat etmesi gerekir. Böylece avâm, âlimin içtihadına uygun olarak amel edebilsin. İkinci görüş sahipleri mütekellimîn ve fukâhanın ileri gelenleridir (bunlardan biri de Kâdî Abdülcebâr'dır.) Onlar, hadiselerin ahkâmına dair avâmın, ulamaya müracaatını ve fetvalarıyla amel etmeyi gerekli gördükleri halde meselelerin ahkâmını öğrenmek hususunda içtihat ve istidlâlde bulunmayı yükümlü tutmamışlardır. Üçüncü görüş sahiplerine göre ise âlimler, şer'î hükümlerde hakikatin kendisinde tek olduğu (itikadî) meseleler ile hakikatin kendisinde muayyen olmadığı yani içtihatla yapılan

³³ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/360-361; Duveyhî, *Ârau'l-Mu'tezile el-usûliyye*, 613-614.

meseleler arasında bir ayırım gitmiş olsalar da hakikat tekdir. Nitekim Ebû Alî el-Cübbâî içtihat bölümünde, diğer itikâdî meselelerde olduğu gibi amelî meselelerde de âmmînin âlimi taklîd etmesinin câiz olmadığına işaret etmiştir.³⁴ Konunun detayları aşağıda verilecektir.

Ebû'l-Hüseyin'in *el-Mu'temed* isimli eserinde mezkûr üç görüşü nasıl takdim ettiğine gelince o bu eserinde taklide dair serdedilen bilgileri içtihat konusundan sonra ele almıştır. Kendisi "el-Kelâm fî Müftî ve Müstefî" ana başlığı altında "Âmelî Meselelerde Âmmînin Âlimlerden Fetva Talebi ve Taklîdî" şeklindeki alt başlıkta konuyu detaylı bir şekilde işlemiştir. Mezkûr üç görüşü şöyle sıralamıştır: "1. Bağdat ekolüne mensup âlimlerimiz fer'î meselelerde âmmînin, âlimi taklîdini câiz görmezler. Onlar şunu der: 'Müctehid, ona ancak delilini beyan ettikten sonra âmmînin onu taklîd etmesi câiz olur. Mütekellimîn usûlcülerinin ekseriyeti bu görüşü savunmaktadır.' 2. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-uşûli'l-hamse* isimli eserinde rivâyet ettiğine göre Ebû Alî el-Cübbâî, 'taabudî/zarûrât-i dinîyye' gibi içtihad konusu olmayan fer'î meselelerde avâmın Müctehidi taklîd etmesini mubah/câiz görmüştür. 3. Usûl ve içtihad dair meselelerin her ikisinde de âmmînin/avâmın Müctehidi taklîd etmesinin mutlak olarak câiz olmasıdır. Sahih olan görüş de budur."³⁵

Görüldüğü üzere âmmînin taklîdi konusundaki âlimlerin görüşleri *Şerhu'l-Umed* ile *el-Mu'temed* isimli eserde bir birine yakın ifadelerle dile getirilmiştir. Ayrıca bir bütün olarak taklîd konusuna ait meseleler, aynı anda iki eserde incelendiğinde ifade ve sunum biçimleri bakımından birtakım farklılıklar arz etse de muhteva ve deliller noktasında birbirleriyle örtüşükleri rahat bir şekilde görülecektir. Bu çalışmanın sınırlarını da dikkate alarak konuya dair genel bir fikir vermek adına mezkûr eserler çerçevesinde Kâdî Abdülcebbar'ın görüşüne ait delillere, karşıt görüşlere, cevaplara ve kısmen ondan önceki âlimlerin yaklaşımlara yer verilecektir. Şu da var ki Ebû'l-Hüseyin genel olarak ele aldığı meselleri soru-cevap tartışma üslubuna benzer şekilde diyalektik bir yaklaşımla serdettiğinden bu esasa bağlı kalarak konuyu maddeler halinde sunmaya çalışacağız.

- Âmmînin âlimi taklîd etmesine cevaz veren görüşün isabetli olduğuna dair icmâ oluşmuştur. Buna karşılık icmâ nasıl meydana gelmiştir? şeklindeki bir sorunun

³⁴ Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 2/303-305.

³⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/260-261.

cevabı da şudur: “Malum olduğu üzere, sahâbe ve tabiîn döneminde avâm, bir içtihat yönetmeni öğrenmeksizin sahâbe ve tabiîn âlimlere müracaat etmiş ve kendilerinden fetva talep etmişlerdir. Hiç kimse, bir mesele hakkında sahâbe ve tabiînden fetva talep eden avâmdan içtihat yöntemini ve ona ilişkin hükmü öğrenmelerini vâcip kılıp da fetva verdiklerine dair bir rivayette bulunmamıştır.”³⁶ Zira sahâbe ve sonra gelenler, fikhın anlaşılması güç meseleler hakkında halka fetva verdikleri vakit o meselenin delillerini kendilerine bildirmez ve onları uyarmazlardır. Kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevaplarla da onları yükümlü tutarlardı. Buna karşılık kimse de verdikleri fetvalara bir itirazda bulunmazdı.³⁷ Bu delil, Kâdî Abdülcebbar’dan önce Ehl-i Sünnet usûlcüleri tarafından da dile getirilmiştir.³⁸

- Âmmî kimse, fer’î bir meseleyle karşılaştığında o meseleye dair bir şeyle yükümlü olsa da olmasa da icmâ, onu bir şeyle mükellef tutmaz. Çünkü âlimlerin çoğu, mukallidin ulâmaya müracaatının zorunlu olduğuna dair ittifak etmiştir.³⁹ Diğer bir ifadeyle amelî meselelerde âlimlere fetva sormak ve onların verdikleri fetvalarla amel etmek âmmî kimse için vâciptir. Bu konuda da fiilî, amelî ve takrirî icmâ bulunmaktadır. Sahâbe ve tabiîn uygulaması da böyle olmuştur. Her ne kadar kıyas, içtihat ve haber-i vahid ile amel etme konularında sahâbe icmâ çok fazla zuhur etmese de bahsi geçen taklîd konusuna bir noksanlık getirmez.⁴⁰

Şunu da ifade etmeliyiz ki taklîdi câiz görmeyen muhalif kimse mukallidin, amel etmek için ulâmaya o meselenin şer’î delilini sorması gerektiğini söylemektedir. Nitekim mukallit, ihtilâflı bir talak meselesinde boşanma vuku bulduğunda karısı ric’i talak durumundaysa kendisine mubah olur, değilse haram olur. Bu durumda hangisiyle yükümlü olacaktır! Buradaki hüküm, ya akıl yoluyla veya din ve icmâ ile ortaya çıkacaktır. Akıl yoluyla ulaşılan hüküm kabul edilmez. Çünkü taklîdi câiz görmeyen muhalif, meselenin şer’î delilini mukallide öğretmek için âlime sorma şartını ilzam etmektedir.

³⁶ Basrî, *Şerhu’l-Umed*, 2/308.

³⁷ Basrî, *el-Mu’temed*, 2/360-361; Duveyhî, *Ârâu’l-Mu’tezile el-usûliyye*, 613-614.

³⁸ Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi’l-uşûl* (Kuveyt: Vizâratü’l-Evkâfi’l-Küveytiyye, 1994), 4/281; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/372.

³⁹ Basrî, *el-Mu’temed*, 2/360.

⁴⁰ Basrî, *Şerhu’l-Umed*, 2/308.

Ayrıca insanların ekseriyeti, birçok meselede aklın hükmünü (içtihat yapmayı) bilemez. İçtihat yapmayı ancak içtihat erbabı bilebilir.

Söylenenleri destekleyen önemli bir husus da şudur: Mukallid için şer'î bir hüküm gerektiğinde buna ya taklîd ya da istidlâl yoluyla ulaşması gerekir. Eğer istidlâl ile ulaşması gerekiyorsa iki yol vardır: Ya içtihat ehlinde olabilmesi için aklî/fikrî olguya sahip olup o hükmü öğrenmesi gerekir ya da meselenin delillerini bir âlime sorması lazım gelir. Şayet “mukallidin aklî olgunluğa ulaşarak öğrenmesi gerekir” denirse, bilinmeli ki icmâ, bu şekliyle bir öğrenmeyi hiç kimseye vâcip kılmamıştır. Çünkü insanların topyekûn ilmiyle uğraşmaları onları içtihat ehli olmaya sevk eder. Bu da dünya işlerinin ihmeline ve düzenin ifsadına yol açar. Halbuki hiçbir âlim, insanları böyle bir şeyle yükümlü tutmamıştır. Daha da önemlisi ilimle iştiğal eden her kişi, içtihat ehli olacak değildir. Malum olduğu üzere konuda geniş zaman ve devamlılık esastır. Ayrıca kişi içtihat yapma seviyesine ulaşmadan önce karşılaşacağı bir meseleyi nasıl çözecek! Şu da var ki o kişi öğrenmeyi ihmal etmiş ve öğrenmemiş halde iken namaz, oruç talak vs. bir meseleyle karşılaştığında şayet hemen onu öğrenmeye başlasa bile meselenin çözümü geride kalmış olur. Özetle bir meselede dahi içtihat ehli olmak kolay değilken âmmînin taklitten başka yolu kalmamaktadır. Ayrıca bazı alimler taklîdin câiz oluşunu haber-i vahide kıyas ile açıklamaya çalışmışlardır.⁴¹

Kādî Abdülcebbar'ın görüşünü yansıtan yukarıdaki delil, Ehl-i Sünnet usûlcüleri tarafından da daha önce işlendiği ve oldukça yaygınlık kazandığı görülmektedir.⁴² Fakat burada Ehl-i Sünnet usûlcülerin “Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun”⁴³ âyetini delil getirdikleri halde Kādî Abdülcebbar'ın ise yer vermediği görülmektedir.

- Taklîde karşı çıkanlar, “Mütekellimîn usûlcülerden ileri gelen Bağdat âlimlerinin muhalefeti olduğu halde nasıl bir icmâdan söz edilebilir?” Şeklinde bir itirazda bulunuyorlar. Denilebilir ki bahsi geçen âlimler, Kādî Abdülcebbar'ın zikrettiği icmaya aslında karşı çıkmıyorlar. Onlar, o icmayı tevil ederek bir meselenin hükmüne dair âmmînin, âlimi taklîd için değil sadece içtihat metodunu ve konuya

⁴¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/361-362.

⁴² Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, 4/281; Ferrâ, *el-'Udde*, 4/1225; Hatib el-Bağdâdî, *el-Fağîh ve'l-mütefağğih*, 2/131; Ebû İshâk İbrâhîm eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fi uşûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 126; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/369.

⁴³ en-Nahl, 16/128.

dair delilleri açıklamak için ona müracaat etmesinin gerekli olduğunu savunuyorlar. Bu hususta aralarında bir görüş ayrılığı bulunmadığı gibi bir mesele ortaya çıktığı anda âmmînin âlime müracaat etmesini de inkâr etmiyorlar.⁴⁴ Cessâs da daha önce bu konuyu ele almış ve içtihat ehli olmayan bir âmmî'nin karşılaştığı şer'î bir meselenin hükmünü öğrenmek için Müctehitlere sorup öğrenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuda en-Nahl süresinin 43. ve et-Tevbe süresinin 122. âyetlerini delil göstermektedir. Hatta bunun sahâbeden tabîine ve kendi dönemlerine kadar devam ettiğini belirtmektedir.⁴⁵

- Taklîd karşıtı şunu diyebilir: “Âmmînin âlimi taklîd etmesine cevaz verdiniz, bununla birlikte fetva veren âlimin durumunu öğrenmesine dair mukallitten bir çaba sarf etmesini vâcip gördünüz mü?” Cevap şudur: “Bu hususta elbette âmmînin kısmen bir çaba sarf etmesi gerekir. Nitekim âmmînin önüne gelenden fetva talep etmemesi gerektiği hususunda herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kendisi ancak araştırma neticesinde âlimlerinden olduğu kanaatine vardığı birine müracaat etmesi gerekmektedir. Âmmî kendisi ilim ehli olmadığı halde âlimi tanımayacağı itirazına karşılık ise denilebilir ki bu, tıpkı bir işin ehli olmadıkları halde terziyi terzi zanaatçıyı zanaatçı olarak tanıyanlar meselesine benzemektedir. Bunu bilmenin yolu da ya tevatür derecesinde o kişinin âlim olduğu herkes tarafından bilinmesi ya da müşahede ve deneyim şeklinde mümkündür. Zira nasıl ki bir memlekette sanatkârlar müşahede ve deneyim yoluyla herkesçe tanınıyor ve biliniyorlarsa benzer şekilde de bir memlekette insanların fetva vermek için gittikleri âlimler de herkes tarafında bilinir olurlar.⁴⁶ Bu delil, Kâdî Abdülcebbâr'dan sonra Cüveynî'nin de aralarında bulunduğu pek çok usûlcünün tercih ettiği bir delil olarak dikkat çekmektedir.⁴⁷ Ayrıca âmmînin âlimi tanınmasının başka yolları da vardır. Mesele müftî kimsenin fetva verebilmesinin şartları arasında takva sahibi ve dürüst olması gibi hususiyetlere sahip olması bulunmaktadır. Bunlar da toplum içinde yaygınlık

⁴⁴ Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 2/308.

⁴⁵ Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl*, 2/371.

⁴⁶ Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 2/309-310.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhakkikin dipnotuna Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 2/310.

kazanan ve bilinen durumlardır. Dolasıyla bu şekilde fetva verenin durumunun bilinmeyeceği de iddia edilemez.⁴⁸

- Bir memlekette âmmînin, kendilerine müracaat ettiği birden fazla âlim bulunsa bazıları takva ve dürüstlükte bazıları ise ilmî açıdan üstün olsa hangisini tercih etmelidir, hususunda farklı görüş ileri sürülmüştür. Ancak Kādî Abdülcebbar ve Ebü'l-Hüseyn'e göre isabetli olan görüş, mezkûr hasletleri kendinde cemedip ilim ve emaneti gözeten âlim tercih edilmelidir, diyenlerin görüşüdür. Çünkü bütün teklifi hükümler, içtihat ve zann-ı galibe dayanmaktadır. Burada zann-ı galib ise daha kuvvetli ve etkisi daha fazladır. Âmmînin âlimi taklîd etmesi ve kendisiyle amel edeceği meselenin câizliği ancak içtihadı, zann-ı galibe sevk eden Müctehide tabi olmasıyla mümkün olduğuna göre böyle birine ittiba etmek daha evlâdır. İki âlimin de eşit hasletlere sahip olmaları halinde ise artık âmmînin tercihinin kalmıştır.⁴⁹
- Müftînin iki görüşü eşit olduğunda âmmînin hangisiyle amel etmesi gerekir meselesinde Kādî Abdülcebbar'ın yaklaşımı şudur: "İki müftînin özellikleri eşit olduğunda âmmînin kolay olsun diye görüşlerin en kolayını alması gerekmez. Buna karşılık en kolay olanla amel etmesini savunan biri, 'İki müftî eşit olduğunda en kolay görüşle amel etmek ruhsattır.' Diyebilir. Azimetle amel etmeyi savunanlar ise Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen şu rivayeti delil gösterirler 'Muhakkak hak ağırdır, sonu hayırdır/selamettir/tatludur; batıl ise hafiftir, sonu kötüdür/hastalıklıdır/vebalıdır (insanı helak eder).' Buna cevaben bu, ahâd haberlerdendir, denilir. Ayrıca burada hak, her ağırdan daha ağırdır meselesi de değildir. Bu söz sadece hakkın ağır olduğuna delalet etmektedir. Biz buna kailiz; çünkü o arzu ve isteklerin muhalifidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) sadece batılın genel olarak hafif olduğunu kastetmektedir."⁵⁰ Özetle âmmî eşit olan iki görüşten istediği birini tercih ederek amel edebilir veya yemin kefaretinde olduğu gibi tercih yoluyla her ikisiyle de amel etmesi câizdir.⁵¹

⁴⁸ Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 2/310-311.

⁴⁹ Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 2/311-312.

⁵⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/264.

⁵¹ Basrî, *Şerhu'l-'Umed*, 2/312.

- Müctehit, bir meselede ulaştığı kanaati neticesinde vereceği fetvaya ilişkin olarak mutlak ifade kullanması câiz değildir. Dolayısıyla kendisine müracaat eden mukallide ulaştığı hükmün ne olduğunu bildirmesi gerekmektedir. Örneğin, “Şayet benim içtihadımla amel edersen senin hakkında şu fiil yapmak vâciptir veya haramdır veyahut mubahtır.” Bunu söylemese bile kendi fetvalarının genel durumu hakkında onu bilgilendirmesi gerekir. Aksi takdirde vereceği fetvalar “hatalı veya doğru değildir” töhmetiyle karşı karşıya kalabilirler.⁵²
- Âmmînin taklîdini câiz görmeyenler, şunu diyebilir: Âlimin maslahatı, umumiyetle doğruluğu zannedilen kimsenin -yalancı olsa da- haberiyle amel etmektir.” Buna şöyle bir cevap vermek mümkündür: “Benzer şekilde âmmînin maslahatı da -aldatan olsa da- müftînin fetvasına göre amel etmektir.”⁵³ Ayrıca onlar, taklîd konusunda bir illet olmaksızın tevhîd ve adl meselelerini furû’ meselelerine kıyas ettiler. Buna göre illeti zikredilmeyen her kıyas geçersiz olduğunu gerekçe göstererek bu kıyasın batıl olduğunu dolayısıyla haber-i vahide müracaat etmeye karşı çıkmışlardır. Bu ise yerinde bir itiraz değildir. Zira aralarında şu fark vardır: Tevhîd, adl ve ikisinin dışındaki itikâdî meselelerde hakikat, kişinin durumuna ve düşüncesine göre ortaya çıkmaz. Aksine orada hakikat tektir. Mukallit, bu meselelerde taklîd ettiği vakit taklîd ettiği kişinin o hakikate ulaştığından emin olamaz. Fakat amelî (icthadî) meselelere gelince bunlardaki hakikat, maslahata tabi olmalarıdır. Kişinin eylemi, kendisi için bir maslahat olabilir. İctihat ehli olmadığından Müctehidin fetvasına göre amel etmesi -özel bir hal olsa dahi- onun maslahatına engel değildir. Zira âlimin maslahatı/gayesi, Rasûlullah’tan (s.a.v.) haber-i vâhide göre amel etmesidir. Onu gibi icthad ehli olmayan âmmînin maslahatı da müftînin fetvasına göre amel etmesidir. Böylece âmmî, cahilce davranmaktan ve hata yapmaktan emin olur. Benzer şekilde âmmînin tevhîd ve adl konusuna dair mahsus meselelerde araştırma yapması gerekir.⁵⁴ İtikâdî meselelerin delilleri aklîdir. Bir ömür harcamaya gerek kalmaksızın sadece biraz dikkate gereksinimi vardır. Fer’î meselelerde ise beklenmedik olaylar sayılmayacak

⁵² Basrî, *Şerhu’l-Umed*, 2/313.

⁵³ Basrî, *el-Mu’temed*, 2/262.

⁵⁴ Basrî, *el-Mu’temed*, 2/263.

kadar çoktur. Bu husustaki içtihatlar ise ancak şer'î cihetle tamamlanabilir. Bu da ancak uzun zaman diliminde disipline edilmekle ve istidlal ile mümkündür.⁵⁵

Çalışmamızın bu kısmına kadar örnek mahiyetinde kısmen sunmaya çalıştığımız hususları toparlayacak olursak Kâdî Abdülcebâr'ın taklîd konusundaki görüşleri çerçevesinde Ebü'l-Hüseyn'nin pek çok itiraz ve itirazlara verilen cevaplara yer verdiği görülmektedir. Bu çalışmanın sınırlarını aşmamak adına özetle şu cümleyi kurmamız mümkündür. Kâdî Abdülcebâr, taklîde cevaz verirken kendinden önceki âlimlerin yaklaşımları bağlamında konuya dair ciddi bir inceleme yapmıştır. Muhalif görüşleri dikkatli bir şekilde mütalaa etmiş ve muhtemel tüm itirazlara makul cevaplar vermeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu konuda kendi görüşünü sağlam temellere dayandırdığını ifade etmek mümkündür. Öğrencisi Ebü'l-Hüseyn de hocasının birçok görüşüne katılarak konuyu tüm yönleri işlemiştir. Aşağıda taklîde dair ele alacağımız meseleler de söz konusu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

3.2.2. Müctehidin Başkasını Taklîdi

Usûl eserlerinde tartışmaya açılan bu konunun çok detaylı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Biz genel bir fikir vermek adına Kâdî Abdülcebâr da merkeze alarak "Müctehidin sahâbîyi taklîdi, sahâbîden daha âlim Müctehidin taklîdi ve bir Müctehidin kendisinden daha âlim birinin taklîdi" şeklinde ele almaya çalışacağız.

3.2.2.1. Müctehidin Sahâbîyi Taklîdi

Ebü'l-Hüseyn bu konuda Ebü Ali el-Cübbâî'nin görüşü ile Kâdî Abdülcebâr'ın yaklaşımına yer vererek aslında Mu'tezile mezhebi içerisindeki fikir ayrılıklarına da dikkat çekmektedir. Nitekim mezkûr meselede Cübbâî'ye göre Müctehit, sahâbeden birinin görüşünü alabilir. Şayet ona muhalefet eden başka sahâbî olursa meziyeti daha fazla olan görüşü tercih eder. Fakat iki görüş de eşit olursa Müctehit ikisi arasında muhayyerdir. Kâdî Abdülcebâr'a göre ise evlâ olan Müctehidin içtihat edip kendi içtihadıyla amel etmesidir. Ayrıca sahâbeye muhalefeti de câizdir. Ebü'l-Hüseyn, bu iki görüşü zikrettikten sonra konuya dair tartışmaların tarihi sürecine de işaret ederek Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) hakkında nass bulunmayan bir meseleyle ilgili konuyu dört temelde ele aldığını aktarmaktadır. 1. Sahâbenin icma etmesi. Hicrî 2. Sahâbenin ihtilâf

⁵⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/362-263.

etmesi. 3. İhtilâflı görüşlerden birinin almanın ve onu taklîd etmenin câiz olması. 4. İhtilâflı görüşlerden birini almanın ve onu taklîd etmenin câiz olmaması.⁵⁶

Ebü'l-Hüseyn yukarıdaki görüşlerin her birine ait delilleri ortaya koyup onlara cevap vererek konuyu tüm detaylarıyla ele alırken yer yer Kâdî Abdülcebbar'ın ismini zikretmektedir. Mesela içtihadta hata ve isabet tartışmaları meselesinde Kâdî Abdülcebbar'ın Müctehidin sahâbîyi taklîdini câiz görmeyen ve dolayısıyla sahâbînin Kur'ân ve Sünnet'in umûmunu tahsîs etmesinin de câiz olmadığını savunan görüşe katılmadığını dile getirmektedir. Çünkü ona göre, müctehidin sahâbîyi taklîd etmesini câiz gören kişinin, sahâbîyi hüccet olarak gördüğü için onu Kitap ve Sünnet'in umûmunu tahsîs etmesini de câiz görmesi gerekmektedir. Oysa bunun böyle zuhur etmediğini ifade etmektedir.⁵⁷

Müctehidin sahâbîyi taklîd meselesi Kâdî Abdülcebbar'dan önce de tartışma konusu yapıldığı görülmektedir. Nitekim Hanefî âlimlerden Cessâs'ın da bu hususta özellikle sahâbî görüşünün avâm için değil Müctehitler için değeri konusunu tartışmaya açmıştır. Öte taraftan sahâbe devrinden sonra avâmın onları taklîd etmesi meselesine daha ziyade mütekelimîn eserlerde yer verildiği görülmektedir.⁵⁸

3.2.2.2. Sahâbîden Daha Âlim Müctehidin Onu Taklîdi

Müctehidin sahâbîden daha âlim olması halinde onu taklîd etmesi meselesi hakkında Ebü'l-Hüseyn, mezkûr tartışmalarla yakın ilişkisi olması hasebiyle önceki âlimlerin ihtilâfına yer vererek konuyu tüm yönleriyle ele almaktadır. Bu meselede Muhammed eş-Şeybânî'nin Müctehidin sahâbîyi taklîd etmesini câiz gördüğünü, Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) ise biri olumlu diğeri olumsuz iki farklı görüş olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Özellikle sahâbenin İslâm teşriinde sahip oldukları özel konuları ve nasslara dayalı birtakım faziletlerini ileri süren bazı âlimler, Müctehidin sahâbîden daha âlim olması halinde onu taklîd etmesini câiz görmektedir. Fakat Ebü'l-Hüseyn bu meseledeki isabetli görüşün Müctehidin içtihadı ve onunla amel etmesi içtihadına göre onunla yükümlü olmasıdır. Çünkü o bununla Allah Teâlâ itaat etmiş olmaktadır. Ayrıca Allah Teâlâ

⁵⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/366.

⁵⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/370.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Esen, *Hanefî Usûlcülerin İctihad Teorisi*, 206-207.

⁵⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/366.

Müctehitten içtihadı doğrultusunda hareket etmesini istemiştir. Dolayısıyla bir Müctehit başka bir Müctehitten daha evlâ değildir. Ayrıca aklî veya sem'î/naklî bir delil dışında Müctehidin bu yükümlülüğü için bir alternatif ispat etmek de câiz değildir. Oysa buna delalet edecek bir delil de bulunmamaktadır. Böylece Müctehidin kendisinden daha âlim bir sahâbîyi veya bir başka Müctehidi taklîd etmesinin câiz olmaması vâcip olmuştur.⁶⁰

3.2.2.3. Bir Müctehidin Kendisinden Daha Âlim Birinin Taklîdi

Bir âlimin kendisinden daha âlim birini taklîd etmesinin câiz olup olmadığı meselesi, Kâdî Abdülcebâr'dan önce de tartışmaya açıldığı görülmektedir. Zira Ebü'l-Hüseyn, bu hususta şunu aktarmaktadır. Ebü'l-Abbâs İbn Süreyc'e (ö. 306/918) göre, Müctehit hakkında nass bulunmayan bir meselede aciz kaldığında kendisinden daha âlim birini taklîd etmesinin câizdir. Ancak âlimlerin çoğunluğu aksi görüştedir. Ebü'l-Hüseyn, daha sonra âlimlerin bu konudaki görüşlerini ve delillerini zikretmektedir.⁶¹

Bu minvalde bir Müctehit, kendisi içtihatla bulunmaksızın önceki bazı âlimlerin yapmış oldukları içtihatlarıyla fetva vermesi câiz değildir. Çünkü âmmiye vâcip olan, Müctehidin içtihadıyla amel etmek için ona müracaat etmesidir. Ayrıca şayet bu câiz olsaydı âmmînin fetva talebine cevaben rivayet edilen fetvalardan birini ona söylemek de câiz olurdu. Benzer şekilde Müctehit için bu câiz olsaydı âmmî için de kitaplardan elde edeceği bir fetva ile amel etmek câiz olurdu. Oysa bu fetvanın hükmünü geçersiz kılmaktadır. Nitekim selefin avâma böyle bir yolu göstermemiş olması bu görüşün isabetli olduğunu göstermektedir. Madem, meselelerin ahkâmı hususunda selefin icmâi asıl olan âmmînin ulamaya müracaat etmesinin vâcip olması üzeredir o vakit âmmînin, onların uygulamalarıyla amel etmesi de vâcip olmaktadır. Sahâbe ve tabiîn döneminde de böyle bir yolun takip edildiği malum olduğuna göre aksini yapmak da câiz değildir.⁶²

Sonuç

Fıkıh tarih incelendiğinde taklîde dair meselelerin genel olarak içtihat ve fetva bölümlerinde işlenmiş olduğu bununla birlikte diğer usul konuları içinde yer alarak kapsamının genişlediği görülecektir. Taklîde dair meselelerin, hicrî 2. Asırdan itibaren mezhep kurucuları başta olmak üzere meşhur Müctehitler tarafından tartışılmaya

⁶⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/366.

⁶¹ Basrî, *el-Mu'temed*, 2/366.

⁶² Basrî, *Şerhu'l-Umed*, 2/314.

başlandığı ve Kādî Abdülcebbar'ın da konu hakkındaki yaklaşımlarının o tartışmaların bir devamı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kādî Abdülcebbar'ın taklîde dair bir tanıma yer vermediği görülmektedir. Bu da konunun aslında bilhassa ilim erbabı tarafından bilindiği ve bir tarife gerek kalmaksızın yaygınlaştığını göstermektedir. Bu durum genel olarak taklîd kavramının, fıkıh usulü literatüründe farklı şekillerde yapılmış olsa da o tariflerin efradını câmi', ağıyarını mâni olmadığı kanaatine neden olmuştur.

Ebü'l-Hüseyn'nin aktardığına göre Kādî Abdülcebbar'ın değindiği başlıca taklit konuları arasında avâmın Müctehidi taklîdi, sahâbiden daha âlim Müctehidin onu taklîdi, Müctehidin kendinden daha âlim birini taklîdi gibi tartışmalar yer almaktadır. Bu bağlamda Kādî Abdülcebbar'ın mutlak manada avâmın Müctehidi taklîd etmesini câiz görmesi ve Müctehidin sahâbîyi taklîd etmesi meselelerinde kendi mezhebinden farklı düşünmesi onun mezhep kaygısı taşımadığını sırf ilmî verilere göre bir tavır sergilediğini göstermektedir. Özellikle mezkûr konularda Mu'tezile reislerinden, Ebû Ali el-Cübbâr'ye muhalefet etmesi ve bu konuda meşhur öğrenci Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'yi etkilemesi Mu'tezile düşüncesi bağlamında oldukça önemli bir dönüm noktasıdır. Dolayısıyla onun usûlî meseleleri temellendirme noktasında kendine özgü yorum sistemi doğrultusunda hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte Kādî Abdülcebbar, Şâfiî fıkıh geleneğini sürdüren bir usûlcü olarak taklîde dair görüşlerinin ekseriyeti mütekellimîn usûlcülerle paralellik arz etmesi sonucunu doğurmuştur. Diğer taraftan usûl eserlerinde genel olarak Kādî Abdülcebbar'ın isminin pek geçmediği görülmektedir. Oysa her şeyden önce *el-'Umde/el-'Umed* isimli kitabı mütekellimîn metoduyla yazılan fıkıh usûlünün temel eserleri arasında zikredilmiştir. O, usûl-i fıkıh konularındaki hakimiyetini kelim ilmi alanında telif ettiği *el-Muğni* isimli eserinin on yedinci cildinde "eş-Şer'iyât" başlığı altın ortaya koymuştur. Daha da önemlisi uzun süre resmi bir görev olarak kadılık yapması fikhî melekесinin oldukça geliştiğini göstermektedir. Hukuki meselelerde verdiği kararlarda dengeli bir yaklaşım sergilediğinin tespit edilmiş olması da bunu teyit etmektedir.

Son olarak ifade etmek gerekir ki fıkıh ilminin erken dönemlerinden itibaren birçok çalışmanın kaleme alınmasına vesile olan içtihat ve taklîd meselelerinin güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Çağımızda içtihadın her Müslümanın güç yetirebileceği bir alan olmadığı gerçeğinden hareketle içtihat-taklîd meselesinin üzerinde durulmasının

gereği izahtan varestedir. Ayrıca ülkemizde Kâdî Abdülcebbar özelinde taklîdi müstakil olarak ele alan akademik çalışmaların istenen seviyede olmadığı dikkat alındığında onun gibi ansiklopedik bir âlimin taklide ilişkin yaklaşımının mezkûr konudaki çalışmalara ciddi katkı sağlayacağı kanaatindeyim.

Kaynakça

- Basrı, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. thk. Halil el-Mis. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982.
- Basrı, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ali . *Şerhu'l-'Umed*. thk. Abdülhamid b. Ali Ebü Züneyd. yy: by, 1989.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzi. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Küveytiyye, 1994.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve şîhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cüveynî, Abdümelik b. Abdillâh. *Telhis fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullâh Cülem en-Neybâli-Şubbeyr Ahmed el-Umerî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2007.
- Duveyhî, Ali b. Sa'd. *Ârâu'l-Mu'tezile el-usûliyye, dirâseten ve takvîmen*. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1996.
- Ebu Zehre, Muhammed. *Tarihü'l-Mezâhibi'l-İslâmî*. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usûlcülerin İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzûbu'l-luğa*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. Beyrut: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2001.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fuşûlü'l-bedâyi' fi usûli'ş-şerâyi'*. thk. Muhammed Hüseyin Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâi. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Ferrâ, Ebü Ya'lâ. *el-'Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mubarek. yy: by, 1990.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ fi 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fağih ve'l-mütefakkih*. thk. Âdil b. Yusuf el-Garâzi. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1996.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-'iber*. thk. Halil Şahhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkâ'in 'an rabbi'l-'âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1997.
- İbnü'l-İrâkî, Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm. *el-Gaysü'l-hâmi' şerhu cem'i'l-cevâmi'*. thk. Muhammed Tâmir Hicâzî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Kâdî Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. ed. Tâhâ Hüseyin Hüseyin. Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısriyye, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed. *Muteşâbihü'l-Kur'an*. thk. Zarzûr Adnan Muhammed. Kahire: Dârut-Turâs, 1969.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.

- Kelvezânî, Mahfûz b. Ahmed. *et-Temhîd fî uşûli'l-fîkh*. thk. Muhammed b. Ali. Mekke: İhyau't-Turasi'l-İslâmî, 1985.
- Mahallî, Celâluddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Bedrü't-tâli' fî halli cem'i'l-cevâmi'*. thk. Mürtezâ Ali b. Muhammed ed-Dâğistânî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2012.
- Safedî, Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaüd-Türkî Mustafa. Beyrût: Dâr'u İhyai't-Turâs, 2000.
- Suleymî, İyâz b. Nâmî es-. *Usûlu'l-fîkhi el-lezî lâ yese'u el-fakihu cehlehu*. Riyad: Dâru'l Tedmuriyye, 2005.
- Sübki, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn. *el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Şesrî, Sa'd b. Nasır. *et-Taklid ve ahkâmuhu*. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1995.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm eş-. *el-Lüma' fî uşûli'l-fîkh*. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-muhtî fî uşûli'l-fîkh*. Dâru'l-Kutubi, 1994.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullâh. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Seyyid 'Abdul'azîz, 'Abdullâh Rabî'. b.y.: Mektebetu Kurtube, 1418/1998.

İvaz'dan Teodise Yaratmak: Kâdı Abdülcebbâr'ın İvaz Teorisiyle Plantinga'nın Özgür İrade Savunmasını Tamamlamaya Yönelik Bir Girişim

Nesim Aslantatar*

Özet

Bu çalışma Kâdı Abdülcebbâr'ın ivaz teorisinin, Alvin Plantinga'nın özgür irade savunusunun gereksiz bireysel acıları ele almada karşılaştığı eksikliklerin potansiyel bir tamamlayıcısı olma rolünü tartışmaktadır. Kâdı Abdülcebbâr, ivaz teorisinin, hak edilmemiş insan ıstırabını anlamak ve ele almak için bir çerçeve sağladığını savunmaktadır. İvaz, Allah'ın doğrudan kendisinin sebep olduğu acılar için bireyleri tazmin ettiğini ve bir başkasının sebep olduğu acı ve ıstırapları da sebep olana tazmin ettirdiğini öne sürerek, istem/irade dışı ve haksız acılara karşılık ilahi adalet ve merhameti vurgular. Bu tarz bir teolojik okuma, ivaz'ı kapsamlı bir teodise olarak değil, diğer teodiselerin, özellikle de gereksiz bireysel acıları açıklayamayanların bıraktığı boşlukları dolduran tamamlayıcı bir yaklaşım olarak konumlandırılabilir. Alvin Plantinga'nın özgür irade savunması, Tanrı'nın insanlara kötü eylemleri seçme kapasitesini de içeren özgür irade bahşettiğini ileri sürer. Plantinga, Tanrı'nın kadir ve merhamet sahibi olmasına rağmen, özgür irade lütfunun bir sonucu olarak kötülüğe izin verdiğini, böylece insanın ahlaki sorumluluğunu ve hakiki erdeme ulaşma ihtimalini koruduğunu savunur. Plantinga'nın özgür irade savunması dünyadaki ahlaki ve doğal kötülüklerin varlığı için bir gerekçe sunarken, gereksiz bireysel acıları -insan özgür iradesi kapsamında gereksiz ve gerekçelendirilemez görünen acıları- açıklamakta zorluklarla karşılaşır. Bu iki bakış açısını sentezleyen bu çalışma, ivazın yalnızca hak edilmemiş acıları telafi etmek için değil, aynı zamanda gereksiz bireysel acı sorunuyla mücadele eden teodiseler veya savunmalar için de bir destek olarak hizmet ettiğini öne sürmektedir. Bu bakımdan ivaz, özgür iradenin bu tür acıların ortaya çıkardığı ahlaki ve varoluşsal soruları tek başına açıklayamadığı

* Dr., Indiana Üniversitesi Bloomington, n.aslantatar@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7817-8576

boşlukları ele alarak Plantinga'nın özgür irade savunmasını tamamlayan bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Din Felsefesi, İvaz Teorisi, Özgür İrade Savunması, Kâdı Abdülcebâr, Alvin Plantinga.

Building a Theodicy from İwâd: An Attempt to Integrate Qâdî 'Abd al-Jabbâr's Theory of İwâd with Plantinga's Free Will Defense

Nesim Aslantatar*

Abstract

This paper explores Qâdî 'Abd al-Jabbâr's theory of ivaz/ iwâd as a potential complement to the limitations in Alvin Plantinga's free will defense, particularly in addressing gratuitous and pointless suffering. Qâdî 'Abd al-Jabbâr argues that his theory of iwâd provides a framework for understanding and addressing undeserved human suffering. İwâd emphasizes divine justice and mercy in response to involuntary and undeserved suffering, arguing that God compensates individuals for the sufferings directly caused by Him and that the pain and suffering caused by another person should be compensated by the person who caused it. Such a theological reading does not position iwâd as a comprehensive theodicy but rather as a complementary approach that addresses the limitations of some other theodicies, especially those that fail to account for gratuitous and pointless individual suffering. Plantinga's free will defense argues that God gives humans free will, including the capacity to choose evil actions. Plantinga maintains that although God is omnipotent and merciful, he permits evil by granting free will, thereby preserving human moral responsibility and the possibility of achieving true virtue. While Plantinga's defense justifies the existence of moral and natural evils in the world, it struggles to explain pointless individual suffering—suffering that seems unjustifiable

* PhD., Indiana University Bloomington, n.aslantatar@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7817-8576

under human free will. By blending these two perspectives, this paper argues that iwād not only serves to compensate for undeserved suffering but also supports theodicies or defenses that confront the problem of pointless human suffering. In this respect, iwād offers a perspective that complements Plantinga’s free will defense by addressing the limitations where human free will alone cannot account for the moral and existential questions raised by such suffering.

Keywords: Philosophy of Religion, Theory of iwād, Free Will Defense, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Alvin Plantinga.

Giriş

Tanrı’nın kötülöklere müsaade etmesinin insanlar tarafından anlaşılması zor bazı sebepleri olabilir. Bazı teist düşünörlere göre kötölük, insanoğluna sunulan en büyük armağan olan özgür iradenin bir sonucu olarak var olmak zorundadır. Sevgi dolu bir Tanrı, her zaman iyiyi seçmeye programlanmış ve özgür iradeden yoksun varlıklar yaratmaz. Tanrı, insanı özgür irade ile yaratmıştır; bu insanların yanlış seçimler yapabilme kapasitesine de sahip olduğu anlamına gelir. Eğer Tanrı sürekli kötölöklere engellerse bu insan özgürlüğüne müdahale etmek anlamına gelir ve dolayısıyla insan seçimlerinin anlamı kalmaz.⁶³ Örneğın Plantinga’ya göre, Tanrı’nın kötölöklere müdahale etmesi, insan özgürlüğünün zarar görmesi anlamına gelir. Tanrı’nın hem insanı özgür kılması hem de sadece ahlaki olarak doğru eylemlerle sınırlandırması mümkün değildir. Bu nedenle, insana *bahşedilen* ahlaki seçim yapma kapasitesi, aynı zamanda kötü eylemler gerçekleştirme kapasitesini de içerir. Dolayısıyla, kötölük doğrudan Tanrı’nın varlığına karşı kesin bir kanıt olarak değerlendirilemez.⁶⁴ İvaz ise kelime olarak karşılık veya bedel anlamına gelir ve kelimeler terminolojisinde acı ve ıstırap çeken kimseye Tanrı tarafından bir karşılık verilmesi gerektiği düşüncesi bağlamında öne çıkan bir teori olarak anlaşılabilir. Özellikle Mutezile âlimleri tarafından savunulmuş olan teorinin temel dayanağı, Tanrı’nın iradesinin zulme yönelmeyeceği ve hak edilmemiş acıların karşılıksız

⁶³ İbrahim Yıldız, *Delilci Kötölük Problemi* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 35.

⁶⁴ Nesim Aslantatar, *Agnostisizm: Tanrı’nın Bilinemezliği Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 219-220; Nesim Aslantatar, “Paul Draper, Agnostisizm ve Kötölük Problemi”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 173-196.

birakılmasının adaletsiz olacağıdır. Bu çerçevede, Tanrı'nın adaletinin bir gereği olarak, kişinin kendi iradesi dışında çektiği acıların ivaz ile telafi edilmesi gerektiği savunulur. Mutezile'nin, her şeyin insanın iyiliği için yaratıldığı görüşüyle uyumlu olan bu teori, istem dışı ve haksız yere çekilen acıların mutlaka karşılığının verilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu çalışmanın amacı ivaz ile özgür irade savunmasını birarada tartışarak özgür irade savunmasını daha güçlü bir hale getirmek ve Plantinga'nın savunmasının açıklamadığı gereksiz bireysel acı ve ıstıraplar problemine ivazın bir cevap verdiğini ortaya koymaktır. İvaz, özgür irade ile işlenen ahlaki eylemleri açıklamaz; özgür irade savunması ise istem dışı veya hak edilmemiş bireysel acıların neden ve sonuçlarını tam olarak izah etmez. Ancak bu iki savunma birlikte ele alındıklarında kötülük problemine karşı daha güçlü bir cevap verdikleri söylenebilir. Her iki yaklaşımın da birer teodiseden ziyade savunma olduğunu belirtmek gerekir. Buna göre, örneğin bir teist "kötülüğün kaynağı nedir?" ya da "Tanrı neden kötülüğe izin verir?" sorularını yanıtladığında aslında ortaya bir teodise koymaktadır.⁶⁵ Teodise, temelde Tanrı'nın kötülüğe neden izin verdiğini açıklamaya çalışır. Savunmada ise amaç Tanrı'nın kötülüğe neden izin verdiğini kesin olarak açıklamak değil, Tanrı'nın kötülüğe izin vermedeki amacının ne *olabileceğine* dair bir görüş sunmaktır. Bu çalışmadaki amacımız, özgür irade savunması ile ivazı bir arada ele alarak ivazı özgür iradenin eksiklerini tamamlayan bir teori olarak sunmak ve iki savunmanın bir araya gelmesiyle bir yeni bir teodisenin imkanına dair bir tartışma yürütmektir.

1. Alvin Plantinga ve Özgür İrade Savunması

Özgür irade savunması, mantıksal kötülük probleminin temel önermesi olan Tanrı'nın alim, kadir ve mutlak iyi olma sıfatlarıyla kötülüğün varlığının mantıksal olarak bağdaşmadığı iddiasına karşı çıkma hedefiyle ortaya konmuştur.⁶⁶ Plantinga'nın savunması, temelde, John L. Mackie'nin tekrar canlandığı mantıksal kötülük problemine karşı çıkar.⁶⁷ Mackie'ye göre sorun, en basit haliyle, aşağıdaki önermeler arasındaki çelişkiden kaynaklanmaktadır:

(1) Tanrı kadirdir,

⁶⁵ Alvin Plantinga, *God, Freedom and Evil* (New York: Harper & Row, 1974), 10.

⁶⁶ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 29-30.

⁶⁷ John L. Mackie, "Evil and Omnipotence", *Mind* 64/254 (1955), 200.

(2) Tanrı mutlak iyidir,

(3) Alemde kötülük vardır.

Teistler genel olarak bu önermelerin doğru olduğunu kabul ederler. Problem, ilk iki önerme ile üçüncü arasındaki uyumsuzluktan ortaya çıkar: Tanrı'nın alemdeki kötülükleri bilmesi, bunları önlemeye kadir olması ve ahlaki açıdan da mükemmel olduğu için bu kötülükleri engellemeye istekli olması gerekir. Ancak alemde kötülüğün var olduğu açık olduğuna göre, o zaman Tanrı'nın, mantıksal olarak, var olmaması gerekir.⁶⁸ Mackie'ye göre, Tanrı her şeye kadirdir, Tanrı mutlak iyidir ancak yine de kötülük vardır önermeleri arasında açık bir çelişki vardır ve bu önermelerin aynı anda doğru olması mümkün değildir. Ancak bu önermeler teistik bir Tanrı tasavvurunun zorunlu unsurları olduğu için, bir teistin tutarlı olabilmesi için hem bu önermelerin hepsinin aynı anda doğru olduğuna hem de bunların aynı anda savunulamaz olduğuna inanması gerekecektir ki bu mantıksal bir tutarsızlıktır.⁶⁹ Plantinga, Mackie'nin argümanının Tanrı ile ahlaki kötülüğün varlığı arasında açık bir mantıksal çelişki kurmadığını savunur. Ona göre, varsayımsal iki dünya arasındaki tüm koşulların eşit olduğu bir durumda, özgür iradelerini kullanarak kötü eylemlerden ziyade iyi eylemler yapmayı seçen failerin olduğu bir dünya, özgür varlıklar içermeyen bir dünyadan daha değerlidir. Tanrı her ne kadar özgür varlıklar yaratabilse de bu varlıkları sadece doğru olanı yapma zorunluluğuyla sınırlandırmaz ya da kayıtlamaz. Çünkü Tanrı'nın bunu yapması durumunda, söz konusu varlıkların artık ne özgür olmalarından ne de doğru olanı özgür iradeleriyle seçtiklerinden söz edilebilir. Dolayısıyla, Tanrı'nın ahlaki iyiliği gerçekleştirebilecek varlıklar yaratabilmesinin bir koşulu, ahlaki manada kötülüğe muktedir varlıklar yaratmaktır. Tanrı'nın bu varlıklara aynı anda hem kötülük yapma kudreti verip hem de onları iradelerini sınırlandırarak bundan alıkoymasını düşünülemez. Dünyadaki ahlaki kötülük, Plantinga'ya göre, özgür varlıkların iradelerini kötü yönde kullanmalarından kaynaklanır. Ancak özgür varlıkların iradelerini yanlıştan yana kullanmaları ne Tanrı'nın kudreti ne de

⁶⁸ İbrahim Yıldız, "Tanrı, Olasılık ve Kötülük", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 99.

⁶⁹ Mackie, "Evil and Omnipotence", 200.

mutlak iyiliği aleyhine delil teşkil eder. Çünkü Tanrı, ahlaki kötülüğün imkanını yalnızca ahlaki iyinin olasılığını ortadan kaldırarak önleyebilirdi.⁷⁰

Plantinga, Tanrı'nın aşkın sıfatları ile alemdeki görünen kötülük arasında zorunlu bir çelişkinin olmadığını savunmaktadır.⁷¹ Bu noktada Plantinga, ilk olarak, her şeye kadir olmanın *mantıksal olarak mümkün olan* her şeyi yapabilme gücüyle sınırlı olduğunu ve dolayısıyla Tanrı'nın modal mantığa göre mantıksal olarak imkânsız olan şeyleri yapmasının beklenemeyeceğini belirtmiştir. Örneğin, Tanrı yuvarlak kareler yaratamaz, aynı anda hem evli hem de bekar olan insanlar yaratamaz; kendisini hem var hem yok kılamaz ya da daha da önemlisi kötülüğü asla seçmeyecek özgür iradeye sahip varlıklar yaratamaz. Ona göre, Mackie mantıksal kötülük problemini sunarken şöyle bir varsayımda bulunur:

(4) İyi bir şey her zaman kötülüğü gücü nispetinde ortadan kaldırır,

(5) Her şeye gücü yeten bir varlığın yapabileceklerinin sınırı yoktur.⁷²

Mackie'nin (5)'i zorunlu olarak doğru kabul etmesi ortaya bu sözde problemin çıkmasının en önemli sebebidir. Plantinga'ya göre, özgür iradenin ahlak bakımından değeri, Tanrı'nın kötülüğe izin vermesi açısından telafi edici bir gerekçe olacak kadar yüksektir.⁷³ Dolayısıyla, Mackie'nin argümanı aşağıdaki şekilde revize edilmelidir:

(1) Tanrı kadirdir,

(2) Tanrı mutlak manada iyidir,

(2') Tanrı alimdir,

(3) Alemde kötülük vardır,

(4) Her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen iyi bir varlık, uygun bir şekilde ortadan kaldırabileceği her kötülüğü ortadan kaldırır,

⁷⁰ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 30; Alvin Plantinga, *The Nature of Necessity* (London: Oxford University Press, 1974), 166-167.

⁷¹ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 12-17.

⁷² Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 17.

⁷³ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 27.

(5) Her şeye gücü yeten bir varlığın yapabileceklerinin mantıksal olmayan hiçbir sınırı yoktur.⁷⁴

Bu argümanla, aslında, Plantinga mantıksal kötülük problemin sonucunun yanlış olduğunu gösterdiğini iddia etmediği gibi, Tanrı'nın kötülüğe izin verme nedeninin aslında özgür iradeyi korumak olduğunu da iddia etmemiştir. Bunun yerine, argümanı sadece kötülüğün mantıksal probleminin geçersiz olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁷⁵ Plantinga'nın tezine bir teodise yerine savunma dememizin sebebi de temelde budur. Temel iddiamız da bu noktaya dayanmaktadır. Plantinga'nın özgür irade savunması, yalnızca Tanrı'nın aşkın sıfatları ile kötülüğün mantıksal olarak çelişkili olmadığını ortaya koymakta, yeni bir önerme sunarak istem dışı veya hakedilmemiş bireysel acıların nasıl açıklandığına dair bir açıklama getirmemektedir; bu problemin açıklanması için hala bir önermeye ihtiyaç vardır. Buna göre, Plantinga, (1), (2) ve (2') önermeleri ile (3) önermesinin tutarlı olduğunu gösterse de Tanrı'nın modal olarak imkânsızlık ifade etmeyen gereksiz bireysel acıları neden ortadan kaldırmadığını söylemez ve bu cevaplanmayı fazlasıyla hakeden bir tartışmadır. Sonuç olarak Plantinga'nın özgür irade savunmasını (ÖİS) şu şekilde anlayabiliriz:

- (1) Tanrı kadirdir,
- (2) Tanrı mutlak manada iyidir,
- (2') Tanrı alimdir,
- (3) Alemde kötülük vardır,
- (4) Tanrı, ahlaki olarak sorumlu ve özgür iradeye sahip varlıklar yaratmanın bir zorunluluk olduğunu bilir,
- (5) Özgür irade hem iyi hem de kötü seçimler yapmayı gerektirir,
- (6) Dolayısıyla, Tanrı'nın özgür varlıklar yaratması, kötülüğün var olma ihtimalini zorunlu kılar.

Bu noktada, öncelikle Plantinga'nın savunmasının gereksiz bireysel acı ve ıstıraplarını açıklamadığını ve bu savunmaya yeni bir önerme "İT (1) Bireyler tarafından deneyimlenen

⁷⁴ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 21.

⁷⁵ Plantinga, *God, Freedom and Evil*, 24.

gereksiz kötülükler (acı ve ıstıraplar) Tanrı tarafından uygun bir şekilde telafi edilecektir” önermesinin eklenmesiyle bir teodise mahiyetine bürünülebileceğini göstermek gerekir. Çünkü özgür irade savunması gibi bir yaklaşımın, teodise olarak adlandırılmamasının sebebi tartışmaya yeni bir önermeyle katılmaktan ziyade var olan önermeler arasında bir çelişki olmadığını göstermeye çalışmasına dayanır. Bir teodiseden farklı olarak, Plantinga bir savunma sunmakta ve ahlaki kötülük içeren bir dünya yaratmanın, kadir, alim ve mutlak manada iyi bir Tanrı için mantıksal olarak mümkün olduğunu göstermek amacıyla bir tartışma yürütmektedir. Bir savunma olduğu için, Plantinga’nın sunduğu savunmanın doğru olduğunu iddia etmesine gerek yoktur; sadece mantıksal olarak geçerli olduğunu göstermesi yeterlidir. Bu yönüyle, Plantinga’nın yaklaşımı geleneksel bir teodiseden farklılık gösterir. Zira geleneksel bir teodise, yalnızca yeni önermelerin geçerli olduğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda argümanın geçerli olduğu, makul olduğu ya da bu savı desteklemek için iyi gerekçeler bulunduğunu da ispatlamaya çalışır. Bu durumda, bir teodise meydana getirmek için Plantinga’nın (1), (2), (2’) ve (3) önermelerine, “(7) Tanrı’nın kötülük içeren bir dünya yaratmak için bir sebebi vardır ve bu sebep şudur: ...” (5 ve 6’dan hareketle) önermesini eklemesi gerekirdi. Burada benim amacım, Tanrı’nın sebebi her ne olursa olsun gereksiz ıstırap yaşadığı düşünülen bireylere ivaz vermesi İT (1) teolojik birçok önermeyle uyumlu olduğu gibi kötülük problemini çözmeye yönelik daha kapsamlı bir teodise geliştirmek için önemli bir adım olabileceği savunusunu destekleyecek bir tartışma yürütmektir. İT (1) önermesi, Tanrı’nın iyiliği ve kudreti ile bireylerin deneyimlediği gereksiz gibi görünen acılar arasında bir köprü oluşturur. Bu önerme, Tanrı’nın her bireysel acının nihayetinde telafi edileceği bir planı olduğunu ima eder ve böylece kötülük probleminin sadece mantıksal boyutunu değil, aynı zamanda duygusal ve deneyimsel boyutunu da ele almayı hedefler.

İvaz’ın özgür irade savunmasının bir önermesi haline gelebilmesi için ilk olarak, Plantinga’nın tutumunun gereksiz bireysel acılara bir cevap vermediğini göstermeye çalışacağım. Özgür irade savunması temelde iki problemi cevapsız bırakmaktadır: (i) kötülük problemi aslında bireysel ıstırapların açıklanamamasından kaynaklanır ve ahlaki eylemleri gerçekleştirmek bakımından anlamlı olan bir özgür irade bazı kötülükleri (seçilecek kötülüklerin bulunması bakımından) gerektirir ancak bu insanın başına gelen *her* kötülüğü açıklamak açısından yeterli değildir. Buna şöyle cevap verilebilir: insanların başına gelen gereksiz bireysel acılar da başka insanların özgür iradeleri dolayısıyla

gerçekleşmektedir ancak bu durum hala (1), (2), (2') niteliklerine sahip bir Tanrı'nın varlığıyla mantıksal olmasa da bir çelişki oluşturur. (ii) Kötülüğün olmadığı bir dünya da Plantinga'nın ahlaki açıdan anlamlı özgür irade kriterlerini karşılayabilir. (i) ile başlayalım.

Kötülük problemi, teorik arka planı kadar pratik yansımalarıyla da önemli bir problem olarak öne çıkar. İstirapları ilk elden tecrübe eden insanların varlığı ve hiçbir şekilde hak etmedikleri halde bazı acılara maruz kalmaları açıklanmayı hak eder. Örnek vermek gerekirse, savaş bölgesinde doğmuş bir bebeğin dünyanın görece müreffeh bir yerinde dünyaya gelmiş olan bir başka bebekten farkı alemde özgür varlıkların var olmasından başka bir açıklamaya daha ihtiyaç duyar, çünkü bu bebeğin ıstırabının (babasını kaybetmiş olması, yetersiz beslenme, korku, vb.) kendisi dışında birçok şey tarafından nedenlendiği söylenebilir. Özgür irade sahibi varlıkları, bu çocuğun maruz kaldığı acıları (güçleri yettiği ölçüde) dindirmeyi seçmemeleri durumunda özgür ancak iyi olmayan varlıklar olarak nitelermem gerekir. Bu, hala, Tanrı'nın kötülükleri neden engellemediği sorusunu cevaplamaz.

Özgür irade savunmasının cevaplamadığı bir diğer nokta ise (ii) kötülüğün olmadığı bir dünyanın, hala Plantinga'nın ahlaki açıdan anlamlı özgür irade kriterlerini karşılayabileceği eleştirisidir. Buna göre, insanların iradeleri her türlü eylemlerini gerçekleştirmek için yeterli olabilir ancak dünyada kötülük olmadığı (ya da bazı kötülükler olmadığı) için bunu seçemezdi. Bu noktaya şöyle bir eleştiri yapılabilir: bu durumda insanların seçemeyeceği bir şey var olduğu için özgür iradede bahsetmek mümkün olmazdı. Bu eleştiriye şu şekilde cevap verebilirim: şu an özgür olduğumuzu varsaydığımız durumda da sınırsız bir özgür iradeye sahip olduğumuzu nasıl bilebiliriz; kavram dünyamıza hiç girmemiş birçok konu hakkında özgür olup olmadığımızı söylememiz ne kadar makul olabilir? Aynı şey kötülük için de geçerlidir, bir insanın başka bir insanın ıstırabına bilerek ya da bilmeden sebep olduğu bir dünya, kötülüğün olmadığı ya da sınırlı olduğu bir dünyada mümkün olamaz mıydı? Bu noktaya ikinci bir cevap olarak: kötülük var olabilirdi ancak bu kötülük hiçbir insanın başka bir insana fiziksel olarak acı çektirme yetisine sahip olmadığı bir mahiyette tezahür edebilirdi. İnsanlar bu durumda, Tanrı'yı reddedebilir, ona itaat etmeyebilir, başkalarına hakaret edebilir, yalan söyleyebilir... Bu

bakımdan, insanlar hala ahlaki açıdan özgür bir iradeye sahip oldukları halde soykırım gerçekleştiremezlerdi.

Özgür irade savunmasıyla Plantinga, kötülüğün ve Tanrı'nın varlığının uyumlu olduğunu iddia etmektedir. İfade ettiğim üzere, başkalarına acı çektirme yetisi var edilmemiş ya da ortadan kaldırılmış olsa bile, insanlar hala başka kötülükleri seçebilirlerdi. Eğer bu durum "kötülüğün varlığı" olarak kabul edilirse, Plantinga bu bağlamda amacına ulaşmıştır. Ancak, Plantinga'nın başarısı yalnızca her şeye kadir bir Tanrı'nın kötülüğün var olduğu bir dünya yaratmasının mantıksal tutarlılığını göstermekle sınırlıdır. Bu bağlamda, Plantinga iddia ettiği hedefe ulaşmış ve Tanrı'nın her şeye kadir olduğu bir dünyada kötülüğün varlığı ile Tanrı'nın sıfatları arasında bir çelişki olmadığını göstermiştir, denebilir. Argüman, "ahlaki açıdan özgür varlıklar içeren bir dünyanın" böyle bir özgürlüğün olmadığı bir dünyadan daha üstün olduğunu kabul edenler için nispeten basittir. Bu öncül kabul edildiğinde, Plantinga'nın amacını kanıtladığı söylenebilir. Ancak, Plantinga'nın henüz her şeye kadir bir Tanrı'nın gerçek dünyadaki kötülük ile nasıl tutarlı olabileceğini gösterdiği söylenemez. İstirap sorununa yanıt vermek için, ahlaki açıdan anlamlı özgür iradenin neden insanlara tecavüz, işkence ve cinayet gibi eylemleri gerçekleştirme yetisi tanınması gerektiği açıklanmalıdır ya da bu acılara maruz kalanların anlamsız/boş bir alemde yaşamadıklarının, Tanrı'nın bu acıların farkında olduğunun ve bu acıların bir şekilde karşılığının alınacağına dair bir açıklama gereklidir. Tecavüz, işkence ve cinayetin bulunduğu bir dünyanın, bu kötülüklerin bulunmadığı bir dünyaya neden tercih edileceğini açıklamak gerekmektedir. Plantinga bu konuda bir açıklama sunmamıştır. Plantinga'nın bir savunma ortaya koyduğu savunusunu amacını gerçekleştirmesini oldukça kolaylaştırmaktadır. Ancak, hala her şeye kadir bir Tanrı'nın bu dünyadaki, yani gerçek dünyadaki kötülükle tutarlı olduğunu göstermiş değildir. İstirap problemini yanıtlamak için, ahlaki açıdan anlamlı özgür iradenin neden tecavüz, işkence ve cinayet işleme yetisini gerektirdiğini açıklamak gerekir. İşkence, tecavüz ve cinayetin var olduğu bir dünyanın, bu kötülüklerin olmadığı bir dünyadan neden daha tercih edilir olduğunu açıklamak gerekir. Bu noktayı şu şekilde argümana dökmek mümkündür:

(1) Mümkün dünyaların birinde (gerçek dünya), insanlar tecavüz, işkence ve cinayet gibi kötülükleri gerçekleştirme yetisine sahiptir,

- (2) Eğer Tanrı her şeye kadir ise, bu dünyada bu kötülüklerin bir anlamı veya karşılığı olmalıdır,
- (3) Eğer bu dünyadaki kötülükler anlamlı değilse, o zaman bu dünya Tanrı'nın her şeye kadirliğine uygun bir dünya değildir ya da Tanrı her şeye kadir değildir,
- (4) Bu kötülüklerin ahlaki anlamı ancak Tanrı'nın insanların çektiği acıların farkında olması ve bu acıların bir şekilde karşılığının alınacağına garanti altına alınmasıyla sağlanabilir,
- (5) Tanrı'nın her şeye kadirliği ve iyiliği, ancak insanların kötülük yapma yetisine sahip olduğu bir dünyada bu kötülüklerin ahlaki bir anlamı ve karşılığı olduğunda tutarlı olabilir,
- (6) Tanrı'nın her şeye kadir ve iyilik sahibi olabilmesi için, kötülüğe izin vermesi ancak bunun bir karşılığının olması gerekir.

Bu argümanın sonucunda ulaşılabilecek önerme şudur:

(X) Tanrı, kötülük içeren bir dünya yaratabilir (buna kadirdir) ve bunu yapmasının iyi bir nedeni vardır (ivaz verecek olması).

Plantinga'nın savunmasının cevap vermediği bu hususun, ivaz teorisiyle tamamlanabileceğini savunuyorum. Bu savunumla, ivazın bu kötülüklerin neden var edildiği noktasında bir açıklama sunduğunu savunmuyorum; daha ziyade, gereksiz acı çekenlerin Tanrı'nın planında bir yerleri olduğunu ve Tanrı'nın bu insanların çektiği acıları telafi edeceğini savunuyorum.

2. Kâdı Abdülcebâr ve İvaz Teorisi

İvaz, kavram olarak karşılık, bedel manalarına gelir ve kelam terminolojisinde, acı ve ıstırap çeken kişiye Tanrı tarafından bir karşılık verilmesi gerektiği düşüncesi olarak tanımlanır.⁷⁶ Kâdı Abdülcebâr'a (ö. 415/1025) göre, ivaz, "övgüye lâyık olmayan, ancak hak edilen menfaat" olarak tanımlanır.⁷⁷ Burada "övgüye değer olmayan" ifadesi, kişinin menfaati erdemli davranışlarından dolayı kazanmadığını vurgulaması açısından dikkat çekicidir. Genellikle Mutezili düşünürler tarafından savunulan bu yaklaşıma göre, her bireyin istemeden maruz kaldığı ve hak etmediği acı ve sıkıntıların telafi edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir.⁷⁸ İlahi iradenin zulme yönelmeyeceği, dolayısıyla insanın hak etmediği acıların karşılıksız bırakılmasının adaletsizlik olacağı ve bu nedenle kişinin iradesi dışında maruz kaldığı acıların bir karşılığının olması gerektiği düşüncesi bu teorinin temelini oluşturur. Buna göre, Tanrı adaleti gereği bu acıları ivaz ile telafi eder.⁷⁹ Telafiye ya da doğru ifadesiyle ivaza kimin *hak kazanacağı* ise bir başka tartışma konusudur. Buna göre, Tanrı kişinin tecrübe ettiği ıstırapın doğrudan sebebi olması ya da kötülüğü engellememesi durumunda bunun karşılığını söz konusu kişiye *kendisi verir*. Ancak eğer kişinin tecrübe ettiği kötülüğün sebebi özgür bir failse, Tanrı'nın bu kötülüğün bedelini sebep olana ödeteceği düşünülür. Mutezile'nin, var olan her şeyin insanın yararına yaratıldığı düşüncesiyle uyumlu olarak, insanın, istemsiz yani iradesi dışından meydana gelen ve hak etmediği acılara karşılık Tanrı'nın ivaz vermesi gerektiği savunulur.⁸⁰

İvaz teorisinde, kişinin ıstıraplara maruz kalmasının daha büyük bir iyilik elde etmesi amacıyla gerçekleşmediğini vurgulamak önemlidir. Bu teorideki temel odak noktası, kişinin maruz kaldığı ıstırapın bir bedel veya karşılık ile telafi edilmesidir.⁸¹ Burada, eğer

⁷⁶ İlyas Çelebi, "İvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/488-499; Hüseyin Maraz, "Mu'tezile Kelamında Bir Hak Ediş Olarak Kelamın İlahi ve İnsani Yönü", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 102-103.

⁷⁷ Çelebi, "İvaz", 23/489.

⁷⁸ İbrahim Yıldız, "Theory of Iwad as an Explanation for Gratuitous and Pointless Evils", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 519.

⁷⁹ Mahsum AYTEPE, "Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlihi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5 (2019), 85-104; Sibel Kaya, "Mu'tezile Kelâmında "Vücûb Alellah" İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 31/2 (2020), 326.

⁸⁰ Kâdı Abdülcebâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965), 13/452.

⁸¹ Kâdı Abdülcebâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay., 2013), 2/322.

bir kişi istemsiz ve hak etmediği bir acıya maruz kalmışsa, Tanrı'nın bunu telafi edeceği (eğer sebep Tanrı ise karşılığı kendisi sağlayarak, bir başka özgür fail ise bedelini o kişiye ödeterek) vurgulanmaktadır.⁸² Ancak, bu durum kişinin acısının başkalarının veya bir toplumun yararı ya da ileride sağlanacak bir fayda uğruna bir araç olarak kullanılmasını engellemez ya da daha doğru bir ifadeyle Tanrı'yı bundan alıkoymaz. Dolayısıyla, ivaz teorisi, Tanrı'nın bir bireyin acısını daha büyük bir iyilik (örneğin bir ibret niteliğinde) için kullanamayacağına dair bir kısıtlama getirmez; bu da Tanrı'nın kudreti önünde –ivaz sağlarken- bir zorlama ya da kudretini sınırlamanın söz konusu olmadığını gösterir. İvaz teorisinde, ivaz vermenin temel amacı kişinin refahını sağlamak değildir. Bu bağlamda, yalnızca kişinin maruz kaldığı acının telafi edilmesi söz konusudur. Tanrı'nın gerçekleştirmek istediği durum, kişinin acı çekmesine neden oluyorsa, Tanrı'nın bunun karşılığını vereceği öngörülmektedir.⁸³ İvaza (İT) olan ihtiyacı aşağıdaki şekilde kanıtlamak mümkündür:

- (1) Herhangi bir S acı/ıstırap çekiyor ve bu acı hak edilmemişse, o zaman S'ye ivaz/telafi verilmelidir (ivaz teorisinin temel argümanı)
- (2) Tanrı, mutlak adalet (kudret), iyilik ve hikmet/ilim sahibidir (Mackie'nin 3. önermesiyle uyumsuz olan aşkın sıfatlar),
- (3) Zulüm, adaletsizliktir,
- (4) Zulüm, kötülüğün bir türüdür,
- (5) Eğer Tanrı hikmet sahibiyse, anlamsız eylemde bulunamaz (2'den hareketle),
- (6) Zulüm, anlamsız ve adaletsiz bir eylemdir (3 ve 5'ten hareketle),
- (7) Eğer Tanrı adilse ve adaletsizlik yapamayacaksa, zulmetmesi mümkün değildir (2, 3, 5 ve 6'dan hareketle),
- (8) Eğer bir kişi haksız yere acı çekiyorsa, bu durum zulümdür (3'ten hareketle),
- (9) Eğer zulüm varsa, telafi zorunludur (1, 5, 6 ve 8'den hareketle),

⁸² Kâdi, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 2/312-332.

⁸³ Kâdi, *el-Muğni*, 13/505-507; Kâdi, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 2/298.

(10) Dolayısıyla, eğer bir kişi haksız yere acı çekiyorsa, Tanrı'nın adaleti gereği bu acıyı telafi etmesi gerekir (1, 2, 7 ve 9'dan hareketle).

Kâdî'ya göre, ivaz gerektirip gerektirmemesi açısından insanın tecrübe ettiği kötülükler üç farklı sebebe dayanır. Bunlar,

- a. kişinin özgür iradesinin sonucu olarak meydana gelen ahlaki kötülükler,
- b. kişinin başka birine verdiği, ancak arzu edilmeyen bir zararın neticesinde ortaya çıkan kötülükler ve son olarak
- c. diğer insanların fayda sağlaması ya da ibret alması amacıyla kişinin maruz kaldığı kötülüklerdir.⁸⁴

Plantinga'nın savunmasında gördüğümüz üzere, (a)'da dünyada karşılaştığımız kötülükler insanların özgür iradelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, her iki düşünür de kişinin tecrübe ettiği ya da edeceği herhangi bir ıstırap veya kötülüğün, özgür iradeden kaynaklandığı için bir ivaz ya da telafi gerektirmediği konusunda hemfikirdir. İvaz, kişinin kötülüğe kendi iradesinden kaynaklanmayan bir nedenle maruz kaldığı durumlarda söz konusudur. Konumuz açısından önemli olan kötülükler (b) ve (c) şıklarıdır. Buna göre, kişinin hak etmediği ve özgür iradesi dışında maruz kaldığı azaplara karşılık Tanrı ya ivaz verir (c) ya da ivaz veririr (b). İnsanların ibret alması veya başka bir sebep ya da sonuç için kişinin acı çekmesine engel olunmadığı bir durumda Tanrı, kişinin bu azabına karşılık ivaz verir.⁸⁵ Diğer taraftan, eğer kötülüğün müsebbibi başka bir insan ise, bu kişinin neden olduğu acının bedeli Tanrı tarafından ödetilir. İvaz ve özgür irade savunmasını bir arada ele alarak bir teodise oluşturma çabamızın arkasında bu amaç yatmaktadır: İvaz, özgür irade ile işlenen ahlaki eylemleri açıklamaz; özgür irade savunması ise bireysel acıların neden ve sonuçlarını tam olarak izah etmez. Ancak bu iki savunma birlikte ele alındıklarında daha güçlü bir savunma ortaya koydukları söylenebilir.

3. Yeni Bir Teodisenin İmkânı: İvaza Dayalı Özgür İrade Teodisesi

⁸⁴ Kâdî, *Şerhu'l-Uşûli'l-ħamse*, 2/294-332.

⁸⁵ Nesim Alantatar, İbrahim Yıldız, "Teodik Bireyciliğe Karşı İvaz Teorisi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 33/2 (2022), 430.

İvaza dair bu arka plandan sonra, ivaz ile özgür irade savunmasının nasıl bir arada mantıksal kötülük problemine karşı bir teodise olarak işlev görebileceğine bakalım. Örneğin, bir sürücü dikkatsizce araba kullanırken bir yayaya çarpar ve ona zarar verir. Bu durumda sürücü, yayanın zarar görmesini istememiştir, ancak kazaya sebep olmuştur. İvaz ve özgür irade bakımından bu duruma bakarsak, sürücünün kötülüğü istemeden yapmış olması bir irade eksikliğine işaret eder. Bu durumda, Kâdî Abdülcebbâr'a göre zarar gören kişiye ivaz verilmesi gerekmektedir, çünkü zarar gören, bu kötülüğe özgür iradesiyle sebep olmamıştır. Plantinga'nın özgür irade savunması burada eksik kalır, çünkü yaya, kendi iradesiyle bu acıyı seçmemiştir. Ona göre, özgür iradenin var olması bir zorunluluktur ve bu zorunluluk tüm ahlaki kötülüklerin varlığının temel sebebidir. Bize göre, Plantinga'nın savunması, istemsiz ve gereksiz acıların açıklanmasında yetersizdir. Tanrı, özgür iradeye değer verdiği için bu tür kötülüklere izin vermekte olsa bile, zarar gören kişi telafi gerektiren haksız bir duruma maruz kalmıştır. Bir başka örnekte, bir çocuk doğuştan gelen bir hastalıkla dünyaya gelir ve bu hastalık nedeniyle ömür boyu acı çeker. Bu acıdan diğer insanlar ibret alabilir; örneğin daha fazla şefkat, şükür ya da sabır gösterebilirler. Ancak çocuğun hastalığı, kendi iradesiyle seçilmemiştir ve haksız bir ıstıraptır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre, bu tür bir durumda Tanrı'nın bu acıyı telafi etmesi gerekir, çünkü kişi özgür iradesi dışında acı çekmektedir. Plantinga'nın özgür irade savunması, bu tür bir durumu açıklamakta da zorlanır. Çocuğun çektiği acı, bir özgür seçimin sonucu değildir; dolayısıyla Plantinga'nın savunması bu tür acılar için geçerli bir açıklama sunmaz. Gereksiz görünen bireysel acılar, özgür irade savunmasının sınırlarını ortaya koyar, çünkü burada özgür irade ile ilişkilendirilemeyen haksız bir ıstırap söz konusudur.

İvazın sınırları ise, özgür iradenin başladığı yere kadardır. Diyelim ki bir dağcı, zorlu bir zirveye tırmanmaya karar verir. Bu süreçte, tüm tehlikeleri bilerek ve özgür iradesiyle bu zorlu maceraya girer. Ancak tırmanış sırasında bir kaza geçirir ve ciddi şekilde yaralanır. Bu durumda, dağcı bu acıyı kendi özgür iradesiyle seçtiği bir eylem sonucunda yaşamaktadır. Plantinga'nın özgür irade savunmasına göre, dağcının özgür iradesiyle bu eylemi yapmış olması özgür bir kararın doğal bir sonucudur. İvaz teorisine göre, bu tür bir durumda bir telafi gerekmez; çünkü dağcı kendi iradesiyle bu riski bilerek ve isteyerek kabul etmiştir. Burada yaşanan acı, bir başkasının haksız eylemi ya da Tanrı'nın direkt bir müdahalesi sonucu değildir, bu yüzden ivaz veya telafi mekanizması devreye girmeyebilir.

Sonuç olarak, özgür irade savunması ve ivaz teorisi birbirlerinin eksiklerini tamamlayan iki farklı yaklaşımdır. Özgür irade savunması, insanların seçim yapma özgürlüğünün kötülüğün varlığını açıklayabileceğini savunurken, haksız veya istemsiz acıların nedenini açıklamakta yetersiz kalır. İvaz teorisi ise, özgür iradeyle açıklanamayan gereksiz acıların Tanrı'nın adaletiyle nasıl telafi edileceğini açıklar, ancak insanların kendi özgür seçimlerinden kaynaklanan acılara yönelik bir telafi gerektirmez. Birlikte ele alındığında, özgür iradenin kötülüğe olan katkısı anlaşılır hale gelirken, ivaz teorisi gereksiz ve haksız acıların telafi edilmesiyle Tanrı'nın adaletinin nasıl korunduğunu gösterir. Bu iki yaklaşım bir araya getirildiğinde, kötülüğün varlığı ile Tanrı'nın iyiliği ve adaleti arasında daha bütüncül bir uyum sağlanmış olur. Bu bölümde, bu sonuçtan da hareketle, daha önce tartıştığım iki savunmanın bir teodise haline getirilebilme imkanını ele alacağım. Plantinga'nın özgür irade savunusu, şu önermeler arasında mantıksal bir çelişkinin zorunlu olmadığını göstermeyi amaçlar:

- (1) Tanrı kadirdir,
- (2) Tanrı mutlak manada iyidir,
- (2') Tanrı alimdir,
- (3) Alemde kötülük vardır.

Plantinga, bu önermeler arasındaki tutarlılığın gösterilmesinin, alemde kötülüğün varlığı ile Tanrı'nın varlığının aynı anda doğru olabileceğine dair bir açıklama sunacağını belirtir. Bunu başarabilmek için, A: [(1), (2), (2') ve (3)] setiyle tutarlı olan ve A ile (X)'in birlikte (3)'ü gerektirdiği yeni bir önermeyle yapılabilir. Bu işlevi görebilecek (X) önermesi şu şekildedir:

(X) Tanrı, kötülük içeren bir dünya yaratabilir ve bunu yapmasının iyi bir nedeni vardır.

Eğer (X), A ile tutarlı ise, o zaman A ve (3) de tutarlıdır. Bu sonuç, daha önce sunduğum ivaz teorisine dayalı argümanla, yani İT (1) "Bireyler tarafından deneyimlenen gereksiz kötülükler (acı ve ıstıraplar) Tanrı tarafından uygun bir şekilde telafi edilecektir" ile uyum içerisindedir. Şöyle ki, Tanrı'nın kötülükleri yaratmak için bir sebebi vardır: insanlara ders vermek, daha büyük bir iyiliğin ortaya çıkmasını sağlamak vb. Ancak ben, bu duruma bir açıklama olarak, "gereksiz kötülüklerin uygun bir şekilde telafi edileceği" ivaz teorisinin, özgür irade savunmasıyla birlikte uygun bir cevap verdiğini savunuyorum.

Bu bağlamda, geliştirdiğim özgür irade savunması ve ivaz teorisinin birarada savunulmasına dayanan ‘ivaza dayalı özgür irade teodisesi’ (ÖİS+İT) şu şekilde işler: A [(1), (2), (2’) ve (3)] ile birlikte (X) önermesi, yani “Tanrı, kötülük içeren bir dünya yaratabilir ve bunu yapmasının iyi bir nedeni vardır” savunulabilir hale gelir. İvaz teorisiyle bu neden daha da güçlendirilir: Kötülüklerin yaratılmasının sebebi, insanların özgür iradeye sahip olmaları ve bu irade doğrultusunda hatalar yapmalarıdır. Ancak, bu hatalar ve sonuçları, Tanrı’nın adalet ilkesi doğrultusunda uygun bir şekilde telafi edilecektir. Böylece, Tanrı hem adil hem de iyidir, çünkü bireylerin deneyimledikleri acılar, nihai anlamda karşılık bulur ve telafi edilir. Bu çerçevede ÖİS+İT, özgür irade savunmasının sağladığı mantıksal tutarlılığı, ivaz teorisinin adalet ve telafi anlayışıyla tamamlar. Kötülükler, özgür iradenin doğal bir sonucudur, ancak bu kötülüklerin “gereksiz” olarak görülmesi, Tanrı’nın adaletiyle bağdaşmaz. İvaz teorisi bu gereksiz kötülüklerin hepsinin telafi edileceğini öne sürerek, Tanrı’nın iyiliğini ve kudretini yeniden tesis eder. Dolayısıyla, ivazlı özgür irade teodisesi, hem özgür irade savunusunun getirdiği mantıksal açıklamayı, hem de ivazın sunduğu ahlaki dengeyi bir araya getirerek daha güçlü bir teodise (ÖİS+İT) sunmaktadır. Bu birlikteliği şu şekilde argümana dökmek mümkündür:

- (1) Tanrı her zaman adil, iyi ve hikmet sahibidir (ÖİS (1) ve İT (2)’den hareketle),
- (2) Özgür irade, kötülüğün mümkün olduğu bir dünyayı zorunlu kılar (ÖİS (3)’den hareketle),
- (2.1. (X)) Tanrı’nın kötülük içeren bir dünya yaratmasının iyi bir nedeni vardır (savunmayı teodise yapan varsayım),
- (3) Özgür irade ile yapılan ahlaki kötülükler telafi gerektirmez, çünkü kişi kendi seçimlerinden sorumludur (ÖİS+İT (2) ve ÖİS (4), (5) ve (6)’dan hareketle),
- (4) Özgür iradeyle bağlantısı olmayan haksız/gereksiz acılar için telafi/ivaz zorunludur (ÖİS+İT (1), (3) ve İT (1)’den hareketle),
- (5) Zulüm, kötülüğün bir türüdür (İT (3) ve (4)’den hareketle),
- (6) Özgür irade dışındaki haksız acılar (zulüm) için Tanrı ivaz sağlar, böylece adaletini korur (ÖİS+İT 4’ten hareketle),

- (7) Eğer Tanrı hikmet sahibiyse, anlamsız eylemde bulunamaz (İT (2), ÖİS (1)'den hareketle),
- (8) Zulüm, anlamsız ve adaletsiz bir eylemdir (İT (3), (5) ve ÖİS+İT 6'dan hareketle),
- (9) Eğer Tanrı adilse ve adaletsizlik yapamayacaksa, zulmetmesi mümkün değildir (İT (2), (3), (5) ve (6)'dan hareketle),
- (10) Eğer bir kişi haksız yere acı çekiyorsa, bu durum zulümdür (İT (3) ve ÖİS+İT (5)'ten hareketle),
- (11) Eğer zulüm varsa, telafi zorunludur (İT (1), (8) ve ÖİS+İT (5)'dan hareketle),
- (12) Dolayısıyla, eğer bir kişi haksız yere acı çekiyorsa, Tanrı'nın adaleti gereği bu acıyı telafi etmesi gerekir (İT (1), (2), (7) ve (9)'dan hareketle),
- (13) Böylece Tanrı'nın iyiliği ve adaleti tüm mümkün dünyalarda korunur (ÖİS+İT 3, 6, 7, 9); insanın ahlaki kötülük yapabilmesi manasında özgürlüğü zarar görmez (ÖİS+İT 2, 3) ve kişilerin yaşadığı anlamsız acıların bir karşılığı ve dolayısıyla bu yaşananların anlamsız/gereksiz/karşılıksız olmadığı sonucuna ulaşılabilir (ÖİS+İT X, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12).

Sonuç

Plantinga'nın savunması başarılı kabul edilirse, yeni bir argüman varsaymadan bunu yaptığı için yeterli görülecektir ve A'nın tutarlı olduğunu kanıtlayacaktır, ancak ortaya koyduğumuz teodise iki argümanı da (özgür irade ve ivaz) bir ileri noktaya taşıyarak açıklama gücü bakımından da daha güçlü ve tatmin edici bir açıklama sunmaktadır. Şüphesiz, bir teist, Tanrı'nın kötülüğe izin vermesinin sebebini ya da en azından bunun karşılıksız kalmayacağını bilmek ister. ÖİS+İT argümanı göstermektedir ki, Tanrı hem adil hem de hikmet sahibi olarak, yaratmış olduğu dünyadaki kötülükleri tamamen göz ardı etmez; aksine, her türlü haksız acı ve zulüm Tanrı'nın adaleti gereği telafi edilmek zorundadır. Özgür irade kötülüğün varlığını zorunlu kılarken, insanın özgürce yaptığı ahlaki kötülüklerin sorumluluğu yine insana aittir ve bu tür kötülükler telafi gerektirmez. Ancak, insanın özgür iradesi dışında maruz kaldığı haksız acılar, Tanrı'nın adalet ve iyiliğiyle bağdaşmaz; bu nedenle, bu tür acıların anlamı, Tanrı'nın sağlayacağı ilahi telafi ile ortaya çıkar. Bu yaklaşım hem insanın özgürlüğünü korur hem de Tanrı'nın iyiliğini,

adaletini ve hikmetini tüm mümkün dünyalarda muhafaza eder. Bu bağlamda, Tanrı'nın zulüm işlemeyeceği, aksine haksız acı çekenleri adil bir şekilde telafi edeceği sonucuna ulaşılır, böylece yaşanan acılar anlamsız ya da karşılıksız kalmaz. Bu yeni teodiseyle, Tanrı'nın adaleti ve iyiliği, özgür irade savunusunun sınırlarını aşarak daha kapsamlı bir şekilde ele alınır. Plantinga'nın özgür irade savunması, ahlaki kötülüklerin varlığını insan özgürlüğüne bağlarken, ivaz teorisiyle entegre edilen bu yaklaşım, yalnızca insan kaynaklı kötülükleri değil, insanın kontrolü dışında gerçekleşen acıların da Tanrı'nın adalet anlayışı içinde bir anlam ve karşılık bulacağını öne sürer. Bu yeni teodiseyle, Tanrı'nın zulüm işlemeyeceği ve anlamsız acıların boşuna olmadığı daha sağlam bir şekilde savunulabilir.

Kaynakça

- Alantatar, Nesim – Yıldız, İbrahim. "Teodik Bireyciliğe Karşı İvaz Teorisi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 33/2 (2022), 423-433.
- Alantatar, Nesim. *Agnostisizm: Tanrı'nın Bilinemezliği Sorunu*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Alantatar, Nesim. "Paul Draper, Agnostisizm ve Kötülük Problemi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 25/62 (2022), 173-196.
- Aytepe, Mahsum. "Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5 (2019), 85-104.
- Çelebi, İlyas. "İvaz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/488-490. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kâdi Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-Lütf*. Ed. Ebü'l-A'lâ 'Afîfi. 13 cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1965
- Kâdi Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013.
- Kaya, Sibel. "Mu'tezile Kelâmında "Vücüb Alellah" İlkesi ile İlişkilendirilen Fiiller". *İslami Araştırmalar Dergisi* 31/2 (2020), 325-345.
- Mackie, J. L. "Evil and Omnipotence." *Mind* 64/254 (1955), 200-212.
- Maraz, Hüseyin. "Mu'tezile Kelâmında Bir Hak Ediş Olarak Kelâmın İlahi ve İnsani Yönü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 101-138.
- Plantinga, Alvin. *God, Freedom and Evil*. New York: Harper & Row, 1974.
- Plantinga, Alvin. *The Nature of Necessity*. London: Oxford University Press, 1974.
- Yıldız, İbrahim. "Theory of Iwad as an Explanation for Gratuitous and Pointless Evils". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 513-527.
- Yıldız, İbrahim. *Delilci Kötülük Problemi*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Yıldız, İbrahim. "Tanrı, Olasılık ve Kötülük". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107.

Kâdî Abdülcebbar'ın *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve* Adlı Eserinde Şîî/İsmâîlî Propaganda

Furkan Erbaş*

Özet

İslâm tarihinde farklı mezheplere mensup birçok âlim, bid'at veya sapkın olarak gördüğü mezheplere reddiyeler yazmıştır. Bunlardan biri de Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen kelâmcılarından Kâdî Abdülcebbar'dır (ö. 415/1025). O, Hz. Peygamber'in mucizelerine dair yazmış olduğu *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserinde Şîî-Bâtînî telakkilerin reddine de geniş bir şekilde yer vermiştir. Şîî-Bâtînî argümanları halk arasında yayıp taraftar toplamakla görevli olan İsmâîlî dâiler hakkında da Kâdî Abdülcebbar eserinde dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Ona göre İsmâîlî propagandanın insanlar arasında etkili olması, dâilerin yoğun faaliyetleri ile yakından ilgili olmuştur. Bundan dolayı eserinde Müslümanlar için son derece tehlikeli olarak gördüğü İsmâîlî propagandaya ve dâilere ciddi eleştiriler yöneltmiştir. Kâdî Abdülcebbar, dâilerin görevlendirilmeleri, yapılanmaları, görev alanları, etkileri ve İslâm'ın özüne aykırı faaliyetlerini eserinde konu edinerek İsmâîliyye'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Yaklaşık olarak 3./9. yüzyıldan başlayarak Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmelerinden (358/969) sonraki sürece kadar İsmâîlî propagandanın İslâm dünyasında yarattığı etki ve yansımaları hakkında değerlendirmelerde bulunan Kâdî Abdülcebbar, İsmâîliliğin bünyesinde Müslümanlar açısından son derece sakıncalı fikirler barındırdığını açıklama gayreti içerisinde olmuştur. Kâdî Abdülcebbar'ın *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserinde ele aldığı Şîî/İsmâîlî propaganda araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Karmatî ve Fâtımî İsmâîliliğinin propaganda keyfiyeti ve süreçleri bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konu hakkında önceden herhangi bir çalışma yapılmamış olması araştırmanın önemini artıran önemli bir âmildir ve çalışma bu yönüyle özgünlüğe sahiptir. Çalışmanın amacı Mu'tezile âlimlerinden biri olan Kâdî Abdülcebbar'ın Şîa'nın kollarından biri olan İsmâîliyye'ye ve propagandasına bakış açısını ortaya koymaktır. Bu

* Arş. Gör., İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, erbasfurkan@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2021-6445

anlamda onun *Tesbütü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserinde İsmâiliyye propagandası hakkında ortaya koyduğu değerlendirmeleri metodik bir şekilde ele almak ve bunlar hakkında kanaatleri ortaya koymak çalışmada izlenecek yöntem olacaktır. Mu'tezile kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'ın İsmâiliyye propagandasına yönelik değerlendirmeleri, mezhep mensuplarının birbirlerine karşı bakış açılarını ortaya koyması anlamında fikir verecektir. Çalışmada Şii/İsmâilî propagandaya dair verilen bilgilerin incelenmesiyle propagandanın davetin yayılmasında önemli ölçüde rol oynadığı saptanmıştır. Ayrıca propagandanın İslâm'ın muhatap kitleler tarafından yanlış anlaşılmasına etki ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbütü Delâ'ili'n-Nübüvve*, Şîa, İsmâilîlik, Propaganda.

Shiite/Ismâ'ilite Propaganda in Qâdî 'Abd al-Jabbâr's *Tasbüt al-Dalâ'il al-Nubuwwah*

Furkan Erbaş*

Abstract

In the history of Islam, many scholars belonging to different sects have written refutations to sects that they regarded as bid'ah or heretical. One of them is Qâdî 'Abd al-Jabbâr (d. 415/1025), one of the leading theologians of the Basra Mu'tazilites. In his work on the miracles of the Prophet (pbuh), *Tasbüt al-dalâ'il al-nubuwwah*, he also gave extensive space to the rejection of Shii-Bâtini doctrines. Qâdî 'Abd al-Jabbâr also provides remarkable information about the Ismâ'îlî dâ'is, who were in charge of spreading Shiite-Bâtini arguments among the people and gathering supporters. According to him, the effectiveness of Ismâ'îlî propaganda among the people was closely related to the intensive activities of the dâ'is. Therefore, in his work, he criticised the Ismâ'îlî propaganda and the dâ'is, which he regarded as extremely dangerous for Muslims. Qâdî 'Abd al-Jabbâr tried to refute the views of Ismâ'îliyya by discussing the appointment, organisation, field of

* Res. Assist., Iğdır University, Faculty of Theology, erbasfurkan@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2021-6445

duty, effects and activities of the da'is against the essence of Islam in his work. Qādī 'Abd al-Jabbār, who made evaluations about the effects and reflections of Ismā'īli propaganda in the Islamic world starting from the 3rd/9th century until the period after the Fātimids conquest of Egypt (358/969), endeavoured to explain that Ismā'īlism contained ideas that were extremely objectionable for Muslims. The Shiite/Ismā'īlite propaganda that Qādī 'Abd al-Jabbār dealt with in his work *Tasbīt al-dalā'il al-nubuwwah* constitutes the subject of this study. The nature and processes of the propaganda of the Qarmatians and Fātimid Ismā'īlis constitute the scope of this study. As far as we can determine, the fact that there has not been any previous study on the subject is an important factor that increases the importance of the research and the study has originality in this respect. The aim of the study is to reveal the perspective of Qādī 'Abd al-Jabbār, one of the Mu'tazilite scholars, on Ismā'īliyya, one of the branches of Shi'a, and its propaganda. In this sense, the method to be followed in this study will be to methodically deal with his evaluations about the Ismā'īliyya propaganda in his work titled *Tasbīt al-dalā'il al-nubuwwah* and to reveal his opinions about them. Mu'tazilite theologian Qādī 'Abd al-Jabbār's evaluations on Ismā'īliyya propaganda will give an idea in terms of revealing the viewpoints of the members of the sect against each other. By analysing the information on Shiite/Ismā'īlite propaganda in the study, it was determined that propaganda played an important role in the spread of the da'wah. In addition, it has been determined that propaganda has an effect on the misunderstanding of Islam by the addressee masses.

Keywords: Islamic History, Qādī 'Abd al-Jabbār, *Tasbīt al-Dalā'il al-Nubuwwah*, Shi'a, Ismā'īlism, Propaganda.

Giriş

İslâm tarihi farklı mezheplere mensup pek çok âlimin bid'at veya sapkın olarak gördüğü "ötekine" karşı yazdığı reddiyeler ile doludur. Bu anlamda Ehl-i Sünnet, Şîa, Mu'tezile ve Hâricîlik mezhebi mensupları kendi görüşlerini tahkim etmek amacıyla birbirlerine yönelik çeşitli eleştiriler yöneltmişlerdir. Basra Mu'tezilesinin meşhur âlimlerinden olan Kâdî Abdülcebâr da yazmış olduğu eserlerinde münekkid vasfıyla öne çıkmaktadır. Ele aldığı pek çok eserinde diğer mezhep mensuplarının akide ve yaşantılarına yönelik dikkat çekici değerlendirmelerde bulunan Kâdî Abdülcebâr, Hz. Peygamber'in mucizeleri hakkında yazmış olduğu *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve* adlı eserinde de "öteki" olarak konumlandığı Şîiler'in bir kolu olan İsmâiliyye'ye yönelik ciddi eleştirilerde bulunmuştur. İsmâiliyye'nin düşünce biçimi, tarihî arka planı, yapılanması, örgütlenmesi ve yaygınlık kazanmasına dair birçok husus Kâdî Abdülcebâr tarafından ele alınmıştır. Kâdî Abdülcebâr'ın Şii-İsmâilî propagandaya dair eserinde yer verdiği bilgilere geçmeden önce propagandanın niteliğine değinmek yerinde olacaktır.

1. Şii-İsmâilî Propagandanın Niteliği

Altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu Mûsâ el-Kâzım'ı imam olarak kabul eden İmâmiyye/İsnâşeriyye ile imamet yönünden ayrılan İsmâiliyye, Ca'fer es-Sâdık'ın en büyük oğlu İsmâil'in imam olduğu görüşünü savunmuştur. Ca'fer es-Sâdık'ın 148 (765) yılındaki ölümünden itibaren İsmâiliyye imamları, ilk zâhir imam Ubeydullah el-Mehdî'nin Mağrib'de zuhur etmesine kadar (296/908) gizlenmeyi sürdürmüşlerdir (setr süreci).⁸⁶ Yaklaşık bir buçuk asır süren gizlilik dönemi çeşitli karanlık merhaleler geçirdiği için bu süreçte görev alan imamların gerçek birer şahsiyet olup olmadığı hususu aydınlığa kavuşturulabilmiş değildir. Bu durum Fâtımîler'in nesebinin Ehl-i beytten olup olmadığı noktasında çeşitli spekülasyonların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁷

İsmâilîler davetlerine taraftar toplamak ve görüşlerini buldukları yerlerde yaymak adına propaganda faaliyetlerine büyük önem vermişlerdir. Propaganda yapmak üzere görevlendirilen dâiler imam tarafından yetkilendirilmekteydiler ve konumları imamdan

⁸⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "İsmâilî Dâî ve Fâtımî Da'vet", *İlam Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 11.

⁸⁷ Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/128.

sonraki merci olan hüccetten hemen sonra gelmekteydi.⁸⁸ Davet⁸⁹ adını verdikleri mezhep faaliyetlerini titizlikle yürüten dâiler imamlar ile direkt olarak irtibat kurabilmekteydiler. Dâiler, kaynağını imamdan yahut mezhebin önde gelen yetkililerinden alan mânevî bir otoriteye sahiptiler. İmamların hikmetli görüşlerini yaymak türünden çeşitli eğitim ve öğretim düzeyindeki faaliyetlerden sorumlu olan dâilerin aynı zamanda imam adına hareket ederek ahid, mîsâk ve biat alma yetkileri de vardı. Öte yandan dâiler mezhebin gelişmesi ve yayılması için buldukları yerlerde ilmî faaliyetler gerçekleştirmiş, yeri geldiğinde idarecilik dahi yapmışlardır.⁹⁰ İbn Havşeb adlı dâinin Yemen’de ilk İsmâilî devletini kurması, Ebû Abdullâh eş-Şîi’nin Mağrib’de kendisine katılan Berberî kabileler ile birlikte Ağlebîler’e karşı zafer kazanıp Fâtımîler’in kurulmasının önünü açması, Müeyyed-Fiddîn’in Büveyhî sarayında ajanlık yapması, Hamdân Karmat ve Abdân’ın Karmatîliği kurması vb. örnekler akla geldiğinde İsmâilî dâilerin çok yönlü hareket ettikleri müşahede edilmektedir.

Karmatîler’in Yemen ve Irak’ta Abbâsîler’e yönelik başarılı askerî faaliyetlerinin yanı sıra Fâtımîler’in Mağrib’de kurulmasının ardından siyasî ve askerî açıdan yükselmeye geçmesiyle IV. (X.) yy.’dan itibaren İsmâilî davet dâilerin yoğun faaliyetleri sonucunda birçok bölgeye yayılmıştır. Batıda Endülüs’ten doğuda Sind-Hind topraklarına kadar geniş bir alanı içine alan İsmâilî davet faaliyetleri pek çok taraftar toplamıştır. Dâiler, Fâtımîler’in dördüncü halifesi Mu’izz-Lidînilâh döneminde Sind topraklarında vasal hânedanlıkların dahi kurulmasını sağlamışlardır.⁹¹ Neticede teşkilâtli bir yapılanma neticesinde İsmâilî mezhebine mensup devletlerin siyasî ve askerî açıdan nüfuz altına alamadıkları yerlerde propaganda faaliyetlerini yürüten dâiler, mezhep içi hiyerarşide çok önemli bir misyon üstlenmişlerdir.

⁸⁸ Mustafa Öz, “Dâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/420.

⁸⁹ İsmâilî davet hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Ali Büyükkara, “İsmâilîlere Atfedilen ‘Dokuz Aşamalı Da’vet Süreci’ Üzerine Bir İnceleme”, *İlam Araştırma Dergisi* 3/2 (1998), 35-49.

⁹⁰ Dâî’nin vasıfları, görevleri ve çalışma şekilleri hakkında detaylı bilgi için bk. Büyükkara, “İsmâilî Dâî”, 22-29.

⁹¹ Kâdî Nu’mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve’l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü’l-Muntazar, 1996), 481-483; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm fi ma’rifeti’l-ekâlim*, nşr. Mektebetü Medbûlâ (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991), 481-482; İmâdüddîn Dâî İdrîs, *Târîhu’l-Hulefâi’l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib el-Kısmü’l-Hâs min Kitâbi ‘Uyûni’l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya’lâvî (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1985), 658-663; Abbas Hamdani, *The Beginnings of the Ismaili Da’wa in Northern India* (Kahire: Sirovic Bookshop, 1956), 3; Heinz Halm, *The Fatimids and their Traditions of Learning* (London: I.B. Tauris & Co., 1997), 15-16.

2. *Tesbîtü Delâ'îli'n-Nübüvve'* de Şii-İsmâîlî Propaganda

Buldukları yerlerde geniş kitleleri etkisi altına alan İsmâîlî davet faaliyetleri, diğer mezhep mensupları tarafından eleştirilmiştir. Bu anlamda Kâdi Abdülcebbar eserinde İsmâîlî öğretisi ve propagandaya dair önemli mülahazalarda bulunmuştur. Kâdi'nin eserinde İsmâîlîler ile ilgili en ilginç yaklaşım Fâtımîler ile Karmatîler'i hem tarihsel arka plan hem de doktrin yönüyle irtibatlandırmasıdır. Aktardığı bilgilerde ayrıma gitmeden her iki zümrenin aynı hedef için çabaladıklarını ve İslâm'ın özüne zarar vermek adına birlikte hareket ettiklerini öne sürmüştür. Bu durum Karmatî gruplarda görülen bazı aşırı iddiaları Fâtımîler'e de teşmil etmesine sebebiyet vermiştir.⁹²

Eserinde Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasındaki rekabete değinen müellif, bunların riyâset için birbirleri ile mücadele halinde olduklarını belirtmiş, meydana gelen fitne ortamından “mülhidler” olarak nitelediği İsmâîlî dâîlerin yararlandığını, onların müslüman halkın zihnindeki imâmet vb. tartışmalı konular hakkındaki şüpheleri körüklediklerini ifade etmiştir.⁹³ Bunların kendisiyle aynı dönemde Mısır, Remle, Sûr, Akka, Askalân, Dımaşk, Bağdat ve Büstâk dağlarında yaşadıklarını, Hz. Peygamber'e ve Ehl-i beyte yönelik sevgi iddiasında bulduklarını, Hz. Fâtıma için ağıt yaktıklarını, halka Kur'ân'ın ve farzların değiştirildiğini ve yönetimde bulunanların yaşadıkları ihtilâfların Hz. Peygamber'e düşmanlıktan kaynaklandığını söylediklerini nakletmektedir. Bu dâîler aynı zamanda etrafta ağıtçı ve kasideciler görevlendiriyorlardı. Halktan kendilerine biat etmeleri için ahitler alıyorlar yeminler ettiriyorlardı. Dâîler, Ebû Hanîfe ve Mâlik b. Enes gibi Ehl-i Sünnetin önde gelen âlimlerinin fıkından da halkı sakındırarak onların kâfir ve Ehl-i beyt düşmanı olduklarını yaymaktaydılar.⁹⁴

Dâîler buldukları yerde örgütlenme ve taraftar toplama adına meclisler kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi olan “meclisü't-tağziye (gıdalalanma meclisi)” adlı meclislerde halka her şeyin bir bâtını olduğunu ve bunların Allah'ın izniyle efendileri imamlar tarafından

⁹² Detaylı bilgi için bk. Betül Yurtalan - Habip Demir, “Tesbîtü delâ'îli'n-nubuvve Adlı Eseri Bağlamında Kâdi Abdülcebbar'ın Fâtımîlere Bakışı”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2023), 19-25.

⁹³ Ebû'l-Hasen b. Ahmed Kâdi 'Abdülcebbar, *Tesbîtü Delâ'îli'n-Nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân (Beyrut: Dârü'l-Arabîyye, ts.), 2/594.

⁹⁴ Kâdi 'Abdülcebbar, *Tesbîtü*, 2/594-595. Müellif söz konusu dâîlerin isimlerini şu şekilde vermektedir: Ebû Cebele İbrâhîm b. Ğassân, Câbir el-Müteveffâ, Ebu'l-Fevâris Hasan b. Muhammed el-Mîmedî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. el-Kümeyyit, Ebû Muhammed et-Taberî, Ebu'l-Hasan el-Halebî, Ebû Yetîm er-Rilbây, Ebu'l-Kâsım en-Neccârî, Ebu'l-Vefâ ed-Deylemî, İbn Ebi'd-Deys, Huzeyme, Ebû Huzeyme, Ebû Abdullah Muhammed b. en-Nu'mân.

bilinebileceğini söylemekteydiler. Peygamber'in vefatının ardından şeriatının ikâme edilemeyeceğini, bu yüzden Allah'ın hüccetleri kılınmış olan imamların emrine sarılmanın farz olduğunu belirtmekteydiler. Ehl-i beyt düşmanlarının yeryüzünde bulunmaya devam ettikçe namazın kendilerine farz olmadığı halka söylenenler arasındaydı.⁹⁵ Propagandaya maruz kalan kitlenin şüphe ve tereddüt derecelerine göre terakkî gerçekleşmekteydi. Bu terakkî dereceleri *el-Belâğu's-Sâbi'* ve *en-Nâmûsu'l-A'zam* adlı yazmış oldukları eserlerde anlatılmaktaydı. Belli bir dereceye ulaşan kimseleri terakkî ettirerek kendilerine anne, kız ve kız kardeşlerin artık haram olmadığını domuz eti, şarap, zinâ, livâta, faiz ve eşlerde ortaklığın caiz olduğunu söylemekteydiler.⁹⁶

Kâdî Abdülcebâr, Mağrib'de Fâtîmî devletinin kurulmasına zemin hazırlayan Ebû Abdullâh eş-Şîi olarak bilinen Hüseyin b. Ahmed b. Zekerîyya el-Kûfî'nin bölgede bulunan kabileler arasında etkili bir propaganda yaptığını, birçok kabile üyesini kandırarak kendisine biat ettirdiğini ifade etmektedir. Rivayete göre efendisi Sa'îd (Ubeydullâh el-Mehdî) ile birlikte İslâm'a muğayir bazı hareketlerde bulduklarını kendilerine söyleyen kabile üyelerini tutarsız söylem ve gerekçeler ile avutmaktaydılar. Daha sonra Fâtîmî devletinin kuruluş aşaması hakkında rivayetler aktaran müellif, Mehdî'nin devleti kurmasının ardından bölgede bulunan Fâtîmî dâîlerini çeşitli gerekçeler ile ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.⁹⁷ Bu bilgi İsmâîlî propagandanın başarıya ulaşmasının ardından dâîler ile sorun yaşamaya başlayan yönetimin, devletin kurulmasında büyük katkıları olmasına rağmen gözden çıkarılabileceklerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kâdî Abdülcebâr'ın aktardığına göre Mehdî'nin döneminde doğu bölgesinde İsmâîlî propaganda yaygınlaşarak devam etmiştir. Bağdat'ta yaşayan Benû Bistâm, Benû Ebi'l-Bağl ve Âlü'l-Furât gibi Şîi aileler içerisinde yer alan dâîler Mehdî'nin Mağrib'de ortaya çıktığı, oradaki ölüleri dirilttiği hususunda propaganda yapıyorlardı. Yine Horasan bölgesinde bulunan Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed en-Nesefî ve Nasr b. Ahmed ile Rey şehrinde bulunan Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân adlı dâîler de benzer şekilde propaganda yaparak taraftarlarını artırmayı amaçlıyorlardı. Mehdî'nin Mağrib'den

⁹⁵ Bekir Topaloğlu, "Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/536.

⁹⁶ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbît*, 2/596.

⁹⁷ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbît*, 2/597-599.

çıkmasının ardından bütün yer yüzüne hâkim olacağı ve hicrî üç yüz yılına gelindiğinde emirlerinin ve hükümlerinin herkes tarafından yerine getirileceği söylemleri Hz. Peygamber ve Ehl-i beytten bazı kimselere dayandırılarak aktarılmakta böylece hadis uydurmaya hizmet edilmekteydi.⁹⁸

Mehdî, doğu bölgesinde bulunan dâileri ile sık sık irtibat kurmaktaydı. Rivayete göre dâilerin göndermiş oldukları elçiler Mehdî'nin yanına geldiklerinde ona doğu bölgelerini ele geçirmek için acele etmesini, Bağdat'ta tahta on iki yaşında olan Muktedir-Billâh'ın oturmasına zemin hazırladıklarını, Âlü'l-Furât, Benû Bistâm, Âlü'l-Kâsım b. Abdillâh, Âlü Ebi'l-Bağl, Âlu Nevbaht ve Kerhîler gibi içerisinde Şiîler'in yoğun olarak bulunduğu ailelerin Muktedir'in etrafını sardıklarını, böylece halifenin kontrolleri altına girdiğini söylemişlerdir. Rivayete göre elçilerinden bu bilgiyi alan Mehdî kısa süre sonra karadan ve denizden büyük bir orduyu Mısır'ı ele geçirmek için göndermiştir.⁹⁹ Bu bilgi İsmâîlî propagandasına hizmet eden dâilerin gerçekleştirdikleri aktif faaliyetler neticesinde merkeze sundukları bilgiler aracılığıyla siyasî mekanizmayı harekete geçirerek askerî teşebbüslerin oluşmasına zemin hazırlayabildiklerini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Mehdî'nin doğu bölgelerinde bulunan dâileri efendileri adına propaganda yaparken onun Hz. Peygamber'in oğlu, Allah'ın hücceti, Allah'ın elçisi hatta Hâlık ve Rezzâk Allah olduğunu söyleyerek uluhiyet dahi atfediyorlardı. Rivayete göre insanlardan kendisine karşı çıkanlar olduğu zaman Mehdî kendisine uluhiyet atfeden bazı dâileri yakalayıp hapsediyor bazılarını öldürüyordu ve halka kendisinin böyle bir şey demelerini emretmediğini söylüyordu. Dâiler ise onun kendilerine böyle demesini emrettiğini ifade ediyorlardı.¹⁰⁰

Mehdî'nin ölümünün ardından tahta çıkan Kâim döneminde de doğuda bulunan dâiler ile irtibat devam etmiştir. O, Bahreyn'de ikâmet eden Karmatî lideri Ebû Tâhir el- Karmatî'ye davetin künhünü ve sırlarını barındıran *el-Belâğu's-Sâbi'* ve *en-Nâmûsu'l-A'zam* adlı eserleri

⁹⁸ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/599.

⁹⁹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/599-600.

¹⁰⁰ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/600-601.

yazarak göndermiş ve onu müslüman halkı öldürmeye, camileri ve mushafları yakmaya memur etmiştir.¹⁰¹

Dördüncü Halife Mu'izz döneminde de İsmâîlî propaganda kaldığı yerden devam etmiştir. Kâdî'nın aktardığına göre Mu'izz, dâiler ile sıkı irtibatını sürdürmekteydi. Dâileri efendilerinin batıdan bir güneş gibi doğarak tüm yeryüzünü hâkimiyet altına alacağını söylüyorlardı. Öte yandan Mehdi ve Kâim döneminde ele geçirilmesi için teşebbüslerde bulunan ancak alınamayan Mısır'da propaganda faaliyetleri tüm hızıyla devam ediyordu.¹⁰² Mısır'daki dâiler Mısır'da hüküm süren İhşîdî hânedanlığının emiri siyah tenli Kâfûr'u kastederek "Hacerü'l-Esved (siyah taş)" yok olduğunda efendileri Mu'izz'in yeryüzünün tamamına hâkim olacağı şeklinde propaganda yürütüyorlardı. Kâfûr'un ölmesinin ardından İhşîdî tahtında çıkan karışıklıklar dâilerin işini kolaylaştırmıştır. Bunlardan bir tanesi olan Ebû Ca'fer b. Nasr adlı dâî, İhşîdî hânedanlığından Hasan b. Ubeydullâh'ı tarafına çekip Mu'izz'e biat ettirerek Mısır'ın Fâtımîler tarafından ele geçirilmesini kolaylaştırmıştır.¹⁰³

Kâdî'nın aktardığına göre Mısır ele geçirildikten sonra dahi burada mezhebi yaygınlaştırmak adına İsmâîlî propaganda devam etmiştir. Rivayete göre Mu'izz bir ara gaybete girmiş, adamları onun yaratıcı tarafından göğe yükseltildiğini halk arasında yaymaya başlamışlardı. Propagandacılar Mısır halkına efendilerinin insanüstü bir forma büründüğünü söylüyorlardı. Halkın bu duruma gösterdiği tepkiyi daha sonra Mu'izz'e haber veriyorlardı. Mu'izz bir süre sonra halkın arasına çıktığında arkasından ne konuştuklarını onlara haber vererek Allah'ın kendisini gayb bilgilerine muttali kıldığını iddia ediyordu.¹⁰⁴

¹⁰¹ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/601.

¹⁰² Mehdi ve Kâim döneminde gerçekleşen propaganda faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Leiden: y.y., 1912), 274; 'Arîb bin Sa'd, *Silatü Târîhi't-Taberî*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: Matbaatu Beril, 1897), 53, 80-82; Marius Canard, "L'impêrialisme Des Fatimides Et Leur Propagande", *Institut d'Etudes Orientales* 1 (1947), 172-173; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtîmiyyîn fî şîmâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001), 185.

¹⁰³ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/603-605. Hasan b. Ubeydullâh'ın Halife Mu'izz'e biat edip etmediğine dair bir değerlendirme için bk. Furkan Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu Fâtîmî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 122-123.

¹⁰⁴ Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbît*, 2/606.

Kâdî Abdülcebâr, Irak ve Basra'daki Fâtımîler'e bağlı İsmâîlî propagandacıları hakkında da bilgi aktarmaktadır. Özellikle Irak, Halife Mu'izz'e bağlı propagandacıların yoğun şekilde faaliyetlerini sürdürdükleri bir yerdi. Buradaki dâîlerden ez-Zencânî, Zeyd b. Rufâ'a el-Kâtib, Ebû Ahmed en-Nehrecûrî, el-'Avkî ve Ebû Muhammed b. Ebi'l-Bağl el-Kâtib Mu'izz ile sürekli irtibat halindeydiler. Mu'izz'e göndermiş oldukları bir mektupta İsmâîlîlere reddiye yazmış olmakla bilinen İbn Rizâm hakkında onun esasında İsmâîlî davetin sırlarına vâkîf olduğunu ve davetin esaslarını bildiğini ifade etmekteydiler. Mu'izz, verdiği cevapta İbn Rizâm'ın kendi sırlarına vakîf olduğu halde davet faaliyetlerini yürütebildiklerini söylemiştir. Rivayete göre daha sonra bu propagandacılar davet hakkında şüpheye düşmüşlerdir. Mu'izz'e gönderdikleri bir mektupta kendilerinin bâtil yolda olduklarını, İbn Rizâm ve diğerlerinin haklarında bildiklerinden daha çok yalan ve hile ile meşgul olduklarını buna rağmen etraflarında kendilerine çeşitli mucizeler atfeden kalabalık gruplar halinde insanların bulunduğunu söylemişlerdir. Mu'izz, İbn Rizâm'ın davetin gerçeklerini ifşa etmesinin onları korkutmamasını, her halükarda etraflarında bulunan birçok gâfil insanın niyetlerine ulaşma noktasında işlerini kolaylaştıracağını söylemiştir.¹⁰⁵

Kâdî Abdülcebâr dâîlerin insanlara vaadettiği Mehdî'nin çıkışıyla ilgili de türlü türlü yalanlar söylediklerini ifade etmektedir. Onun aktardığına göre Mehdî'nin çıkış tarihi geciktiği zaman insanlar dâîlere kurtuluşun ne zaman gerçekleşeceğini sorduklarında onlar, insanları Allah'a tevbe etmeye davet ederek oyalamaktaydılar. Yine onlar insanları teselli etmek adına uydurdukları şeyler ile korkutuyor, gerçek âlimlere başvurmalarını engelliyorlardı. Dâîler, Mehdî inancı hakkında Bedâ'yı öne sürerek Allah'ın yeryüzündekilere kızarak Mehdî'nin çıkmasını geciktirdiğini ya da bundan vazgeçtiğini söylemekteydiler. Öte yandan dâîler kendilerine soru soranların zeki, cahil, fakir, zengin, güçlü veya güçsüz olmalarına göre verdikleri cevapları değiştirmekteydiler. Bu yaklaşım onların hilelerini türlü şeylerle örtmesine zemin hazırlıyordu. Kâdî'ya göre dâîlerin Mehdî ve Bedâ inancıyla ilgili ortaya koydukları argümanlar, yalanlarını Allah'a havale etmeye ve böylece kendilerini temize çıkarmaya matuf olarak gerçekleşmekteydi.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/610-611. Ali Avcu, *Karmatiler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 193.

¹⁰⁶ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/614.

Dâîlerin gerçekleştirdiği propaganda faaliyetleri arasında sahabeye yönelik eleştiriler de yoğun bir şekilde yer almaktaydı. Hz. Peygamber'in yakın arkadaşları olan sahabeler hakkında insanların kafasını karıştırmaya çalışan dâîler, Peygamber'den sonra gelen halifelerin meşrû olmadıkları yönünde ciddi propaganda yürütüyorlardı. Hz. Ebû Bekir'in kendisinden sonra Hz. Ömer'i tayin ettiğinde Talha b. Ubeydullâh'ın ölüm döşeğinde bulunan halifeye başlarına sert mizaçlı bir karakteri halife olarak tayin etmesinden dolayı Allah'a cevap veremeyeceğini söylediğini halka anlatıyorlardı. Yine Hz. Ebû Bekir'i akıllı, korkak, cahil ve deli olmakla itham edip aslında ona hiç kimsenin samimi bir şekilde biat etmediğini söylemeleri bu kabildendi. Ayrıca ilk halifenin Muğîre b. Şu'be ve Nu'mân b. Beşîr'i kendisine bait etmeyen Sa'd b. Ubâde'yi öldürmek için görevlendirdiğini söylemeleri, onun halk nezdinde itibarsız hale getirilmesine hizmet etmekteydi. Dâîler, Hz. Peygamber'den sonra gelen halifelerin onun makamını gasbettiklerini, bu yüzden onları sevmenin ve dost edinmenin büyük bir yanlış olduğunu ifade ediyorlardı. Yine Hz. Ömer'in Hz. Fâtıma'yı dövüp karnındaki bebeğin ölmesine sebebiyet verdiğini söyleyerek Hz. Ömer'i Ehl-i beyt'e zarar veren kimse olarak konumlandırıyorlardı.¹⁰⁷

Kâdî Abdülcebâr, dâîlerin propaganda faaliyetleri arasında Hz. Peygamber'in bazı hadis ve sünnetini karalama çabalarının da yer aldığını ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in kendisinden sonra eşleri ile evlenilmesini neden yasakladığı noktasında çeşitli söylentiler ortaya koyarak insanların zihinlerini bulandırmaya çalışıyorlardı. İnsanları Hz. Peygamber'in yolundan menetmek adına onun eşleri ile evlenilmesini yasaklamasında bâtını sırlar olduğunu ifade ediyorlardı. Buna göre Hz. Peygamber eşlerine sihir ve hile öğrettiği için onların bu sırları kendisinden sonra başkalarına anlatmalarının önüne geçmesi için böylesi bir yasak getirmişti. Ayrıca dâîler Hz. Peygamber'in en başından itibaren akıl, sabır, basiret ve fesahat yönünden kendisinin üstün olduğunu bildiğini, nübüvvet iddia edecek vakte kadar beklediğini iddia etmişlerdir. Onlar Hz. Zeyd ile eşi Hz. Zeynep bt. Cahş arasında cereyan eden boşanma konusunu da dillerine dolayarak Hz. Peygamber'e iftira atacak kadar ileri gitmişlerdi.¹⁰⁸ Öte yandan Tıbb-ı Nebevî, sağlık, oruç, yolculuk, zenginlik, hediye kabulü, sineğin kanadında şifa bulunması ve yemekten sonra parmakların yalanması vb. pek çok konu hakkında Hz. Peygamber'den sâdır olan söz ve

¹⁰⁷ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbît*, 2/644-645, 649-653.

¹⁰⁸ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbît*, 2/653-655.

fiilleri eleştirerek halkın gözünde Peygamber'in konumunu düşürmeye çalışıyorlardı.¹⁰⁹ Hz. Peygamber'in İslâm'a giren herkese zarurî olan dinî naslarla vasiyette bulunduğunu, farzları onlara tebliğ ettiğini, bu farzlar ile onlarda yakîn meydana getirdiğini söyleyerek insanların itikadında kuşku meydana getiriyorlardı. Şam ve Mısır'da bulunan bazı İsmâilî dailer ise Hz. Peygamber'in son peygamber olduğunu söylemesinin ve bunun aksine hareket edenleri kâfir sayarak öldürmesinin kıskançlığın ve haksızlığın bir tezahürü olduğunu iddia ediyorlardı.¹¹⁰

Kâdî Abdülcebâr, dâîlerin propaganda faaliyetleri çerçevesinde yapmış oldukları çalışmaları, öne sürdükleri argümanları aktarmakla kalmamış bunları sert bir şekilde eleştirmiş, İslâm'a muğayir davranışlarda bulduklarını her fırsatta çeşitli deliller ile ortaya koyma gayretinde olmuştur. Özellikle onun eleştirilerinden h. IV. (m. X.) yy'da siyasî ve askerî açıdan oldukça güçlenen Fâtımîler'in hizmetinde çalışan İsmâilî propagandacıları nasibini almışlardır. Bu dâîlerin Hz. Peygamber'in arkasına saklanıp takıyye yaptıklarını, zâhirde onun şeriatına bağlı göründüklerini, güya onun soyundan gelen Mehdi için ahid ve misaklar aldıklarını, Mağrib gibi cehalet ve gafletin kol gezdiği bölgelerde gerçekleştirdikleri propaganda faaliyetleri neticesinde birçok kişiyi hile ve yalanla kandırdıklarını ifade etmektedir. Onun aktardığına göre bazı dâîler hakikatin ortaya çıkmasından sonra bâtıl davet ettiklerini ve hile ile insanları aldattıklarını itiraf etmekteydi.¹¹¹ Kâdî Abdülcebâr, dâîlerin gerçek yüzleri ortaya çıktığı zaman Hz. Peygamber'e salât etmeye, onu hikmet ve kemâl ile tavsif etmeye başladıklarını aktarmaktadır. Kâdî, onların bu tavrının iki yüzlü olduklarına ve takıyye ile hareket ettiklerine delil teşkil ettiğini ifade etmektedir. Böylece kendi kendileriyle çelişerek dilleriyle söylediklerini yalanlama durumuna düşüyorlardı.¹¹²

Kâdî Abdülcebâr, İsmâilî dâîlerin gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerinin bazı bölgelerde başarıya ulaşmasının kendilerini bâtıl yolda gidenler olmaktan çıkarmadığını, yeryüzündeki bütün insanlar üzerinde nüfuz sahibi olsalar da hakikatte insanların akıllarına hâkim olamayacaklarını, yaptıkları işin önünde sonunda kendilerinde kalıcı bir utanç bırakacağını ve nihayetinde yalancı ve hain olarak damgalanacaklarını ifade

¹⁰⁹ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/614-616, 642-644, 645-647.

¹¹⁰ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/658-661.

¹¹¹ Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/609-610.

¹¹² Kâdî 'Abdülcebâr, *Tesbit*, 2/655-658.

etmiştir. Ona göre zâhiren İslâm'a davet etmeleri ancak bâtînen bunun tam tersi yönde hareket etmeleri onların dünyada ve ahirette rezil olmaları için yeterli bir sebeptir.¹¹³

Sonuç

Mu'tezile âlimlerinin önde gelenlerinden olan Kâdî Abdülcebbar, telif etmiş olduğu hacimli eseri *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*'de Hz. Peygamber'in peygamberliğini çeşitli deliller ile ispat etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken onun peygamberliğine ve getirdiği şeriata hâlel getiren İslâm'a zıt gördüğü görüşleri ele alarak çürütme çabası içerisinde olmuştur. İmâmet, mâsumiyet, mehdilik, bedâ, takıyye vb. argümanlar ile taraftar toplama ve böylece mezhebin görüşlerini pek çok bölgeye yayma gayesinde olan Şii mezhebinin İsmâîlî fırkası da müellifin eleştirilerinin hedefinde olmuştur. Kâdî, özellikle İsmâîlîliğin yayılmasında büyük öneme sahip propaganda faaliyetlerine dikkatleri çekerek, dâîlerin görevlendirilmesi, örgütlenmesi, propagandanın doktrini, işleyişi, kitle seçimi ve hareket alanı noktasında önemli bilgiler aktarmıştır. Kâdî, Şii-İsmâîlî propagandanın dönemin güçlü Şii-İsmâîlî devleti olan Fâtımîler tarafından da desteklendiğini, bu yüzden propagandanın başarısız hale gelmesi için Sünnî devletlerin siyasî ve askerî açıdan Fâtımîler ile mücadele etmesinin zarurî olduğunun altını çizmiştir.

Kaynakça

- 'Arîb bin Sa'd. Silatü Târihi't-Taberî. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Matbaatu Beril, 1897.
- Avcu, Ali. *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İsmâîlî Dâî ve Fâtımî Da'vet". *İlam Araştırma Dergisi* 3/1 (1998).
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İsmâîlîlere Atfedilen 'Dokuz Aşamalı Da'vet Süreci' Üzerine Bir İnceleme". *İlam Araştırma Dergisi* 3/2 (1998).
- Canard, Marius. "L'impérialisme Des Fatimides Et Leur Propagande". *Institut d'Etudes Orientales* 1 (1947).
- Dâ'î İdrîs, 'Imâdüddîn. *Târihu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Erbaş, Furkan. *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Halm, Heinz. *The Fatimids and their Traditions of Learning*. London: I.B. Tauris & Co., 1997.
- Hamdani, Abbas. *The Beginnings of the Ismaili Da'wa in Northern India*. Kahire: Sirovic Bookshop, 1956.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.
- Kâdî 'Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osmân. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.

¹¹³ Kâdî 'Abdülcebbar, *Tesbît*, 2/612-613.

- Kindi, Muhammed b. Yûsuf el-. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. nşr. Rhuvon Guest. Leiden: y.y., 1912.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-. *Ahsenü't-Tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*. nşr. Mektebetü Medbûlâ. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1991.
- Öz, Mustafa. "Dâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa - Şek'a, Mustafa Muhammed eş-. "İsmâiliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/128-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-Fâtımiyyîn fî şimâli İfrîkiye ve Mısır ve Bilâdi'ş-Şâm*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. "Tesbîtü Delâili'n-Nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/535-536. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yurtalan, Betül - Demir, Habip. "Tesbîtu delâ'ili'n-nubuvve Adlı Eseri Bağlamında Kâdî Abdulcebbar'ın Fâtımilere Bakışı". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/1 (2023), 4-34.
- 'Arîb bin Sa'd. *Sılatü Târîhi't-Taberi*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Matbaatu Beril, 1897.

Özetler

Kâdî Abdülcebâr'ın Mu'tezile Geleneğindeki Yeri

Ömer Türker*

Özet

Mutezile ekolü, özellikle Hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bir sürece girer. Bu süreçte Ehl-i Sünnet kelâmının Gazzâlî ile birlikte müteahhirûn dönemine girmesine benzer şekilde Mu'tezile kelâmı da Ebû Ali el-Cübbâî ile birlikte müteahhirûn dönemine girmiştir. Genel olarak disiplinlerin tarihinde öncekilerden sonrakilere (mütekaddimûndan müteahhirûna) geçiş süreci, gelenek içinde eleştirel bir okumanın başlamasıyla öncekilerin ileri sürdüğü fikirlerdeki gerek ekol taraftarları gerekse karşı ekoller tarafından dile getirilen tutarsızlık, belirsizlik, gevşeklik, yanlış anlama ve yanlışlıkların giderilmesi amaçlanır. Ebû Ali el-Cübbâî'nin başlattığı sürecin de böylesi bir eleştirel okumayı amaçladığı, Ebû Hâşim el-Cübbâî'yle birlikte bu sürecin zirveye taşındığı söylenebilir. İki Cübbâî ilişkisi, bazı bakımlardan Eş'arî gelenekteki Gazzâlî-Fahreddin er-Râzî ilişkisine de benzetilebilir. Diğer deyişle Ebû Hâşim, Sünnî gelenekten Râzî'nin Mutezile geleneğindeki karşılığı olarak görülebilir. Ebû Hâşim, Mu'tezile kelâmının ontolojisi, ahlak metafiziği, sıfatlar teorisi, bilgi teorisi gibi temel alanlarını yenilemiş ve diğer kelâm ekollerini sadece etkileyecek değil aynı zamanda onların kabul etmesini sağlayacak bir formda inşa etmeyi de başarmıştır. Kâdî Abdülcebâr, Ebû Hâşim ekolü olan Behşemiyye mensubu bir kelâmcı olarak iki hususiyetiyle Mu'tezile tarihinde temayüz eder. Birincisi özelde Behşemiyye'nin genelde ise Mu'tezile ekolünün en büyük yazarı olmasıdır. Bu bağlamda *el-Muğnî* külliyyatı, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* külliyyatının felsefe tarihindeki, İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'inin tasavvuf tarihindeki konumuna benzer şekilde bir yandan Mu'tezile kelâmının diğer yandan bütün kelâm ekollerinin meselelerini ayrıntılı şekilde tartışma ve kavramaya imkân verir. İkincisi ise Mu'tezilenin ulaştığı son noktanın sistematik bir sunum ve savunusunu yaparak Behşemiyye şahsında tahkim edilmiş Mu'tezilî tavrı temsil etmesidir. *el-Muğnî*'nin temsil ettiği tavrı, ekol içi ihtilafların

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, om.turker@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3359-1540

sergilendiği ama mezhep (Behşemiyye) içi çelişkilere giderildiği sistematik ve tarihsel okuma üzerine kurulur. Tebliğde Kâdi Abdülcebbâr'ın Mutezile tarihindeki etkili konumu bu iki madde ekseninde ayrıntılandırılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kâdi Abdülcebbâr, Kelâm, Mutezile, Behşemiyye, Muğnî.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's Place in the Mutazilite Tradition

Ömer Türker*

Abstract

The Mutazilite School entered a new process, especially from the second half of the third century. In this process, similar to Ahl al-Sunnah theology entering the period of mutaakhhirūn with al-Ghazālī, Mutazilite theology entered the period of mutaakhhirūn with Abū ‘Alī al-Jubbā’ī. In general, in the history of disciplines, the process of transition from predecessors to successors (from mutaqaḍdimūn to mutaakhhirūn) aims to eliminate the inconsistencies, ambiguities, laxity, misunderstandings, and inaccuracies in the ideas put forward by the predecessors, both by the supporters of the school and the opposing schools, with the beginning of a critical reading within the tradition. It can be said that the process initiated by Abū ‘Alī al-Jubbā’ī also aimed at such a critical reading and that this process reached its peak with Abū Hāshim al-Jubbā’ī. In some respects, the relationship between the two al-Jubbā’īs can be likened to the relationship between al-Ghazālī and Fakhr al-Dīn al-Rāzī in the Ash‘arite tradition. In other words, Abū Hāshim can be seen as the counterpart of al-Rāzī from the Sunnī tradition in the Mutazilite tradition. Abū Hāshim renewed the basic areas of Mutazilite theology such as ontology, ethical metaphysics, the theory of attributes, and the theory of knowledge, and succeeded in constructing them in a form that would not only influence other schools of theology but also ensure their acceptance. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, as a member of the Bahshamiyya, the school of Abū Hāshim, stands out in the history of Mutazila with two characteristics. The first is that he is the greatest author of the Bahshamiyya in particular and the Mutazilite School in general. In this context, the corpus of *al-Mughnī*, similar to the position of Ibn Sīnā's *al-Shifā* in the history of philosophy and Ibn al-‘Arabī's *Futūhāt* in the history of Sufism, enables a detailed discussion and comprehension of the issues of Mutazilite theology on the one hand and all schools of theology on the other. The second

* Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Theology, om.turker@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3359-1540

is that it represents the Mutazilite attitude that has been fortified in the person of the Bahshamiyya by making a systematic presentation and defence of the last point reached by the Mutazilites. The attitude represented by *al-Mughnī* is based on a systematic and historical reading in which intra-school disagreements are exhibited but intra-sectarian (Bahshamiyya) contradictions are resolved. In this paper, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's influential position in the history of Mutazila will be elaborated based on these two points.

Keywords: Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Kalām, Mutazila, Bahshamiyya, Mughnī

Kâdî Abdülcebâr'da Adalet İlkesi ve Müslümanların Çağdaş Sorunlarının Çözümüne Katkı Sunma İmkânı

Hulusi Arslan*

Özet

Kâdî Abdülcebâr hem kendinden önceki ilmi mirası kayıt altına alma ve sonraki nesillere ulaştırma hem de ekol içerisinde kendine özgü yorumlarıyla Mu'tezile içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu yönüyle onun aynı zamanda İslam düşüncesi içerisinde de hatırı sayılı bir yere sahip olduğu söylenebilir. Onun mensup olduğu Mu'tezile ekolü geçmişte İslam öğretilerine muhalif guruplara ciddi eleştiri ve reddiyeler getirmiş ve dini meselelere akılcı ve özgün yorumlar sunmuşlardır. Mu'tezile'yi çıkarıp attığımızda İslam düşüncesinde büyük bir boşluğun oluşacağı muhakkaktır. O sebeple geçmişte mezhep rekabeti içerisinde yapıldığı gibi bu ekolü tamamıyla ötekileştirmek ve onların görüşlerinden mahrum olmak doğru değildir. Modern çağın inanç problemlerini çözmede bu ekolün ürettiği düşüncenin bir kısmından faydalanılabilir. Zira bugün İslam dünyası, biriken problemlerini çözüme kavuşturma ve modern dünyaya kendini yeniden ifade etme ihtiyacı içerisinde. Kâdî Abdülcebâr'ın ve onun mensubu olduğu ekolün bu sürece bazı yönlerden katkı sunma imkânı bulunmaktadır. Bilhassa adalet ilkesi içerisinde ortaya konan düşünceler çözüm arayışlarına yeni ufuklar açabilir. Bilindiği gibi Mutezilenin beş temel ilkesinden biri adalettir. Kâdî Abdülcebâr'a göre adalet ilkesi yüce Allah'ın bütün fiillerinde âdil olduğu, asla kötülük yapmadığı ve daima fiillerinde isabetli ve hikmetli olduğu anlamına gelir. Bu ilkeye göre, hiçbir şeye muhtaç olmayan yüce Allah varlık âlemini kullarına iyilikte bulunmak için yaratmış ve ahiretle sonuçlanan bu yaratma sürecinin tamamında adalet ve hikmet üzere davranmıştır. Ona göre ilahi adalet her şeyden önce ahlaki bir kavramdır. Bu sebeple o hüsün ve kubuh anlayışını ortaya koyarken nesnel bir ahlak anlayışı benimsemiştir. Ona göre ahlaki ilkeler hem ilahi fiiller hem de beşeri fiiller için ortak bir ölçüt olarak kabul edilmelidir. Aksi halde Allah için ayrı bizler

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hulusi.arslan@inonu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3578-0775

için ayrı ahlaki ilkeler geçerli olduğunda Allah ile insan arasında ortak bir iletişimin kurulması mümkün olmayacaktır. Ona göre ilahi adaletin gereklerinden biri de insanın özgür seçimlerde bulunan ve kendi eylemlerini bizzat gerçekleştiren bir birey olmasıdır. Buna göre Allah insana akıl ve vahiy yoluyla ödev ve sorumluluklarını bildirmiş, gerekli imkânları sunmuş, sonrasında onu kendi eylemlerinde serbest bırakmıştır. O sebeple insan kendi eylemlerinde gerçek bir özne olarak kabul edilmelidir. Aksi halde insan sorumluluğunu temellendirmek mümkün olmayacaktır. İnsan eylemlerinde önceden ilahi bir belirlenmişlik yoktur. Kader insanın iradesiyle gerçekleşmeyen hususlarda geçerlidir. Adalet ilkesinin gereklerinden biri de teklif meselesinde kendini göstermektedir. Ona göre teklif ilahi bir ihsandır. Teklifin gayesi bütünüyle mükellefi faydalandırmaktır. Ancak Allah, insana teklifte bulunarak onu büyük bir sorumluluğun altına koyması nedeniyle bu sorumluluğu yerine getirebilecek imkânları da insana sunması gerekir. Bu bağlamda ona akıl, irade ve kudret vermesi, akılla anlaşılmayan konuları bildirmek üzere peygamber ve kitap göndermesi gerekir. Dünyada çekilen doğal acılara bedel vermesi (ivaz) gerekir. Şüphesiz Allah için kullanılan vücûbiyet kavramı tartışmalara neden olmuştur. Ancak adalet ilkesi kapsamında ortaya konan düşüncelerden bazıları bugün İslam dünyasının önündeki sorunları çözmeye katkı sağlayabilir. Örneğin mutlak otorite ve irade üzerine kurulu tanrı tasavvurumuzun yerine insanın iyiliğini amaçlayan bir Allah tasavvuruna gereksinim var. Buyruk teorisi yerine adalet ve hikmete dayanan din anlayışına gereksinim vardır. Yine tarih içerisinde oluşan tembel ve pasif insan modelinin kaldırılıp İslam'ın hedeflediği çalışan ve üreten insan modelinin ikame edilmesine ihtiyaç vardır. Kader konusunda oluşan yanlış anlayışların olumsuz etkileri söz konusudur. Bütün bu sorunların aşılmasında Kâdî Abdülcebbar ve onun mensup olduğu ekolün adalet anlayışından yararlanılabilir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebbar, Mu'tezile, Adalet İlkesi, Çağdaş Sorunlar.

The Principle of Justice in Qādī Abd al-Jabbār and Its Potential Contribution to Solving Contemporary Muslim Issues

Hulusi Arslan*

Abstract

Qādī Abd al-Jabbār holds a significant place within the Mu'tazilite school both for recording and transmitting the scholarly heritage of his predecessors to future generations and for his unique interpretations within the school. In this regard, it can also be said that he has a respected place within Islamic thought in general. The Mu'tazilite school to which he belonged offered serious critiques and refutations to groups opposing Islamic teachings in the past and provided rational and original interpretations of religious matters. It is certain that removing Mu'tazila from Islamic thought would create a significant void. Therefore, it is not correct to entirely marginalize this school and deprive ourselves of its views, as was done in the past during sectarian rivalries. Some of the thoughts produced by this school could be utilized in solving the belief problems of the modern age. Today, the Islamic world needs resolving its accumulated problems and re-expressing itself to the modern world. Qādī Abd al-Jabbār and the school to which he belonged have the potential to contribute to this process in certain aspects. Especially, the thoughts presented within the principle of justice can open up new horizons in the search for solutions. As is known, one of the five fundamental principles of Mu'tazila is justice. According to Qādī Abd al-Jabbār, the principle of justice means that Almighty Allah is just in all His actions, never does evil, and is always accurate and wise in His deeds. According to this principle, the Almighty Allah, who is in need of nothing, created the world of existence to do good to His servants and acted with justice and wisdom throughout the entire creation process, which culminated in the afterlife.

* Prof. Dr., İnönü University, Faculty of Theology, hulusi.arslan@inonu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3578-0775

For him, divine justice is primarily a moral concept. Therefore, while presenting the understanding of good and evil (husun and kubh), he adopted an objective moral understanding. According to him, moral principles should be accepted as a common criterion for both divine and human actions. Otherwise, if different moral principles apply to Allah and us, it will not be possible to establish a common communication between Allah and humans. According to him, one of the requirements of divine justice is that a human is an individual who makes free choices and personally performs his actions. Accordingly, Allah has informed humans of their duties and responsibilities through reason and revelation, provided the necessary means, and then left them free in their actions. Therefore, humans should be regarded as real subjects in their actions. Otherwise, it will not be possible to ground human responsibility. There is no prior divine determination in human actions. Fate is valid in matters that do not occur by the human will. Another requirement of the principle of justice is manifested in the issue of divine commands (taklif). According to him, divine commands are a favor from Allah. The purpose of these commands is entirely to benefit the responsible individual. However, since Allah places a great responsibility on humans by giving them commands, He must also provide them with the means to fulfill this responsibility. In this context, He needs to grant them reason, willpower, and capability, and send prophets and books to convey matters not understood by reason. He needs to compensate for the natural suffering endured in this world (ivaz). Undoubtedly, the concept of obligation (wujub) used for Allah has sparked debates. However, some of the ideas presented within the framework of the principle of justice can contribute to solving the problems faced by the Islamic world today. For example, instead of our conception of God based on absolute authority and will, there is a need for a conception of God that aims for the well-being of humans. There is a need for a religion based on justice and wisdom instead of the theory of command. Again, the lazy and passive human model that emerged throughout history needs to be replaced by the working and productive human model targeted by Islam. The negative effects of the misunderstandings regarding fate are evident. The understanding of justice from Qādī Abd al-Jabbār and the school to which he belonged can be utilized in overcoming all these problems.

Keywords: Kalâm, Qādī Abd al-Jabbār, Mu'tazila, Principle of Justice, Contemporary Problems.

Kâdî Abdülcebâr'da “İlk Vâcip” Düşüncesi -Naif Dinsel İnancın Doğal Temelleri Üzerine-

Mehmet Evkuran*

Özet

İnsanın doğası, dinler ve ideolojiler için temel bir referans olarak alınmıştır. Her bir inanç sistemi ya da ideoloji belirli bir insan tanımı ya da tasavvuruna dayanarak kendi dünya görüşünü temellendirme çabası sergilemiştir. Bu yaklaşım, dünya görüşünün ya da ahlak sisteminin bir zorlama değil doğanın bir gereği olduğu düşüncesini içermekte ve ideolojilere “hakikate ve doğaya uygun olma” iddiası sunmaktadır. İnsana ve topluma dair sınırlar, kurallar ve amaçlar tayin etme hakkı da yine bu iddiadan elde edilmektedir. İnsan doğasına dair tartışmaların kadim bir tarihi vardır. Kadim inançlar, sorumluluk ve ödev odaklı insan tasavvurlarını temellendirirken, insan doğasında yer alan eğilimlere ilgi göstermişlerdir. Dinsel geleneklerin de yaratılış, fıtrat, mizaç, huy vb. gibi kavramlar üzerinden insan sorumluluğunu açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Temel amaçları Tanrı karşısında insanın konumunu belirlemek olan teolojiler bu çalışmayı, ihtiyaçlar ve yetilerin tespiti ekseninde yürütmüşlerdir. İslam kelam geleneğinde kurucu bir rol üstlenmiş olan Mutezile ekolü, insanın özne olarak kurgulandığı bir din teorisi geliştirmiştir. Bu geleneğin önde gelen temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebâr (935-1025) ekolün insan görüşünü sistemli bir tarzda ortaya koymuş bir düşündürüdür. Dinsel inancın temellerini öncelikle insan doğasında arayan Kadî, insan sorumluluğunu yine insanın yeti ve yeteneklerine dayandırmaya çalışmıştır. “Mükellefe ilk vâcip olan şey nedir?” sorusunun izini süren düşünürümüzün söyleminde, mükellef ve vâcip kavramları fıkıh ilminde büründüğü kurumsal anlamlardan farklı içerikte kullanılmaktadır. Ona göre dinsel inancın ilk biçimleri insan doğasında yerleşik eğilimlerde bulunur. Bu yaklaşım, dinsel inancı ve ahlakî sorumluluğu dinsel buyruklarla başlatan diğer teolojik görüşlerden farklılık göstermektedir. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebâr'ın marifetullah kavramını ele

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mehmetevkuran@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8616-111X

alırken kullandığı temel kavramlar ve bu kavramlar arasında kurduğu semantik ilişki ele alınacak, insan doğasının fizikten metafiziğe yol alırken izlediği yönetime dair açıklamalar incelenecek, doğal teoloji ile vahiy teolojisi arasındaki sınırlar ve geçişler ortaya konulacaktır. Günümüzde yürütülen din-insan ilişkisi tartışmalarında ortaya çıkan teolojik sorunlara Kâdî Abdülcebâr'ın düşüncesi açısından olası çözüm önerileri belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Din Teorisi, İlk Vâcip, Mükellef, İnsan Doğası.

The Thought of “The First Obligatory” in Qādī Abdul Jabbar -On the Natural Foundations of Naive Religious Belief-

Mehmet Evkuran*

Abstract

Human nature has been a fundamental reference for religions and ideologies. Beliefs and ideologies have attempted to base their worldview on their own definition or conception of human being. This approach includes the idea that the worldview or moral system is not a compulsion but a necessity of nature, and presents ideologies with the claim of being “in accordance with truth and nature”. The right to determine boundaries, rules and goals for humans and society is also derived from this claim. Discussions of human nature have an ancient history. Ancient beliefs have shown interest in tendencies in human nature while grounding human conceptions focused on responsibility and duty. Religious traditions have also tried to explain human responsibility through concepts such as creation, nature, temperament, character, etc. Theologies whose main purpose is to determine the position of man before God have carried out this study on the axis of determining needs and abilities. The Mu’tazila school, which played a founding role in the Islamic theological tradition, developed a religious theory in which the human being was constructed as a subject. Qādī Abdul Jabbar (935-1025), one of the leading representatives of this tradition, is a thinker who systematically presented the school's view of humanity. Qādī , who primarily sought the foundations of religious belief in human nature, tried to base human responsibility on human abilities and talents. In the discourse of our thinker, who pursues the question of “What is the first thing that is obligatory for the responsible person?”, the concepts of responsible person and obligatory person are used in a different context from the institutional meanings they assume in the science of fiqh. According to him, the first forms of religious belief are found in the

* Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Divinity Faculty, mehmetevkuran@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8616-111X

tendencies built into human nature. This approach differs from other theological views that initiate religious belief and moral responsibility with religious commands. In this study, the basic concepts that Qādī Abdul Jabbar used while addressing the concept of *marifatullah* and the semantic relationship he established between these concepts will be discussed, explanations regarding the method that human nature follows as it moves from physics to metaphysics will be examined, and the boundaries and transitions between natural theology and theology of revelation will be revealed. An attempt will be made to determine possible solutions to the theological problems that arise in today's discussions on religion-human relations, from the perspective of Qādī Abdul Jabbar's thought.

Keywords: Theology, Qādī Abdul Jabbar, Religious Theory, The First Obligatory, Responsible, Human Nature.

Kâdî Abdülcebâr Usûl-i Hamse Üzerinden Bugüne Ne Söyler?

Hüseyin Maraz*

Özet

Bu tebliğ, Kâdî Abdülcebâr özelinde Mu'tezile'nin benimsediği beş esasın bugünün dünyasına uzanan pratik karşılıklarını konu edinmektedir. Buradan hareketle ana tema, Kâdî Abdülcebâr'ın aklı ve ahlâkî ilkelere yaklaşımıyla sınırlı tutulacaktır. Ancak gerekli görüldüğünde Mu'tezilî bilginlerin görüşleriyle ve ilave yorumlarla tema zenginleştirilecektir. Bildirinin temel hedefi ise beş esasın konu olarak insanı merkeze aldığını; bireysel ve sosyal yaşamıyla insanı ve onun değerlerini konu edindiğini ortaya koyabilmektir. Kâdî Abdülcebâr'a göre Mu'tezile'nin savunduğu ilkeler, akla hitap eder ve bir vahiy olmaksızın da aklen kanıtlanabilir niteliktedir. Aklî ve ahlakî önermeler, salt tasdikinin yanında eylem/amelin zorunlu doğasını da vurgular. Böylece dünyevî ve uhrevî boyutuyla insanın tüm yaşamı bu ilkelerin kapsamına dâhil olur. Bu sayede değerlerin idraki, sürdürülebilmesi ve üretilebilmesi imanın bir parçasına dönüşür. Zira iman, tek başına bir insanı iyiye dönüştürmediği gibi sadece inanç üzerinden birey bir ayrıcalık elde edemez. Ona göre akıl ve ahlâkî değerler, bir dinden öncedir. Öyleyse hiç kimse itikâdî tercihini aklın önüne geçiremez ve dinin özünü çelişen bir yaşam dinin bizatihi kendisi olamaz. Nitekim tevhîd ilkesi, Allah'ın öncelikle basit bir varlık olduğunu vurgular. Buna göre O, matematiksel ölçütlerin, zihnî tasavvurların, mitsel söylemlerin, kurgusal formların dışında benzersizdir. Zâtî bilinemez olduğundan biçimlendirici herhangi bir zihnî tasavvura da sığmaz. Zira Mu'tezilî teolojide Allah, sadece kendisi olmalı, başkası olmamalıdır. O, zâtıyla eşsiz, kendi kendisine yeten ve ihtiyaç duymayan bir varlıktır. Diğer açıdan ilahî benzersizliğin vurgulanması insanları baskıcı herhangi bir dinî otoriteye boyun eğmekten kurtarmak içindir. İlahî birlik ve yetkinlik, Allah adına yapılabilecek her tür haksızlık ve istismara bir reddiyedir. Benzer şekilde Allah'ı tanıma yöntemi olan selb metodu da O'nun sonsuza kadar benzersizliğine odaklanır. Bu anlayış, O'na izafe edilebilecek bedenlenme, teaddüd, kesret, hulûl ya da panteizm düşüncesine

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, huseyin.maraz@ogu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9751-7396

bir yer bırakmaz. Adalet ilkesince Allah, irade ve kudretini keyfi kullanan bir varlık değildir. O'nun kudret ve iradesini yapmayacağı bir şeyle ilişkilendirmek başlı başına bir kabihtir. O, yasaları var eder ve bu doğrultuda benimsediği ilkelerle hükmeder. İlahî adalet, insanın fiillerinde özgür olmasının nedenidir. Çünkü insan özgür değilse Allah'ın adalet üzere kalması düşünülemez. Sorumlu ve hesap verebilir olmak için Allah adl'i ihlal etmemeli dolayısıyla kötülük O'ndan nefyedilmelidir. Ayrıca bir vahiyden önce doğanlar da aklıyla iyi ve kötüyü bilebilir, bu sayede ahlakî bir yaşamı tercih edebilir. Va'd ve vâid, övülmeyi ve yerilmeyi gerektiren fiillere ilâhî bilginin bitişmesidir. Bir eylemin taşıdığı hükmün ani bir kararla değişimi mümkün değildir. İyilikler kötüye dönüşmediği gibi kötülükler de beklenmedik şekilde iyiye (menfaat) dönüşmez. Mu'tezile'de teklifin başlangıcında Allah, ilkeler üzerinden insanla bir sözleşme yapmıştır. Buna göre O, keyfi olarak bağışlamadığı gibi hiç kimse günahkâra destek olmak (şefaath) için aracı olmaz. Teklif ile mükellef olan her birey, istisnasız sorumludur ve özgür fiilleriyle hesap verecekleri tercih imkânına (temkîn) en baştan sahiptir. El-menzile beyne'l-menziletayn, kendi kararını verebilmesi için büyük günahkâra bir imkân sunar. O, nedeni olduğu olumsuz durumu tövbeyle tersine çevirebilir. Çünkü fâsık, kabih fiiliyle, Allah ve insan ile olması gereken barış ve iş birliğini ihlâl eden biridir. Bozulan güven ve uyumu yeniden tesis edebilmesi için var olan kötülüğün etkisi tersine çevrilmelidir. Büyük günahkâr, özgürce kendisiyle ve kamuyla yüzleşmeli, var olan zararı tazmin ve telafi edici çabalar sarf etmelidir. Samimi bir kararlılıkla insan hak ve onurunu ihlâl eden fiilleriyle yüzleşmelidir. Çünkü fâsık, diğerine etki eden tasarruflarını (isâet), çığneden değerleri (müteaddî fiil) ve toplum nazarında itibarını ancak tövbeyle ıslah edebilir. Emr-i bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker ilkesi ise kamusal alanda dinin vaat ve ilkelerini koruma görevine bir çağrıdır. Ferdî ve toplumsal erdem, bütünüyle bu çağrıya uymaya bağlıdır. Toplumun âdil ve ahlakî bir standarda sahip olması için de öncelikle bir yönetici; âdil, tarafsız ve erdemli olmalı, mâliyeden sorumlu olduğu için kendisine güvenilmeli liyakate dayalı bir hiyerarşiyi benimsemeli ve yasalara riayet etmelidir. Bu ilkenin tecessüm ettiği bir toplum, ahlakî olarak kendisini geliştirebilir; ilahî emri yerine getirmek için gelişme ve iyileşmeyi özümseyebilir. Şu halde ana temayı detaylandırmaya odaklanan bildiride öncelikle deskriptif bir yöntem izlenecek, günümüz değer yargıları ile bütünleşik bir nitelik arz etmesi için fikir-olgu arasındaki irtibat analiz edilecektir. Araştırma, geçmişten geleceğe uzanan bir perspektifle bir karşılaştırma imkânı da sunacaktır. Sonuç olarak Kâdî

Abdülcebâr özelinde Mu'tezilî ahlakî doktrinlerin ferdî, siyasî ve sosyal uzanımları günümüz koşulları dikkate alınarak tetkik edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdi Abdülcebâr, Usûl-i Hamse, Ahlak, Din, Hukuk.

What does Qāḍī ‘Abd al-Jabbār say to our day with Usūl al-Khamsa?

Hüseyin Maraz*

Abstract

Our paper deals with the practical implications of the five principles adopted by the Mu‘tazilites in today’s world, with a special focus on Qāḍī ‘Abd al-Jabbār. From this point of view, the main theme will be limited to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's approach to rational and moral principles. The main objective of the subject is to determine that the five principles center on human beings as a subject, and that they deal with human beings and their values in their individual and social lives. Indeed, according to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, the principles advocated by the Mu‘tazilites appeal to the human intellect, and these doctrines can be proven intellectually even in the absence of a revelation. In addition to mere assent, these propositions also emphasize the obligatory nature of action. Thus, human life with its worldly and otherworldly dimensions is included in the sphere of these principles. In this way, the preservation, maintenance and production of values becomes a part of faith. Because faith alone does not transform a person into a good person, nor can the individual gain privilege on the basis of faith alone. Reason and values are prior to religion according to him. No one can put their theological preferences ahead of reason, and a life that contradicts the essence of religion cannot be religion itself. For example, the principle of tawheed emphasizes that God is a simple being. He is unique and transcendent, beyond mathematical criteria, mental conceptions, myths, and fictional formulations. Since God’s essence is unknowable, He does not fit into any formative conception. Allah must be only Himself and nothing else. He is a self-sufficient and needless being. Emphasizing divine uniqueness is meant to save people from submitting to any oppressive religious authority. Divine unity and perfection are in essence a rejection of any injustice that can be done in the name of God. The method of

* Assoc. Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, huseyin.maraz@ogu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9751-7396

salb, the method of cognizing God, is also meant to emphasize His eternal uniqueness. According to the principle of justice, Allah is not a being who uses His will and power arbitrarily. To associate His power and will with something He would not do is evil in itself. He creates laws and rules accordingly with principles. According to the divine law of justice, man must be free in his actions. Because if there is no freedom, there is no justice. In order to be responsible and accountable, God must not do injustice. In order to remain just, evil must be excluded from Him. Moreover, even though man was born before revelation, he can know good and evil with his intellect and thus can choose a moral life. Va'd and wā'id are the endowment of divine knowledge to acts that require praise and blame. It is not possible for the judgment of an action to change in value with a sudden decision. Just as good does not turn into bad with an unknown decision, bad does not unexpectedly turn into good. God made a contract with human beings based on principles at the very beginning. He does not forgive arbitrarily, and no one becomes an intermediary to support the sinner (intercession). Every individual with intellect and will is responsible without exception and has the choice from the beginning to be held accountable for their free actions. Al-manzilah bayn al-manzilatayn offers the great sinner an opportunity to make up his own mind. He can reverse the negative situation he has caused through repentance. For the great sinner is someone who has violated the peace and cooperation that should exist between God and man. In order for him to restore the broken trust and harmony, the effect of the existing evil must be reversed. The great sinner must freely confront himself and the public and make efforts to repair and compensate for the damage done. With sincere determination, he must confront his actions that violate human rights and dignity. It is only through repentance that he can reform his actions, his violated values and his reputation in the eyes of society. The principle of al-amr bi'l-ma'rūf wa'l-nahy 'an al-munkar is a call to the duty of protecting the promises and principles of religion in the public sphere. Individual and social virtue depends entirely on obeying this call. For society to have a just and moral standard, the ruler must be just, impartial, and virtuous; he must be trustworthy as he is responsible for the protection of state property; he must adopt a hierarchy based on merit; and he must obey the law. A society that possesses this principle can develop itself morally and internalize development and improvement in order to fulfill the divine command. In this paper, which focuses on elaborating the main theme, a descriptive method will be

followed and the connection between idea and fact will be analyzed in order to be integrated with today's value judgments. The research will also offer the opportunity to make a comparison from the past to the future. As a result, the individual, political and social ramifications of Mu'tazilite ethical doctrines in the case of Qāḍī 'Abd al-Jabbār will be analyzed by taking into account contemporary conditions.

Keywords: Kalām, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Usūl al-Hamsa, Morality, Religion, Law.

Kâdî Abdülcebâr Açısından Kur'ân'ın Mucize Oluşunun Rasyonel Temelleri

Metin Özdemir*

Özet

Kur'ân-ı Kerîm, diğer kutsal kitaplardan, vahye dayanan son kitap, bir mucize ve korunmuş olması yönüyle ayrılır. Söz konusu her üç unsurun da somut kanıtı, Kur'an'ın, zaman ve mekân kaydında bulunmaksızın tüm insanlığa yapmış olduğu meydan okumadır. Kur'ân'ın pek çok yerinde, onun Allah'tan gelen ilahi bir mesaj oluşu konusunda şüphe duyanlara, tüm imkânlarını kullanarak hatta yapabiliyorlarsa bütün cinlerden de yardım alarak benzer bir kitap, benzer on sure veya hiç değilse benzer bir sure getirmeleri önerilmiş ve bunu hiçbir zaman yapamayacakları kesin bir dille ifade edilmiştir. (el-Bakara 2/23; Yunus 10/38; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/88). İşte Kur'ân'ın hem son kitap hem mucize hem de korunmuş olmasının en önemli kanıtı bu meydan okuma/tehaddidir. Bu yüzden bütün kelâmcılar, Kur'ân'ın icazına, onun hangi yönlerden mucize olduğu konusuna büyük önem vermişlerdir. Ancak özellikle bir Mu'tezilî kelâmcı olan Kâdî Abdülcebâr, Kur'ân'ın mucize oluşunun rasyonel temellerini araştırıp tespit etme konusunda büyük çaba sarf etmiş, 20 ciltten oluşan, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* adlı eserinin 16. cildini tamamen bu konuya ayırmıştır. Elbette Kâdî Abdülcebâr'dan önce bazı Mu'tezile ve Ehl-i sünnet âlimleri, Kur'ân'ın icazı/mucize oluşu konusıyla ilgilenmişler, bu konuda önemli eserler vermişlerdir. Ebûbekir el-Bâkillânî'nin *İ'câzü'l-Ḳur'ân'ı*; Ebû'l-Hasan er-Rummânî'nin *en-Nüket fi i'câzi'l-Ḳur'ân'ı* ve Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz'ı* bunlardan sadece birkaçıdır. Bununla birlikte kapsamlı bir araştırma yapıldığında ne Kâdî Abdülcebâr'dan önce ne de ondan sonra bu konuda yazılan eserlerin hiçbirisinin, onun söylediklerinin ötesine geçemediği, dolayısıyla icazın rasyonel temellerini onun kadar açık ve ayrıntılı bir şekilde ele alamadığı görülecektir. Kelâmcılar açısından, bir mucize ancak iki şartla kesin bilgi ifade eder: Birincisi, söz

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, metin.ozdemir@asbu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5678-8579

konusu mucizenin, bir peygamberin, peygamberlik iddiasının ardından onun bu iddiasıyla ilgili olduğu açıkça bilinebilecek bir tarzda meydana gelmiş olması, ikincisi de başkaları tarafından taklit edilememesi ya da tekrarlanamamasıdır. Kâdî Abdülcebâr, yukarıda adı geçen eserinde, mucizenin her iki yönünün rasyonel temellerini, Kur'ân özelinde ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bu tebliğin amacı söz konusu detaylara ana hatlarıyla temas etmektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Kur'ân, Mucize, Rasyonel Temeller.

The Rational Foundations of The Miracle of The Qur'an from The Point of View of Qādi 'Abd al-Jabbār

Hüseyin Maraz*

Abstract

The Qur'an differs from other holy books in that it is the last book based on revelation, a miracle and has been preserved. The concrete proof of all three elements the above mentioned is the challenge that the Qur'an has made to all humanity, regardless of time and space. In many parts of the Qur'an, it is suggested that those who doubt that it is a divine message from Allah should bring a similar book, ten similar surahs, or at least one similar surah, by using all their means and even with the help of all the jinn if they can, but the Qur'an stated that in no uncertain terms they will never be able to do so. (al-Baqarah 2/23; Yunus 10/38; Hud 11:13; al-Isrā 17/88). This challenge / tahaddī is the most important proof that the Qur'an is both the last book, a miracle and it is preserved. For this reason, all theologians have attached great importance to the 'i'jāz of the Qur'an and in what ways it is a miracle. However, especially Qādi 'Abd al-Jabbār, a Mu'tazilite theologian, made great efforts to investigate and determine the rational foundations of the Qur'an's miracle, and devoted the 16th chapter of his work *al-Muġnī fī abwābi't-tawhīd wa'l-'adl*, which consists of 20 juz, entirely to this subject. Of course, before Qādi 'Abd al-Jabbār, some Mu'tazila and Ahl al-Sunnah scholars were interested in the issue of the Qur'an's 'i'jāz / miracle and produced important works on this subject. Abu Bakr al-Bākillānī's *I'jāzu'l-Ḳur'ān*; Abu'l-Hasan al-Rummānī's *an-Nuqāt fī i'cāzi'l-Ḳur'ān* and Abd al-Kāhīr al-Jurjānī's *Delā'ilü 'l-i'jāz* are just a few of them. However, when a comprehensive research is carried out, it will be seen that none of the works written on this subject either before or after Qādi 'Abd al-Jabbār went beyond what he said, and therefore could not deal with the rational foundations of 'i'jāz as clearly and in detail as he did. From the point of view of theologians, a miracle expresses certain knowledge only under two conditions:

* Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Divinity Faculty, metin.ozdemir@asbu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5678-8579

First, the miracle in question must have occurred in a way that is clearly known to be related to a prophet's claim of prophethood, and the second is that it could not be imitated or repeated by others. In his above-mentioned work, Qādi 'Abd al-Jabbār discusses in detail the rational foundations of both aspects of the miracle in the context of the Qur'an. The purpose of this presentation is to outline the details in question.

Keywords: Kalām, Qādi 'Abd al-Jabbār, Quran, Miracle, Rational Foundations.

Matematiksel Düşünme Tarzının Geride Bıraktıkları:

Kâdî Abdülcebâr Temelinde Bir Analiz Denemesi

Yunus Cengiz*

Özet

Kâdî Abdülcebâr; varlık, bilgi, ahlâk, dil ve estetik dâhil olmak üzere düşünce üretiminin yapılabildiği tüm alanlarda doğrudan ya da dolaylı olarak evrensel olduğunu varsaydığı birtakım önermeleri temele alır ve bunlardan hareketle kuramsal birtakım sonuçlara gidimli bir işleyişle varır. Gerek evrensel görülen ilkelerden hareket edilmesi gerekse varılan sonuca başka bir ihtimal bırakılmaması nedeniyle bu tarz bir düşünme biçimini matematiksel olarak konumlandırmak yerinde olur. Kelâm tarihi açısından bu düşünme tarzı, ilk dönem (9. ve 10. yüzyıl) Mu'tezilî düşünceyi birbirinden ayırıştıran "ashâbu'l-ma'rife" ve "ashâbu'n-nazar" yaklaşımlardan ikincisine önemli oranda karşılık gelir. Nazzâm ve Câhız'ın içinde yer aldığı ashâbu'l-ma'rife, gidimli düşünme tarzını önemsemekle beraber bilgiye erişimin sezgisel olabileceği, Ebu'l-Hüzeyl ve sonrasında Mu'tezilî düşünceyi domine eden Ebû Ali el-Cübbâi ve Ebû Hâşim el-Cübbâi ise önermeler ve yargılar arasında gidimli işleyişe dayanan bir yaklaşımı benimsemiştir. Matematiksel düşünme biçiminde, önermelerden kurulu düşünme sürecine konu olan her bir önerme kendi içinde tahlil edildiğinden arzu, öfke ve korku gibi duyguların süreç üzerindeki etkisini dikkate almaktan uzak durulur. Matematiksel yaklaşılan düşünme üretiminde sonuca ilişkin kesin ve farklısının genellikle kabul edilememesinin sebebini burada aramak gerekir. Kâdî Abdülcebâr'ın da yer aldığı atomcu kelâm geleneğinin düşünürlerinin; ahlâk alanında karakter inşasını, coşkunluğa dayanan özgürlük söylemini, bilgi alanında duyguların bilgi süreci üzerindeki etkisini, yorumbilimde metinlerin çokanlamlılığını, fizikte iç dinamizmden beslenen hareketi pek dikkate almamış olmalarını buna bağlamak mümkündür. Bu bildiri de bir taraftan Kâdî Abdülcebâr'ın düşünme tarzı matematiksel olmak bakımından soruşturulacak diğer

* Prof. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, yunuscengiz1@gmail.com, orcid.org/0000-0001-9318-079X

tarafından bu tarz bir düşünme biçiminin kuramsal olarak dışarda bırakılmak durumunda bıraktığı konular tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdi Abdülcebâr, Matematiksel Düşünme, Çok Anlamlılık, Ashâbu'n-nazar, Ashâbu'l-ma'rife.

What the Mathematical Way of Thinking Left Behind:

An Analysis Based on Qāḍī 'Abd al-Jabbār

Yunus Cengiz*

Abstract

Qāḍī 'Abd al-Jabbār takes as a basis certain propositions that he assumes to be universal, directly or indirectly, in all areas where thought can be produced, including existence, knowledge, ethics, language, and aesthetics, and arrives at certain theoretical conclusions based on these propositions in a methodical manner. It would be appropriate to position this way of thinking as mathematical, both because it is based on principles that are seen as universal and because it leaves no other possibility to the conclusion reached. In terms of the history of kalām, this way of thinking corresponds to the second of the “ashāb al-ma'rifa” and “ashāb al-nazar” approaches that distinguished Mu'tazilite thought in the first period (9th and 10th centuries). The ashāb al-ma'rifa, including al-Nazzām and al-Jāḥiẓ, trusted the intuitive method as much as the mathematical method. Abū 'Alī al-Jubbā'ī and Abū Hāshim al-Jubbā'ī, who dominated Mu'tazilite thought after Abū al-Hudhayl, adopted only the mathematical method. Mathematical thinking does not take into account the impact of emotions such as desire, anger and fear on the process, since propositions are analyzed in terms of formal and universal principles. This is where we should look for the reason why, in mathematically approached thinking production, the result is seen as certain and the different one is generally not accepted. Qāḍī 'Abd al-Jabbār belongs to the atomist theological tradition. In connection with this, he did not pay much attention to the construction of character in the field of ethics, the discourse of freedom based on enthusiasm, the influence of emotions on the process of knowledge in the field of knowledge, the polysemy of texts in hermeneutics, and intra-atomic dynamism in physics. In this paper, on the one hand, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's way of

* Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Literature, yunuscengiz1@gmail.com, orcid.org/0000-0001-9318-079X

thinking will be investigated in terms of being mathematical, and on the other hand, the issues that this way of thinking theoretically excludes will be discussed.

Keywords: Kalâm, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Mathematical Thinking, Polysemy, Ashāb al-nazar, Ashāb al-ma‘rifa.

Kâdî Abdülcebbâr'ın Optik Teorisi: Görme, Yansıma, Kırılma ve İllüzyon

Osman Demir*

Özet

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) tüm Mu'tezile tarihinin en yetkin isimlerinden biridir. Bunun bir sebebi, sistematik ve ansiklopedik hüviyetteki eserlerinin günümüze ulaşması diğeri ise bu eserlerde geriye doğru tüm Mu'tezile tarihinin yer yer analitik bir forma ulaşan müttekâmil bir resminin sunulmasıdır. O, buna uygun biçimde *el-Mûğni'* nin 4. cildinde (rü'yetü'l-Bârî) Allah'ın ahirette müminler tarafından baş gözyle görülmesi anlamında rü'yetü'llah meselesini de ele almış, tartışmanın entelektüel tarihini özetlemiş ve kendi katkısını açıkça belirtmiştir. İşin pek çok eserde de yer verilen nakli boyutu bir yana bırakılırsa, Kâdî, ahirete özgü bir olgu olan bir meseleyi fizikten metafiziğe giden bir yöntem çerçevesinde alırken dünyadaki görme fenomeni ile de yakından ilgilenmiştir. Öyle ki, klasik görme teorilerini de dikkate alacak biçimde görmenin fizyolojisi ile tüm yönleriyle ele almış ve incelemiştir. Bu çerçevede, Grek'ten itibaren sürdürülen optik teorileri içinde göz-ışın teorisini bilinçli bir şekilde savunması ise oldukça ilgi çekicidir. Ona göre görme, gözden çıkan bir ışının nesneye çarpması sonucu oluşur ve burada merkezi konumu olan şey, göz ve ondan çıkan ışındır (şuâ). Bu bağlamda tevlîd ve itimad gibi Mu'tezile nedensellik teorisinin etkili kavramlarını da sistemine tatbik eden Kâdî'nin nihai amacı, cisim ve cismânî olmadığı için ahirette Allah'ın gözle görülemeyeceğini ispat ve alternatif görüşleri iptaldir. Bu bildiride Kâdî Abdülcebbâr'ın optik teorisi, işaret edilen cilt merkezinde ve müellifin diğer eserlerine atıf yapılarak özetlendikten sonra, bu bakış açısının tarihsel süreç içindeki yerine ve önemine dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Buna bağlı olarak Kâdî'nin doğrudan görme konusunu, göz ve nesne arasındaki bağı nasıl izah ettiği de ortaya konulacak, tamamlayıcı mahiyette, yansıma, kırılma ve illüzyon gibi olguları açıklama modeline de atıf yapılacaktır.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, osman.demir@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3851-0439

Anahtar kelimeler: Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Optik, Rü'yetullah, Yansıma, Kırılma ve Yanılsama.

Qādi ‘Abd al-Jabbār’s Theory of Optics: Sight, Reflection, Refraction and Illusion

Osman Demir*

Abstract

Qādi Abdülcebbār (d. 415/1025), one of the most competent names in the entire history of Mu’tazila, also addressed the issue of ru’yatu’llah in the sense of “the seeing of Allah by the believers with their own eyes in the hereafter” in the 4th volume of his encyclopedic work called *al-Mughnī* (ru’yat al-Bārī), summarized the intellectual history of the discussion and clearly stated his own contribution. Leaving aside the transmitted side of the matter, Qādi examined this issue, which is a phenomenon specific to the hereafter, within the framework of a method that goes from physics to metaphysics and was also closely interested in the phenomenon of seeing in the world. In fact, he examined the physiology of vision and all its aspects in a way that also took into account the classical theories of optics. In this context, it is interesting that he consciously defended the eye-ray (intramission) theory within the optical theories that have been maintained since the Greeks. According to him, the act of sight occurs as a result of a ray coming out of the eye hitting an object, and the thing that is central here is the eye and the ray (*ṣū’a*) coming out of it. Qādi’s ultimate goal is to prove that Allah cannot be seen with the eye in the afterlife because He is not a body or corporeal, and to refute alternative views. In this paper, after summarizing Qādi Abdülcebbār’s optical theory, an attempt will be made to draw attention to its place and importance in the historical process. Accordingly, how Qādi explains the issue of direct vision and the connection between the eye and the object will be revealed, and as a complement, reference will be made to his model of explaining phenomena such as reflection, refraction and illusion.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, osman.demir@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3851-0439

Keywords: Mu'tazila, Qādī Abd al-Jabbār, Optics, RuyatAllāh, Reflection, Refraction and Illusion.

Kâdî Abdülcabbâr'ın Mecûsîlik Algısı

Mehmet Alici*

Özet

Bu tebliğde Mu'tezilî düşüncesinin önemli temsilcilerinden Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) Mecûsî geleneğine yaklaşımı ve ele alış tarzı üzerinde durulacaktır. Erken İslam fetihleriyle Müslümanların hâkimiyetine geçen İran coğrafyasının kadîm dini geleneği ve Sâsânî devletinin resmi öğretisi olan Mecûsîlik, hâkim bir teoloji olmaktan çıkmış olsa da etkinliğini uzunca bir süre devam ettirmiştir. Özellikle düalist tanrı tasavvurunun neşet ettiği teodise/kötülük problemini ele alış biçimi ve buna karşı cevap üretme noktasında bilhassa Mu'tezilî âlimlerin girişimleri kelâm literatüründe önemli bir yekûn tutmaktadır. Nitekim Mecûsî dinî edebiyatında reddiye tarzı metinlerde sadece Mu'tezile isminin zikredilmesi, tartışma zemininin taraflarını açık etmektedir. Bu bağlamda öncelikle Kâdî Abdülcebbâr'ın derlediği bilgiyi aktarım tarzı ele alınacak ve aktardığı bilgi düzleminin Mecûsî dinî edebiyatından neye tekabül ettiği irdelenecektir. Ayrıca söz konusu dinî geleneği bütüncül bir tarzda ele alıp almadığı ve düalist dinî bir gelenek olarak bahse konu etmesinin arka planı sorgulanacaktır. Bu noktada Kâdî Abdülcebbâr'ın bir şekilde ulaştığı veya içeriğine vakıf olduğu Mecûsî dinî metinlerinin neler olduğu da bahse konu edilecektir. Esasen bu durum Mutezili âlimin metin üretme pratiği bağlamında da bir ipucu vermektedir. Metni inşa ederken bir karşı duruş pozisyonunu mu yoksa bir dine ilişkin bütüncül bir bilgi sunumunu mu öncelediği açığa çıkacaktır. Böylelikle Mecûsî geleneğin kelâm nokta-i nazarından ele alınması, mezkûr dinî geleneğin görece öne çıkan iddialarının ele alınmasını sağlarken, bütüncül bir anlayışın elde edilmesinde kimi eksiklikleri beraberinde getirmektedir. Bu tebliğ cevap üretme pratiğinin ana çerçevesini incelemeyi ve bu noktada muhatap alınan dinî geleneğin parçalı bir bakış açısıyla ele alınıp alınmadığını açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mehmet.alici@asbu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9805-5768

Bu bakımdan Mecûsî dinî edebiyatı, Kâdî Abdülcebbâr'ın iddialarını takip etmede temel referanslar olarak kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Dinler Tarihi, Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile, Mecûsîlik, Dualizm, Teodise/Kötülük

Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Perception of Zoroastrianism

Mehmet Alici*

Abstract

In this paper, we emphasize the approach and style of Qādī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025), one of the significant representatives of Mu’tazilite thought, towards the Zoroastrian tradition. Zoroastrianism was the ancient religious tradition and official thought of Sasanian Empire and Iranian geography. After Muslim conquest of Iran in early Islamic era, even though Zoroastrianism has lost dominating rule in theology, continued to be influential for a long time. Especially, the attempts of Mu’tazilite scholars to address the problem of theodicy that led to the emergence of dualistic concept of god, and to produce a response to it, constitute a notable part of Kalām literature. As a matter of fact, the fact that only the name of Mu’tazila is mentioned in the polemical texts of Zoroastrian literature reveals the parties of these debates. In this context, first of all, Qādī ‘Abd al-Jabbār’s method of transmitting the knowledge he collected will be dealt with and it will be examined how the knowledge he compiled corresponds to the Zoroastrian religious literature. Also, it will be investigated whether he treats the religious tradition holistically and the background of his discussion of it as a dualistic religious tradition. Herein, the Zoroastrian religious texts that Qādī ‘Abd al-Jabbār had access to or was familiar with their contexts will also discussed. In fact, this also gives a clue to Mu’tazilite scholar’s practice of textual production. It will become clear whether he prioritizes a position of opposition or a holistic presentation of knowledge about a religion while constructing the text. Hereby, while the study of Zoroastrian tradition from Kalām point of view allows for the examination of the relatively prominent claims of this religious tradition, it brings along some shortcomings in achieving a holistic understanding. This paper aims to examine the main framework of the practice of producing answers, and at this point reveal whether the religious tradition is dealt with from a fragmented perspective. In this

* Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Divinity Faculty, mehmet.alici@asbu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9805-5768

regard, Zoroastrian religious literature will be used as the main references to trace Qādi 'Abd al-Jabbār's arguments.

Keywords: History of Religions, Qādi 'Abd al-Jabbār, Mu'tazila, Zoroastrianism, Dualism, Theodicy

Nüketü'l-Muğni Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr'da Ahvâl Teorisi

Serkan Çetin*

Özet

Yemen Zeydîlerinin 5./11. yüzyılın sonlarından itibaren Hazar bölgesinde üretilen Zeydî-Mu'tezilî literatürü Yemen'e taşınması sonucunda bazı Mu'tezilî eserler Yemen kütüphanelerinde muhafaza edilerek günümüze ulaşmıştır. Mu'tezilî kelâm düşüncesinin en kapsamlı kaynağı kabul edilen ve yirmi ciltten on dördü günümüze ulaşan Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* eseri de bunlardan birisidir. Mu'tezilî kelâm düşüncesi ve kaynakları Zeydîler tarafından alımlandığı gibi 3./9. yüzyıldan itibaren Yahudi düşünürler arasında benimsenmiştir. Mu'tezilî kelâm düşüncesini benimseyen Yahudi düşünürler kendi teolojik yaklaşımlarını içeren orijinal eserler yazmanın yanı sıra kendi kütüphaneleri için Mu'tezilî eserlerini de kapsamlı bir şekilde istinsah etmişlerdir. Bu eserlerin çoğu, parça parça da olsa, dünya çapındaki çeşitli Genizah koleksiyonlarında, en önemlisi de St. Petersburg'daki Rusya Milli Kütüphanesi'nin (RNL) Abraham Firkovitch koleksiyonunda günümüze kadar korunmuş ve neşredilmiştir. Günümüze ulaşan bu fragmanlar Mu'tezilî ilmî araştırmalarda oldukça önemi haizdir. Zira Zeydîler, Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinden yalnızca bazılarını ve çoğunlukla Kâdî Abdülcebbâr'ın eserleri üzerine yapılan yorumları ve öğrencileri ile sonraki takipçilerinin eserlerini korurken Yahudiler, Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö. 321/933) ve Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) gibi isimlerin eserlerini de muhafaza etmiştir. Yine bu fragmanlar, Mu'tezilî kelâm sistemini benimseyen Yahudiler arasında oldukça tanınan Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni* eserinin, muhtemelen daha eski bir nüshası üzerinden Yahudi bir âlim tarafından yazılan özetinin yanı sıra *el-Muğni*'nin Yemen'de bulunan el yazmaları arasında korunmayan bazı kısımlarının da özetini içermektedir. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni*'si üzerine kimliği belli olmayan bir Yahudi âlim tarafından yazılan, -muhtemelen- *el-Muğni*'nin kayıp olan ilk üç cildinin özetini içeren ve *Nüketü'l-*

* Arş. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, serkancetin505@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2476-6882

Muğnî (kıta'un mine'l-mücelledât 1-3) başlığıyla neşredilen eserin sıfatlar konusuyla ilişkili olan bölümlerinin/başlıklarının üzerinde durulacaktır. Böylece yeni metinsel materyal sunan bu eserin muhtevâsından hareketle Kâdî Abdülcebâr'ın Behşemî ekolünün temel teorilerinden biri olan ahvâl düşüncesini, teorinin temel kavramlarından olan sıfat ve hüküm kavramlarını, zâtların sıfatları nasıl kazandığı ve sıfatların taksimi gibi meseleleri nasıl ele aldığının tespitine yönelik açıklamalar sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, *Nüketü'l-Muğnî*, Sıfat, Hüküm.

Qādi ‘Abd al-Jabbār’s Ahwāl Theory in the Context of *Nuqat al-Muġnī*

Serkan Çetin*

Abstract

As a result of the Zaydis of Yemen carrying the Zaydī-Mu‘tazilite literature produced in the Caspian region to Yemen from the late 5th/11th century onwards, some Mu‘tazilite works have survived in Yemeni libraries. Qādi ‘Abd al-Jabbār’s (d. 415/1025) *al-Muġnī fī wawāb al-tawhīd wa-l-‘adl*, which is considered the most comprehensive source of Mu‘tazilite theological thought and fourteen of its twenty volumes have survived, is one of them. Mu‘tazilite theological thought and sources were absorbed by the Zaydis and adopted by Jewish thinkers from the 3rd/9th century onwards. Jewish thinkers who adopted Mu‘tazilite theological thought not only wrote original works containing their own theological approaches, but also extensively copied Mu‘tazilite works for their own libraries. Many of these works have survived, albeit fragmentary, in various Genizah collections around the world, most notably in the Abraham Firkovitch collection of the Russian National Library (RNL) in St. Petersburg. These surviving fragments are of great importance for Mu‘tazilite scholarly research. For while the Zaydis preserved only some of his works and mostly commentaries on his works and the works of his students and later followers, the Jews preserved the works of Abū Ḥāshim al-Jubbā’i (d. 321/933) and Sāḥib b. ‘Abbād (d. 385/995). These fragments also contain a summary of *al-Muġnī* by Qādi ‘Abd al-Jabbār, which was quite familiar among Jews who adopted the Mu‘tazilite theological system, probably written by a Jewish scholar on the basis of an earlier copy, as well as a summary of some parts of *al-Muġnī* that were not preserved among the manuscripts found in Yemen. This study will focus on the chapters/titles related to the subject of adjectives in the work written by an anonymous Jewish scholar on *al-Muġnī* by

* Res. Assist. Dr., Niġde Ömer Halisdemir University, Faculty of Islamic Sciences, serkancetin505@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2476-6882

Qādi ‘Abd al-Jabbār, which contains a summary of the lost first three volumes of al-Muġnī and was published under the title Nukat al-Muġnī (kıtṭa‘un min al-mujelledāt 1-3). Thus, based on the content of this work, which provides new textual material, explanations will be presented to determine how Qādi ‘Abd al-Jabbār handled the idea of ahwāl, one of the basic theories of the Behshamī school, the concepts of adjective and judgement, which are among the basic concepts of the theory, how essences acquire attributes, and the division of attributes.

Keywords: Kalām, Qādi ‘Abd al-Jabbār, Nuqat al-Muġnī, Adjective, Judgement.

Vücûb Alellah'ı Temellendirmek: Teklif

- Kâdî Abdülcebbâr Örneği-

F. Sümeyye Kılâç*

Özet

Mu'tezile kelâmının temel nazariyelerinden biri olan vücûb alellah, belirli bir alana hasredilen sınırlı bir konu olmamış onların kelâm sisteminin inşasında mühim bir rol üstlenmiştir. İlâhî fiillerin bir amaca yönelik olarak gerçekleştiğini düşünen Mu'tezile kelâmcıları vücûb 'alellah teorisini tanrı-insan ilişkilerinin kurulmasına yönelik pek çok problemle bağlantılı olarak ele almışlardır. Bu çalışmada, Basra ekolünün son temsilcilerinden biri olan, aynı zamanda Mu'tezilî fikirlerin tevarüs etmesinde önemli bir rol oynayan Kâdî Abdülcebbâr'ın vücûb alellah nazariyesini, teklifi merkeze alarak gerekçelendirdiği gösterilecektir. Kâdî Abdülcebbâr, adalet ilkesi ve hüsün-kubuh anlayışının sonucu olarak, bütün ilâhî fiillerin hasen olduğunu, Allah'ın asla kabih fiil işlemediğini ve kendisine vâcib olanı ihlâl etmeyeceğini savunmuştur. Zira vâcib olanı terk etmek zemmin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Oysa Allah'tan sâdır olan bir fiilden dolayı yergi nitelmesini yapmamız mümkün değildir. Bu anlamıyla vücûb alellah, yalnızca ahlaki imaları içermez aynı zamanda tanrının fiillerine yönelik metodolojik bir kaygının sonucu olarak savunulmuştur. *Kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid* yönteminin kullanıldığı bu teoride Kâdî Abdülcebbâr, bütün ilâhî fiilleri vâcib olarak değerlendirmemiş, lutuf, temkîn, ibâne, peygamber gönderme, rızık verme, tövbeyi kabul etme, iâde, ivaz, isâbe gibi fiillerin Allah'a vâcib olduğunu ifade etmiştir. Ona göre ilâhî bir fiilin vücûb olarak kabul edilebilmesinin en temel gerekçesi tekliftir. Ancak teklifin bizzat kendisi değil, teklifi hasen kılan yönler fiili vacip kılmaktadır. Bu yönüyle vücûb 'alellah, Kâdî Abdülcebbâr'a göre ilâhî kudreti pekiştiren, ilâhî adalet fikrini güçlendiren ve teklifi kâmil hâle getiren bir teoridir.

* Arş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sumeyyekilac@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4506-6911

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu‘tezile, Kâdî Abdülcebâr, İlâhî fiiller, Vücûb alellah, Teklif.

Justifying wujūb ‘alallāh: at-taklīf

- The Example of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār-

F. Sümeyye Kılaç*

Abstract

One of the basic theories of Mu‘tazilite theology, wujūb ‘alallāh, was not a limited subject that was confined to a specific field, but played an important role in the construction of their theological system. The Mu‘tazilite theologians, who thought that divine acts were performed for a purpose, dealt with the theory of wujūb ‘alallāh in connection with many problems related to the establishment of God-human relations. In this study, it will be shown that, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār one of the last representatives of the Basra school, who also played an important role in the transmission of Mu‘tazilite ideas, justified the theory of wujūb al-allāh by centring the proposal. As a result of the principle of divine justice and the understanding of husn-qubh, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār argued that all divine acts are good, that God never commits evil acts, and that He will never violate what is obligatory upon him. This is because abandoning what is obligatory will lead to the emergence of the ground. However, it is not possible for us to characterize an act that is from Allah as a disgrace. In this sense, wujūb ‘alallāh not only has moral implications, but was also defended as a result of a methodological concern for God’s actions. In this theory, in which the method of qiyās al-gāib ala al-shāhid is used, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār did not consider all divine acts as wājib, and he stated that acts such as lutuf, temkīn, ıbāne, sending a prophet, providing sustenance, accepting retraction, iāde, ijāḍ, and isāba are wājib for God. According to him, the most basic reason for a divine act to be accepted as wujūb is the taklīf (obligation). However, not the taklīf itself, but the aspects that make the taklīf good make the act wājib. In this respect, wujūb ‘alallāh, according to Qāḍī ‘Abd

* Res. Assist., Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Theology, sumeyyekilac@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4506-6911

al-Jabbār, is a theory that reinforces divine power, strengthens the idea of divine justice, and perfects the proposal.

Keywords: Theology, Mu'tazila, Qāḍi 'Abd al-Jabbār, Divine acts, Wujūb 'alālāh, Taklīf

Kâdî Abdülcebâr'ın Düşüncesinde İlâhî Cömertlik

Sibel Kaya*

Özet

İslam düşünürleri Allah'ın âlemle ve insanla ilişkisi konusuna özel bir önem vermiş ve bu ilişkiyi çeşitli teori ve kavramlar üzerinden izah etmeye çalışmışlardır. Bu kavramlardan biri de cömertliktir. Kur'ân'ı Kerim'de cömertlik ilâhî bir vasıf olarak yer almakta ve Allah-âlem ilişkisine dair önemli açılımlar sağlamaktadır. Mu'tezile kelamcılarının önemli isimlerinden olan Kâdî Abdülcebâr, ilâhî cömertlik kavramına özel bir önem atfetmiş ve kavrama yaptığı tanım ve izahlarla hem Mu'tezile mezhebine mensup bir kısım âlimden hem de Ehl-i Sünnet kelamcıları ve İslam filozoflarından bu konuda ayrılmıştır. Bu çalışmada amaç, Kâdî Abdülcebâr'ın Allah tasavvurunda önemli bir yeri olan ilâhî cömertlik düşüncesini ele almak ve bu hususta onun diğer İslam düşünürlerinden farklılaştığı noktaları tespit etmektir. Çalışmada öncelikle *el-Muğni* başta olmak üzere Kâdî Abdülcebâr'ın temel eserlerinden faydalanılmış ve elde edilen veriler tahlil, tenkit ve mukayese yöntemlerine dayalı olarak ele alınmıştır. Kâdî Abdülcebâr cömertliği, "ihسان ve nimet olarak adlandırılan şey" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre, en faydalı (aslah) olanı yapan cömert olarak adlandırılır. Bu kimse, cömertlik ve lütfu fazlasıyla yapmaktadır. Allah âlemi yaratarak ve kula teklifte bulunarak kullarına fazlasıyla lütüfkâr ve cömert davranmıştır. Ancak Allah bunları yapmamış olsaydı cömertin zıddı olan cimri kavramıyla değil ancak muktesid /iktisad kavramıyla nitelenirdi. Çünkü lütuf olan bir şeyi yapmamak cömertlik vasfını ortadan kaldırmaz. Bu çerçevede Kâdî Abdülcebâr cömert, cimri ve muktesid kavramlarını analiz etmiş ve ilâhî fiillerin nasıl niteleneceği hakkında bu analizden faydalanmıştır. Ortaya koyduğu izah biçimiyle Kâdî Abdülcebâr, öncelikle Ashabu'l-aslah'ın, "Allah aslah olanı yapmazsa cömert olarak nitelenemez", şeklindeki görüşünden ayrılmaktadır. Kâdî Abdülcebâr, onların bu iddiasına, Allah'ın lütfunun ve iyiliğinin bir sınırı olmadığını ifade ederek itiraz etmiştir. Ayrıca o; cömertliğin, failin yapmak zorunda olduğu bir nitelikten dolayı ona atfedilmesini doğru bulmamaktadır. Bu

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sibelkaya@erciyes.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1302-1655

gerekçeyle Kâdî Abdülcebâr'ın düşüncesinde aslah teorisinin zorunluluğu sadece dini mükellefiyet alanıyla ilişkili olarak kabul edilmiştir. Ayrıca o, ilâhî cömertliğe yönelik izahlarına paralel olarak “mucibu'n-bi'z-zât” Tanrı anlayışına ulaşan İslam filozoflarından da farklılaşmıştır. İslam filozofları Allah'ın varlık vermesini cömertlik kavramıyla ilişkilendirmekte ancak bu cömertliği ontolojik bir zorunluluk olarak ifade ederek Kâdî Abdülcebâr'ın ilâhî cömertlik anlayışından farklılaşmaktadır. Sonuç olarak Kâdî Abdülcebâr ilâhî cömertliği hakikatte bir lütuf ve ihsan olarak nitelemekte ve bununla Allah'ın mürîd oluşuna dair vurgusunu güçlendirmektedir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, İlâhî Cömertlik, İlâhî İrade.

Divine Generosity in the Thought of Qādi ‘Abd al-Jabbār

Sibel Kaya*

Abstract

Islamic thinkers gave special importance to God's relationship with the universe and human beings and tried to explain this relationship through various theories and concepts. One of these concepts is generosity. Generosity is mentioned in the Qur'an as a divine attribute and provides important insights into the relationship between God and the universe. Qādi ‘Abd al-Jabbār, one of the most important Mu‘tazilite theologians, attributed a special importance to the concept of divine generosity and differed from some scholars belonging to the Mu‘tazilite sect as well as Ahl al-Sunnah theologians and Islamic philosophers in this regard with his definitions and explanations of the concept. The aim of this study is to examine the idea of divine generosity, which has an important place in Qādi ‘Abd al-Jabbār 's conception of God, and to identify the points where he differs from other Islamic thinkers in this regard. In the study, first of all, al-Mughni and other fundamental works of Qādi ‘Abd al-Jabbār were used and the data obtained were analysed based on the methods of analysis, criticism and comparison. Qādi ‘Abd al-Jabbār defines generosity as "what is called bestowal and blessing". According to him, the one who does what is most (*aslah*) is called generous. This doer shows great generosity and favour. Allah has been extremely gracious and generous to His servants by creating the universe and making offers to the servant. However, if Allah had not done these things, He would not be characterised by the concept of stingy, which is the opposite of generous, but only by the concept of *muqtaṣid/iqtiṣad*. Because not doing something that is a favour does not eliminate the quality of generosity. In this framework, Qādi ‘Abd al-Jabbār analysed the concepts of generous, stingy, and *muqtaṣid* and made use of this analysis to explain how divine actions are to be characterised. Qādi ‘Abd al-Jabbār, with the way of explanation he put forward, first of all distinguishes himself from the view of the Ashab

* Assist. Prof. Dr., Erciyes Universtiy, Faculty of Theology, sibelkaya@erciyes.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1302-1655

al-aslah that "God cannot be characterised as generous if He does not do what is aslah". Qādi 'Abd al-Jabbār objected to their view by stating that there is no limit to God's bounty and goodness. Moreover, he does not find it right to attribute generosity to the agent because of a quality that the agent is obliged to do. For this reason, in Qādi 'Abd al-Jabbār 's thought, the theory of aslah was accepted only in relation to the field of religious obligation. In addition, in parallel with his explanations of divine generosity, he also differed from the Islamic philosophers who reached the understanding of God as "mucibu'n-bi'z-zāt". Islamic philosophers associate God's giving existence with the concept of generosity, but they differentiate from Qādi 'Abd al-Jabbār 's understanding of divine generosity by expressing this generosity as an ontological necessity. In conclusion, Qādi 'Abd al-Jabbār characterises divine generosity as a grace and bestowal in reality, thereby strengthening his emphasis on God's willfulness.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Qādi 'Abd al-Jabbār, Divine Generosity, Divine Will.

Küllâbiyye'ye Yönelik Eleştirileri Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr'ın Sıfat Anlayışı

Sercan Yavuz*

Özet

İlâhi sıfatlar meselesi, İslam düşüncesinin çokça tartışılan meseleleri arasında başı çekmiştir. Hatta tartışmaların ortaya çıktığı tarihi hicri ikinci asrın başları gibi erken zamanlara kadar götürmek mümkündür. Zat-sıfat ilişkisi, tartışmanın iç veya dış faktörlere bağlı olarak nereden kaynaklandığı, Allah'ın sıfatlarının ispatı ve nefyi, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması gibi birçok tartışmayı barındıran ilahi sıfatlar meselesi ortaya çıktığı andan itibaren kelâmcıların ele aldığı temel meselelerden birine dönüşmüştür. Söz konusu meseleye dair tartışmalar bir kenara bırakıldığında, sebebi ne olursa olsun ilahi sıfatlar, mezheplerin kimliklerinin oluşmasında ve mezheplerin birbirine karşı tavır geliştirmelerinde bir ölçüt haline gelmiştir. Öyle ki Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarının arasındaki kelâmi polemiklerin birçoğu ilahi sıfat tartışmaları sebebiyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla her iki taraftan kelâmcıların birbirine yönelik eleştirileri ve konu hakkındaki değerlendirmeleri kaynaklarda büyük bir yekûn tutmuştur. Özellikle dış menşeli fikir ve düşüncelere karşı tenzihçi bir Tanrı tasavvuru ve dolayısıyla tenzihçi bir sıfat anlayışı geliştiren Mu'tezile kelâmcılarının görüşü, sıfatları ispat edip kabul eden yani Allah'ın birtakım sıfatlara sahip olduğunu savunan kelâmcılar tarafından eleştirilmiştir. Bu bağlamda kaynaklarda ilahi sıfatlar konusunda Mu'tezile'ye karşı sıfatları kabul edip *halku'l-Kur'an* tartışmasının dayandığı kelâm sıfatıyla ilgili diğer bazı tartışmalarda onlara muhalefet eden ilk kişinin İbn Küllâb olduğu zikredilmektedir. Kendisi Ehl-i sünnet kelâmının daha da özelde Eş'arî kelâmının öncüsü sayılmaktadır. Dolayısıyla bu da onu Mu'tezile kelâmcılarının hedefi haline getirmiştir. Zira İbn Küllâb'ın ilahi sıfatlarla ilgili tartışmalarda izlediği kelâm yöntemi kendisinden sonrakileri etkilemiştir. Kimisi bu görüşlere katılırken Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbâr gibi kimisi de bu görüşleri eleştirmiştir. Bu çalışmanın konusu Kâdî Abdülcebbâr'ın bazı sıfatlar

* Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sercanyavuz@ogu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9074-7463

konusunda İbn Küllâb ve Küllâbiyye'ye yönelik eleştirilerinden hareketle sıfat anlayışını ortaya koymaktır. Çalışmanın kapsamı hem Kâdî Abdülcebbar'ın tenkitler yönelttiği İbn Küllâb ve Küllâbiyye ile hem de eleştirilerinde ele aldığı ilim, kelâm, irade ve kudret sıfatlarıyla sınırlandırılmıştır. Çalışmanın amacı ise sıfatlar konusunda Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında gerçekleşen kelâmi polemiklerin Ehl-i Sünnetin öncüsü sayılan bir kelâmcıya yönelik eleştirilerle örtüşen yerlerini ve farklılaşan noktalarını tespit etmektir. Bu açıdan çalışmanın önemi Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki gerilimi spesifik bir konu üzerinden gözler önüne sermeye dayanmaktadır. Literatür ve veri tarama yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmadan elde edilecek bulgular tahlil yöntemiyle değerlendirilecektir. Kâdî Abdülcebbar'ın mezhebine bağlılığı konusundaki kararlılığı, sıfatların izahındaki değişimler, İbn Küllâb ve Küllâbiyye'ye yönelik eleştirilerinde kullandığı aklî deliller vb. konularda sonuçlara ulaşılması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebbar, İbn Küllâb, Küllâbiyye, İlâhi Sıfatlar.

The Concept of Divine Attributes in the Critique of Kullabiyya: Qādi ‘Abd al-Jabbār’s Understanding of Attributes

Sercan Yavuz*

Abstract

The issue of divine attributes stands as one of the most debated topics in Islamic thought. Discussions on this topic can be traced back to early times, possibly as early as the beginning of the second century A.H. The relationship between essence and attributes, the origins of the debate -whether internal or external factors- and issues such as the affirmation and negation of Allah's attributes, and the nature of the Qur'an as either created or uncreated, have all been central to the discourse on divine attributes that theologians have engaged with since its inception. Apart from the debates surrounding this issue, divine attributes have become a criterion in the formation of theological identities and in the development of stances among different theological schools. Indeed, many of the theological polemics between the Mu‘tazilites and Sunni theologians have revolved around the issue of divine attributes. Therefore, criticisms and assessments by theologians from both sides on this matter have been extensively documented in sources. In particular, the Mu‘tazilite theologians, who developed a conception of God emphasizing His transcendence from any created attributes and thereby promoting a negationist understanding of divine attributes, were not accepted by theologians who affirm and argue for certain attributes of Allah. In this context, it is noted in sources that Ibn Kullab was among the first to oppose the Mu‘tazilites regarding divine attributes and laid the foundation for the theological method followed by later scholars. While some adhered to his views, others, like Qādi ‘Abd al-Jabbār, criticized these positions. This study focuses on Qādi ‘Abd al-Jabbār’s criticisms of Ibn Kullab and the Kullabiyya concerning certain attributes, thereby presenting his own conception of attributes. The scope of the study is limited to the attributes of knowledge, speech, will, and power

* Res. Assist. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, sercanyavuz@ogu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9074-7463

examined both in Qādi ‘Abd al-Jabbār’s critiques and within his broader theological framework. The objective of this study is to identify points of convergence and divergence between the polemics that occurred between the Mu‘tazilites and Sunni scholars on the topic of attributes and the critiques directed at a key Sunni theologian, through the criticisms leveled by Qādi ‘Abd al-Jabbār, acknowledged as a leading figure in Sunni theology. Hence, the significance of this study lies in highlighting the tension between the Mu‘tazilites and Sunni theological traditions through a specific theological issue. Findings from this literature review and data analysis will be evaluated through analytical methods. The study is expected to yield conclusions on Qādi ‘Abd al-Jabbār’s steadfast adherence to his school of thought, changes in his explanations of attributes, the rational arguments he employed in his critiques of Ibn Kullab and the Kullabiyya, and other related aspects.

Keywords: Kalām, Qādi ‘Abd al-Jabbār, Ibn Kullāb, Kullabiyya, Divine Attributes.

Kâdî Abdülcebâr el-Hemedanî'nin Nübüvvet Bağlamında Mucize ve Benzeri Fiillere Yaklaşımı

Salih Sabri Yavuz*

Özet

Kâdî Abdülcebâr İslam düşüncesinde mucize ve onun delil oluşu konusunda farklı bir yaklaşıma sahiptir. Genel anlamda Mu'tezile mezhebi mucizenin dışında kalan olağanüstü fiilleri kabul etmemiş, kerameti inkâr etmiş, onu mucizeye muhalif görüp zarar veren bir unsur olarak değerlendirmiştir. Kâdî Abdülcebâr bu bağlamda mucizenin dışında gerçekleştiği farz edilen keramet ve benzeri fiilleri bu çerçevede ele almıştır. Elimizde mevcut eserlerinden hareketle ortaya koyacağımız bildiriye onun, peygamber dışında kalan kimselerde harikulâde olayların meydana gelmesini, insanların çoğunun peygamberleri kabul etmekten ve onları peygamberin mucizelere konusunda düşünmekten alıkoyduğu şeklindeki tezini sunmaya gayret edeceğiz. Olağanüstü olarak nitelenen bu fiilleri kabul eden ve mucizenin mahiyeti noktasında mucize ile büyük oranda eşitleyen Ehl-i Sünnet yaklaşımıyla bir mukayese yapacağız. Günümüz dünyasında da tartışma konusu olan mucize ve keramet gibi hususların sıkça gündeme gelmesi dolayısıyla konu güncel bir önem de arz etmektedir. Özellikle günümüzde araçsallaştırılan bu hususların aktüel değeri açısından Kâdî Abdülcebâr'ın yaklaşımı da bilinmelidir. Bildiriye onun mucizeye bakışı, diğer olağanüstü fiillere yaklaşımı, Ehl-i Sünnet ile bunların mukayesesi ve delil değeri tartışılacaktır. Sonuç olarak genelde İslam düşüncesini genelde bir doktrin olarak görmeye meyilli olan ve reel gerçekliğine aldırış etmeyen Mutezile düşünürleri, özelde ise Kâdî Abdülcebâr realitede söz konusu edilen veya var olan hususları dikkate almamışlardır. Dini tamamen kavramsal bir çerçevede düşünmüşlerdir. Bu yaklaşım tarzları, mucize dışında kalan olağanüstü hallerdeki tutumlarında olduğu gibi, gerçekliği inkâr etmelerine sebep olmuştur. Mesela Kâdî Abdülcebâr'a göre peygamberliğin alameti olan mucize peygamberi diğerlerinden ayırt etmesi, onun ayırıcı vasfı olması gerekir. Durum böyle olunca nebi olmayan kimsenin

* Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, s.sabri.yavuz@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6400-3268

mucize gösterme konusunda peygambere ortak olmaması gerekir. Yine Kâdî'ya göre peygamber olmayan kimsede mucize meydana gelmesi, elinde mucize zuhur eden kimsenin peygamberliğine delil olmasına etkisi olmasa da bu durum peygamberliğe zarar verir. Çünkü böyle bir anlayış insanları nebilerin alametleri konusunda düşünmekten uzaklaştırır. Zira peygamberlerin mucizeleri konusunda düşünmeye sevk eden muharrik unsur, mucize konusunda tefekkürü ve akli istidlali gerektiren şeydir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Mucize, Keramet, Nübüvvet.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār al-Hamdani’s Approach to Miracles and Similar Acts in the Context of Prophethood

Salih Sabri Yavuz*

Abstract

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār has a different approach to miracle and its evidence in Islamic thought. In general, the Mu‘tazilite school did not accept extraordinary acts that is thought to be realized in non-prophets and considered them to be in opposition to miracles. In this context, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār dealt with miracles and similar acts that are assumed to take place outside of miracles within this framework . In this paper, we will endeavor to present the thesis that the occurrence of miraculous events those who are not prophets prevents most people from accepting the prophets and preventing them from thinking about the miracles of the prophet. We will make a comparison with the Ahl al-Sunnah approach, which accepts these phenomena and equates them with miracles largely in terms of the nature of the miracle. Therefore, it is often brought up such as miracles and qeramah that occur from those who are not prophet frequently discussed in today's world, the subject has a contemporary importance. Especially in terms of the actual value of these issues, which are instrumentalized today, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's approach should also be known. In this paper, his view of miracle, his approach to other extraordinary acts, their comparison with Ahl al-Sunnah, and their evidential value will be discussed. As a result, the Mutazilite thinkers, who tended to see Islamic thought as a doctrine in general and they have lost sight of their reality, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār in particular, did not take into account the issues that were mentioned or existed in reality. They considered religion in a purely conceptual framework. This approach led them to deny reality, as was the case with their attitude towards extraordinary events other than miracles. For example, according to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, the miracle, which is a sign of prophethood, should distinguish the prophet from others and should be his

* Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, s.sabri.yavuz@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6400-3268

distinguishing characteristic. As such, a non-prophet should not be a partner of the prophet in showing a miracle. Again, according to Qāḍī, the occurrence of a miracle those who are not prophets. does not affect the proof of the prophethood of the one in whose hand the miracle occurs, but it harms prophethood. Because such an understanding distracts people from thinking about the signs of the prophets. This is because the motivating factor that leads people to think about the miracles of the prophets is what requires contemplation and rational reasoning about the miracle.

Keywords: Kalām, Qāḍī Abdul-Jabbār, Miracle, Kerāmah, Prophethood.

Kâdî Abdülcebâr'ın Mûcize Anlayışı

Meliha Bilge*

Özet

Bu tebliğin amacı, Mu'tezilî düşüncenin son temsilcilerinden biri olan Kâdî Abdülcebâr'ın mûcizeye dair görüşlerini çok yönlü olarak ortaya koymaktır. Mu'tezilî düşünürlere göre birinin peygamber olduğunu bilmenin tek yolu, Allah'ın o kişinin elinde mucize meydana getirmesidir. Mûcize, nübüvvet iddiasında bulunan peygamberin, insan gücünü aşan ve benzeri yapılamayan olağanüstü bir olayla Allah tarafından tasdik edilmesidir. Mu'tezilî âlimler, mûcizenin meydana gelişini açıklamadan önce evrende düzenli işleyen bir sistemin varlığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Onlar, mûcizeyi söz konusu düzenin ilâhi müdahaleyle bozulması şeklinde izah ederler. Mu'tezile'yi diğer mezheplerden farklı kılan en önemli husus; mucizeyi, biri Allah'ın kudretinde diğeri de yaratılmışların gücü dâhilinde olmak üzere iki kategoride değerlendirmeleridir. Kâdî Abdülcebâr, mûcizeyi -Mu'tezilî geleneği bozmayarak- Allah'ın kudretinde ve insanların gücü dâhilinde olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır. Ona göre mûcize, Allah'ın nübüvvet iddiasında bulunan peygamberini doğrulamak amacıyla âdeti nakzederek yarattığı ve benzer bir durumu yapmaktan yaratılmışların âciz kaldığı olaydır. O, mûcize gerçekleşmeden önceki işleyen düzeni de Mu'tezilî gelenekteki kullanıma uygun olarak "âdet" kavramıyla ifade eder. Kâdî Abdülcebâr, mûcizeyi tanımada tek bir yöntemin varlığından bahseder, o da âdetin bilinmesi ve peygamberin nübüvvet iddiası esnasında bu âdetin bozulmasıdır. O, mûcize meydana gelmeden önce Allah'ın kudretinde olan ve insanların gücü dâhilinde olan âdetlerin ortaya çıkarılması, dikkate alınması ve onlara itibar edilmesinin gerekli olduğunu söyler. Âdet olarak tanımladığı düzenli işleyen sistemi de Allah'ın fiiliyle ilişkili olan sâbit (genel) âdet ve insanların fiilleriyle ilişkili olan toplumsal âdet olmak üzere iki kategoriye ayırır. Onun sâbit âdetle kastettiği; Allah tarafından evrende yaratılan, herkes tarafından bilinen, sebep ve sonuç ilişkisi şeklinde devam edegelen kurulu düzendir. Allah'ın kudreti altında yer alan türdeki mûcizeler, sâbit

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Üsküdar Haydarpaşa Lisesi, melihabilge14@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-2638-480X

âdetin ilâhi müdahaleyle bozulması şeklinde gerçekleşir. O, insan fiilleriyle ilişkili olan toplumsal âdeti biri Allah tarafından toplumda yaratılan, diğeri ise insanlar tarafından toplumda oluşturulan âdet olmak üzere iki kategoride ele alır. Allah tarafından toplumda yaratılan âdet, peygamberin geleceği toplumda peygamber gelmeden önce Allah tarafından yaratılarak sürekliliği sağlanan ve o bölge insanlarında bilgisi oluşturulan âdettir. Bu âdet türündeki mûcize, Allah'ın toplumda yaratmış olduğu ve devamlılığını sağladığı âdeti bozmasıyla gerçekleşir. İnsanlar tarafından toplumda oluşturulan âdet türündeki mûcize ise Allah'ın diğeri insanlara değil, sadece peygambere ek bir ilim veya kudret vermesiyle âdetin ihlâl edilmesi şeklinde meydana gelir. Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezilî geleneği takip ederek her iki türdeki mûcizeyi kabul eder ve mûcizenin meydana gelişini kendi âdet teorisine dayalı olarak açıklamaya çalışır. Bu tebliğ, mûcize konusunda Kâdî Abdülcebâr ve etkilendiği Mu'tezilî âlimler ile sınırlı tutulmuş olup Kâdî Abdülcebâr sonrası döneme değinmemektedir. Anlatım ve mukayese yöntemlerinin kullanıldığı bu araştırmada temel kaynak olarak yazarın kendi eserleri kullanılmış, değerlendirmelerin isabetli olması amacıyla metnin esas dokusunun korunmasına özen gösterilmiş ve onun düşünceleri tasviri bir metotla sunulmaya çalışılmıştır. Kâdî Abdülcebâr'ın mûcize anlayışını ortaya koyan müstakil bir çalışma bulunmadığı için Mu'tezilî geleneği anlama ve yorumlama noktasında bu tebliğin katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Mûcize, Sâbit âdet, Toplumsal âdet.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's Understanding of Miracles

Meliha Bilge*

Abstract

This paper aims to present one of the last representatives of Mu‘tazilite thought, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's views on miracles in a multifaceted way. According to Mu'tazilite thinkers, the only way to know that a person is a prophet is for God to produce a miracle in that person's hand. The miracle is the confirmation of a prophet who claims prophethood by Allah through an extraordinary event that surpasses human power and cannot be duplicated. Before explaining the occurrence of miracles, Mu‘tazilite scholars sought to demonstrate the existence of a system that operates regularly in the universe. They explained miracles as a disruption of this system through divine intervention. The most important point that distinguishes the Mu'tazilites from other sects is that they evaluate miracles in two categories, one in the power of God and the other within the power of human beings. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, following the Mu‘tazilite tradition, divided miracles into two categories: under the power of God and within the power of human beings. According to him, the miracle is an event created by God to verify His prophet who claims prophethood by overruling the custom, and the creatures are incapable of doing something similar event. He expresses the orderly functioning system before the occurrence of the miracle with the concept of "custom" consistent with usage in the Mu‘tazilite tradition. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār mentions that there is only one method of recognizing the miracle, which is the knowledge of the custom and the breaking of this custom during the prophet's claim of prophethood. He says that before the miracle occurs, it is necessary to reveal the customs that are in the power of God and within the power of human beings, and to consider them and give them credence. He divides the regularly functioning system, which he defines as custom, into two categories: the constant (general) custom, which is related to the action of God, and social custom, which

* Dr., Ministry of National Education, Üsküdar Haydarpaşa High School, melihabilge14@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-2638-480X

is related to the actions of human beings. What he means by constant custom is the established order that God has created in the universe, which is known to everyone, and which continues in a cause-and-effect relationship. The kind of miracles that are under the power of God occur through divine intervention that disrupts the constant custom. He divides the social custom, which is related to human actions, into two categories: one is the custom created by God in society, and the other is the custom formed by human beings in society. The custom established by God in a community is one that God creates in the community before the arrival of the prophet, perpetuates over time, and ensures that knowledge of it is widespread among the people of that region. In this type of custom, the miracle takes place when God breaks the custom that He has created and maintained in society. The miracle in the custom formed by people in society occurs when God grants additional knowledge or power not to other people but exclusively to the prophet, thereby violating the established custom. Following the Mu'tazilite tradition, Qāḍī 'Abd al-Jabbār accepts both types of miracles and tries to explain the occurrence of miracles based on his theory of custom ('āda). This paper is limited to Qāḍī 'Abd al-Jabbār and the Mu'tazilite scholars he was influenced by on miracle and does not address the period after Qāḍī 'Abd al-Jabbār. In this study, in which narration and comparison methods are used, the author's works have been used as the main source, care has been taken to preserve the basic texture of the text to make the evaluations accurate, and his thoughts have been tried to be presented with a descriptive method. Since there is no detached study on Qāḍī 'Abd al-Jabbār's understanding of miracle, it is thought that this paper will contribute to understanding and interpretation of the Mu'tazilite tradition.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Miracle, Constant custom, Social custom.

Kâdî Abdülcebâr'da Nübüvveti İspat Yöntemi Olarak Mûcize

Abdülhamit Sinanoğlu*

Yasin Yıldırım**

Özet

Mu'tezile düşünce ekolünün önemli simalarından biri olan Kâdî Abdülcebâr, Hz. Peygamber'in nübüvvetini delillendirmek için muhtelif eserlerinde mucize konusuna geniş yer vermiş ve bu konuda müstakil bir kitap olarak *Tesbîtü Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserini kaleme almıştır. Kâdî Abdülcebâr'ın mucize anlayışı olarak ele aldığımız konunun amacı nübüvvet inkârcısı dini düşünce ve akımlara karşı ortaya koyduğu delilleri ele almak olacaktır. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebâr'ın mucize anlayışını üç ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi; akli mucize olarak Kur'an'ın i'câzıdır. *İ'câzu'l-Kur'an* delili, Kâdî Abdülcebâr'ın Hz. Peygamber'in nübüvvetini müdafaa noktasında üzerinde en fazla durduğu ve *el-Muğni'de* müstakil bir başlık açtığı konudur. Ona göre Kur'an, benzerinin getirilememesi anlamında meâni, fesâhât ve belâgât açısından mûciz bir kelâm olduğu gibi içindeki gaybî haberler ve akli delillere dikkat çekmesi bakımından da mûciz bir kitaptır. Kâdî Abdülcebâr, ayrıca Allah'ın tüm insanlara ve cinlere meydan okuyarak tehdidinde bulunmasını Kur'an'ın ilahi kaynaklı olduğuna delil göstermiştir. İkincisi Hz. Peygamber'in Kur'an'a dayandırarak verdiği haberî mucizelerdir. Kâdî Abdülcebâr, bu haberî mûcizeleri *Tesbîtü Delâilü'n-Nübüvve'de* geniş bir konu başlığına yayarak ele almıştır. Fakat biz, çalışmamızın sınırları açısından bunların tamamına değil belirlemiş olduğumuz şu hususlara değineceğiz: 1. Rumların, Farşlılara galip geleceklerini haber vermesi 2. Kâfirlerin hezimetini haber vermesi 3. Feth edilecek yerleri haber vermesi 4. İrtidat hareketlerini haber vermesi 5. Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ'nın kurtuluşunu haber vermesi 6. Müslümanların Kâbe'nin anahtarına sahip olacaklarını haber vermesi 7. Müslümanların yeryüzüne hâkim olacaklarını haber vermesi 8. Davasının muzaffer olacağını haber vermesi. Üçüncüsü ise hissi mucizelerdir.

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ahamit@ksu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9633-896X

** Millî Eğitim Bakanlığı, sekeroba46@hotmail.com, orcid.org/000-0002-2054-8116

Eserleri ile Mu'tezilî düşüncenin günümüze ulaşmasında büyük katkıları olan Kâdî Abdülcebâr'ın hissi mucizeleri delil kabul etmesi onun Sünni paradigmaya yaklaşmasının dikkat çekici yönünü oluşturmuştur. Bu çerçevede İsrâ mucizesi, şakku'l-kamer ve yıldızların kayması mucizesini detaylı bir şekilde ele alarak Hz. Peygamber'in nübüvvetine delil göstermiştir. Araştırma-inceleme yöntemine dayalı olarak kaleme aldığımız çalışmamız, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delillendirilmesi noktasında bizlere önemli bir bakış açısı kazandıracaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Nübüvvet, Mûcize, Delil.

The Method of Proving Prophethood as Miracles for Qāḍī ‘Abd al-Jabbār

Abdülhamit Sinanoğlu*

Yasin Yıldırım**

Abstract

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, a prominent figure of the Mu'tazilite school of thought, extensively discussed the concept of miracles in his various works to substantiate the prophethood of the Prophet Muhammad. He authored a separate book on this topic titled *Tadbir al-Dalail al-Nubuwwa*. This study aims to explore the arguments presented by Qāḍī ‘Abd al-Jabbār against those who deny prophethood. His understanding of miracles can be assessed under three main headings. The first is the intellectual miracle of the Qur'an's inimitability. This is the aspect Qāḍī ‘Abd al-Jabbār emphasized the most in defending the Prophet's prophethood and dedicated a separate section to it in *al-Mughni*. According to him, the Qur'an is miraculous not only in its linguistic, eloquent, and rhetorical aspects but also because of its foretelling of unseen events and intellectual proofs. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār also used the challenge posed by Allah to all humans and jinn as evidence of the divine origin of the Qur'an. The second category includes the miraculous reports given by the Prophet Muhammad based on the Qur'an. In *Tadbir al-Dalail al-Nubuwwa*, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār elaborates on these miraculous reports extensively. However, this study will focus on specific reports: 1. The prediction of the Romans' victory over the Persians 2. The prediction of the defeat of the disbelievers 3. The prediction of places to be conquered 4. The prediction of apostasy movements 5. The prediction of the liberation of the Sacred Mosque and the Al-Aqsa Mosque 6. The prediction of Muslims gaining control of the Ka'ba keys 7. The prediction of Muslims ruling the earth 8. The prediction of the triumph of his cause. The third category is sensory miracles. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's acceptance of

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Theology, ahamit@ksu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9633-896X

** Ministry of National Education, sekeroba46@hotmail.com, orcid.org/000-0002-2054-8116

sensory miracles as evidence, which contributed significantly to the preservation of Mu'tazilite thought, reflects his noteworthy approach towards Sunni paradigms. In this context, he detailed the Isra', the splitting of the moon, and the movement of the stars as evidence for the Prophet's prophethood. This study, based on research and analysis, will provide a significant perspective on the substantiation of the Prophet Muhammad's prophethood.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Qâği 'Abd al-Jabbâr, Prophethood, Miracles, Evidence.

Kâdî Abdülcebâr'da Hz. Muhammed'in Peygamberliğini İspat Delilleri

Ali Rıza Akgün*

Özet

Peygambere iman İslam dininin esaslarından olması hasebiyle, İslam tarihi boyunca alimler tarafından konuyla ilgili birçok eser yazılmıştır. Hicri II. arsin ortalarından itibaren “Delâilü'n-Nübüvve” denilen bir telif türü ortaya çıkmıştır. Bu türün en önemli eserlerinden biri Kâdî Abdülcebâr'ın kaleme almış olduğu *Tesbîtu delâilin-nübüvve'* adlı eseridir. Eser hem aklî hem naklî delilleri kullanmak ve peygamberin mucizelerinden sadece peygamberliğinden sonrakileri aktarması bakımında diğer delâil türü eserlerden ayrılır.

Bu bildiri Kâdî Abdülcebâr'ın Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat konusunda ne tür deliller kullandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. *Tesbîtu delâilin-nübüvve* 58 başlıktan oluşmakla beraber bildiri eserde kullanılan delillerin üç ana başlık altında toplanabileceğini ileri sürecektir. Eserde kullanılan delillerin bir kısmı “Peygamberin yaşantısında sergilemiş olduğu insanüstü davranış ve tutumlar” başlığı altında ele alınacaktır. Bu başlık altında hem peygamberin hem de sahabenin hiçbir maddi menfaat amaçlamadan tüm baskı ve zorluklara karşı duruşunda gösterdiği azmi ele almaktadır. Eser peygamberin çevresindekileri daha önce alışık olmadıkları ve hoşlanmayacakları şeye çağırdığı halde inanların sayısının gün geçtikte daha da artmış olmasını onun Allah tarafından desteklenmiş olmasına bağlayarak peygamber olarak görevlendirildiğinin bir delili olarak kullanmaktadır. Eserde geçen delillerin bir kısmı da “peygamberin göstermiş olduğu mucizeler” başlığı altında ele alınabilir. Bu başlık altında sadece risaletten sonraki mucizeler ve kuran ile desteklenen haberler ele alınmaktadır. Üçüncü başlık altında sınıflandırılacak delilleri ise Kâdî'nın yapılan itirazlara verdiği cevaplar oluşturmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, alirizaakgun@duzce.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1663-9987

Bu bildiri ayrıca eserde kullanılan delillerin klasik Sünnî geleneğin reddiye literatüründen farkını ortaya koyduktan sonra onun Mu'tezilî gelenekteki konumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, *Tesbitu delâili'n-nübüvve*, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin ispatı.

Evidence for the Prophethood of Prophet Muhammad in Qādī 'Abd al-Jabbâr's Works

Ali Rıza Akgün*

Abstract

Since belief in the Prophet is one of the pillars of Islam, scholars throughout Islamic history have written many works on the subject. Beginning in the mid-2nd century Hijri, a genre of writing known as "Delâ'il al-Nubuwwa" emerged. One of the most significant works in this genre is Qādī 'Abd al-Jabbâr's *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwa*. The work stands out from other works of its kind by utilizing both rational and narrative proofs and focusing only on the miracles performed by the Prophet after the start of his prophethood.

This paper aims to examine the types of evidence Qādī 'Abd al-Jabbâr uses to prove the prophethood of Prophet Muhammad. Although *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwa* consists of 58 chapters, the paper will argue that the evidence used in the work can be categorized under three main headings. First, some of the evidence will be discussed under the title of "the superhuman behaviors and attitudes exhibited by the Prophet in his life." Under this heading, the work emphasizes the perseverance of both the Prophet and his Companions in standing firm against all pressures and difficulties without seeking any material gain. It also points to the fact that the number of believers increased day by day, despite the Prophet calling them to something unfamiliar and initially undesirable to them, as proof that he was supported by Allah. The second category addresses "the miracles shown by the Prophet." Here, only the miracles that occurred after the declaration of his prophethood and those supported by the Qur'an are discussed. Finally, the third category involves Qādī 'Abd al-Jabbâr's responses to objections raised against the Prophet's mission.

* Assist. Prof. Dr., Düzce University, Faculty of Theology, alirizaakgun@duzce.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1663-9987

Additionally, this paper seeks to place *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwa* within the Mu'tazilite tradition after highlighting how the types of evidence used in the work differ from the refutation literature in the classical Sunni tradition.

Keywords: Kalām, Qādī 'Abd al-Jabbār, *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwa*, the proof of Prophethood of Prophet Muhammad.

Kâdî Abdülcebâr'ın Kelâm Kozmolojisinde Nedensellik Meselesinin Tahlili

Fethi Kerim Kazanç*

Özet

İslâm düşüncesinde Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri dışında illiyet meselesini ele alan gruplardan birisi, hiç kuşkusuz Mutezile'dir. Mutezile'nin bu meseleyi tartışmasındaki temel faktör, Allah'ın her şeye kâdir oluşu ve âlemde gözlemlenen sebep ve sonuç ilişkisini izah etmektir. Elbette dış faktörlerin etkisini de bu çabaların yürütülmesine eklemek gerekmektedir. İslâm kelâmında son dönem Mutezilesi'nin en meşhur ve en velûd kelamcısı olma onuruna erişen ve Basra Mutezile ekolü içerisinde önemli bir yere sahip olan Kâdî Abdülcebâr, nedensellik kuramını, Allah, evren ve insan üçlüsü ve bütünlüğü üzerinden tasarlamış, dış doğal dünyada kısmî bir süreklilik ve nedenselliğin hâkim olduğu tezini ısrarla savunmuş ve bunun temel dinamiklerini ortaya koymuştur. Bu çalışma, sadece doğal alanda nedensellik anlayışını çözümlemeyi ve değerlendirmeyi hedeflemektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın atomculuğu ve âlem anlayışına oturtulan nedensellik doktrini; cevher araz, cisim, yakınlık, birleşme, tabiat, itimat, bitimlilik (fenâ), süreklilik (bekâ), doğal yasalar, adet, mucize gibi kimi kavramlar ışığında açıklanarak ortaya konacaktır. Kâdî Abdülcebâr, tabiatçı kelamcılarının kullandığı tabiat kavramı yerine, kendi kelâmî düşünce sisteminin iç tutarlılığı için uygun bulduğu itimat kavramını kullanmayı tercih etmektedir. İslam filozoflarının düşünce sisteminde evrenin, Allah'ın bilgisi sebebiyle zorunlulukla varlığa gelişi, Allah'ın fâil-i muhtâr oluşunu vurgulayan Kâdî'nin anlayışıyla uyuşmamaktadır. Kâdî, dış doğal dünyada tevellüd nazariyesini ve etkileşimi kabul etmekle, sebep ile sonuç arasındaki zorunlu ve sabit bir bağın nesnel gerçekliğini tasdik ettiği için Eş'arîler'den ayrılmaktadır. Bu arada Abdülcebâr'ın tabiatçılık öğretisini savunan diğer Mutezilî fikrî yandaşlarından ayrıldığı noktalar da söz konusudur. Muammer, Ka'bî, Nazzâm ve Câhız gibi Mutezilî tabiatçı kelamcılar, varlıklardaki sabit ve değişmeyen tabiatlar ve doğada buna dayalı bir nedensellik,

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, fkazanc@omu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1555-4914

süreklilik ve düzenlilik olduğu konusunda aynı görüşü paylaşmışlar, fakat bu fikirlerini ve varsayımlarını dayandırdıkları kozmoloji anlayışlarında ayrılığa düşmüşlerdir. Buna göre Muammer ve Ka'bi atomcu doktrine dayanan bir tabiatçılığı kabul etmiştir. Muammer, atomların, Allah tarafından yaratılan bir tabiatı içerdiğini ileri sürmüştür. Muammer, Allah'ın cisimleri tabii olarak fiillerini meydana getirecek bir yapıda yarattığı düşüncesindedir. Ka'bi, âlemin cevher ve arzılardan müteşekkil olduğunu iddia eder ve tabiatları cevherlere hulul eden güçlü ve tayin edici sebepler olarak görür. Nazzâm ve Câhız ise atomculuk karşıtı bir perspektife ve kümûn-zuhûr düşüncesine dayalı bir tabiat kuramı geliştirmiştir. Nazzâm cismin sonsuza kadar bölünebileceğini savunur ve kelâmcıların atom düşüncesinin bir uzantısı olan sürekli yaratma fikrinin yerine, kümûn-zuhûr teorisini kabul eder. Nazzâm, tabiatı bilkuvvelikten bilfiillige geçişin sebebi olarak görür. Câhız Allah'ın varlıkları yaratmış ve onlara belli bir tabiat vermiş olduğu inancındadır. O, cisimlerin tabiatları ve kendilerine özgü fiilleri bulunduğunu ileri sürer. Ona göre, su ve ateş gibi âlemi oluşturan tüm şeyler değişmeyen ve şaşmaz bir tabiat kanununa bağlıdır. Muammer ve Ka'bi'nin atomculuk anlayışlarının da birbirinden farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Böylece Mutezili kelâmcılar arasında üç farklı tabiat anlayışının geliştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kâdi Abdülcebbar'ın illet ile sebebi birbirinden ayırdığını görürüz. Aristocu manada illet ma'lûl ile hareket eder ve ma'lûl illetinden ayrılmaz. Fakat sebep, illet ile ma'lûl arasında vasıtaadır. Sebep, onun meydana gelmesini engelleyen zorluklar ve mâniâlar ortadan kalktığı sürece sebeplisini (müsebbeb) gerektirir. Eğer şeylerde, sebep için fâil illet olması açısından fâil olarak yaratılmış doğalar yoksa fâil-i muhtardan sadır olmaları gerekir. Bu sebeple Allah tek fâildir, fakat O, eşyada tesirini ve işlevini yerine getirmesini ihtiyar ettiği tabii kuvvetin vasıtasıyla fiilde bulunur. Bir şeyi bir vâsıta ile yapsa da sebepten zorunlu olarak ileri gelen şey kâdirin bir makdûrudur. Kâdi Abdülcebbar'a göre hakikatte neden sonucunu gerektirmez, ancak kâdir cihetinden sebep var olduğunda, sonucun varlığı gerekir. Tab' ile vuku bulan şeylerde durum hiç de böyle değildir. Çünkü bu şeyler kâdir tarafından ihtiyâr edilmez; aksine onlar zorunlu olarak meydana gelir. Kâdi Abdülcebbar, sebeplilik kanunlarını hükümsüz kılmadığı gibi zorunlu da kılmaz. O sebepleri savunur ve sebeplilerin (mütevellidât) hepsinin fâilin sebepleri etkin kılmasına göre meydana geldiğini kabul eder. Sebepler onun etkin kılmasına göre meydana gelmeseydi, onun etkin kılmasına göre vuku bulması da gerekmezdi. Bu arada Kâdi Abdülcebbar tab'a ve belirliliğe ilişkin olan

iddiayı reddeder. Onun tabiriyle doğaya ilişkin iddia makul değildir. Basra ekolü tabiatçılığı reddeden ve buna karşılık ilahî etkinliğe vurgu yapan anlayışı temsil etmektedir. Nedensellik konusunda daha mutedil bir anlayışa sahip olan Basra ekolünün tabiat kavramına alternatif olarak ürettiği itimâd teorisi orijinal ve tabiat teorisinden farklı yönleri haiz bir öğretimdir. Basra ekolü içinde seçkin bir konumda bulunan Kâdî Abdülcebâr, nesnelere ve olgular arasındaki sâbit düzenliliklerin, tekdüzeliklerin ve yasallıkların varlığını doğrudan (mübâşir) ve dolaylı (mütevellid) eylemler üzerinden düşünür ve katı bir determinizme değil, kısmî bir sürekliliğe ve zorunluluğa dayalı olumsal ve esnek bir nedensellik görüşünü benimser. Bu çalışmanın tasarımı, kelimî gelenekte fizik ile metafizik arasındaki bağlantılara ışık tutacak, Mu'tezile'nin kelimî kozmolojisine dayalı nedensellik tartışmalarını gün ışığına çıkartacak ve kendisini takip eden öğrencilerinin düşünce dünyalarını ortaya koyacak bir mahiyete sahiptir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Nedensellik, İllet, Sebep, Mucize, Âdet.

Analysis of the Causality Issue in Qādī ‘Abd al-Jabbâr’s Kalâm Cosmology

Fethi Kerim Kazanç*

Abstract

Apart from Ash‘ariyya and Mâturidiyya sects, one of the groups addressing the issue of causality in the Muslim thought is undoubtedly Mu‘tazila. The main factor in Mutazila’s discussion of this is to explain God’s omnipotence and the cause and effect relationship observed in the world. Of course, it is necessary to add the impact of external factors to carrying out of these efforts. Qādī Abd al-Jabbâr who attained the honor of being the most famous and most prolific theologian of the late Mu‘tazilites in the Muslim theology and had an important place within the Bara Mutazila school, designed her theory of causality through the trio and integrity of God, the universe and human beings, persistently defended the thesis a partial contiunity and causality prevalis in the external natural world, and put forth the basic dynamics of this. This study aims only to analyze and evaluate understanding on causality in the natural field. ‘Abd al-Jabbâr’s atomism and his doctrine of causality based on the understanding of the universe will be put forth by explaining in the light of some concepts like atom, accident, object, proximity, collection, nature, resistance, discontinuity, natural laws, custom and miracle. The universe’s coming into existence by necessity due to God’s knowledge in the thought system of Muslim philosophers does not agree with understanding of Qādī, who emphasized that God is the all-powerful ruler. He differs from the Asha‘ira by accepting the theory of emanation and interaction in the external natural world, because he confirms the objective reality of the necessary and constant connection between cause and effect. Meanwhile, There are points where ‘Abd al-Jabbâr differs from his other Mu‘tazila intellectual supporters who defended doctrine of naturalism. Mu‘tazila naturalist theologians such as Muammar, al-Nazzâm al-Jâhiz and al-Ka‘bî shared the

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology, fkazanc@omu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1555-4914

same opinion about fixed and unchanging natures in beings, and causality, continuity and regularity based on this idea in the nature, but they differed in their understanding of cosmology which they base these ideas and assumptions. According to this, Muammar and al-Ka'bi have adopted the naturalism depending on atomic doctrine. Muammar argued that atoms contain a nature created by God. He thinks that God creates objects in a structure that they naturally produces their actions. al-Ka'bi claims that the outer world is composed atoms and accidents and he natures as powerful and determining causes that penetrate substances. Whereas, al-Nazzâm and al-Jâhiz have developed the theory of naturalism based on anti-atomic perspective and hiding-emergence idea. al-Nazzam argues that an object can be divided infinitely and accepts hiding-emergence theory, instead the doctrine of constant creation, which is an extension of the atomic thought of theologians. He sees nature as cause the transition from potentiality and actuality. al-Jâhiz believes that God created beings and gave them a certain nature. He asserts that objects have certain natures and actions specific to them. According to him, all things that make up the universe, such as water and fire are subject to the unchanging and infallible law of nature. It is noticeable that Muammar and al-Ka'bi's understanding are also different from each other. Thus, it is appears that three different ideas of nature have been developed among the Mu'tazila theologians. We see that he distinguishes between cause and reason. Cause acts with its effect in the Aristotelian sense and effect is inseparable from its cause. But reason is a means between cause and cause and effect. Reason necessitates its effect as long as the difficulties and obstacles preventing its occurrence are eliminated. If things do not have agentically created natures in terms of being the doer cause for the reason, they must emergence from the chooser doer. For his reason, God is the only agent, but He acts by means of natural force which He chooses to fulfill its effect and function on things. Something that follow necessarily from a cause is something that owner of power has power over, even if he does something with a means. In Qâdi 'Abd al-Jabbâr opinion, in fact, cause does not necessitate its effect, but when the cause exists by the one who has power, the result must exist. This is not the case at all with things that occur by nature. Because these things are not willed by him who power. On the contrary, they occur necessarily. Qâdi 'Abd al-Jabbâr neither nullifies the laws of causality, nor does he make them necessary. He defends the causes and he accepts that all consequences occur depending on the agent's activation the reasons. If

the causes did not occur according to the agent's activation, they did not have to occur according to the agent's activation. Meanwhile, he rejects the claim of nature and determinacy. In his words, the claim about nature is not plausible. Basra school represents that understanding that rejects naturalism and on other hand, emphasizes divine activity. Endurance strength theory that Basra school with a more moderate understanding about causality produced as an alternative to concept of nature is an original doctrine and having aspects different from natural theory. Qādī 'Abdülcebbâr, who has a distinguished position within the Basra school, thinks in terms direct and indirect actions existence of fixed regularities, uniformities and legalities between objects and facts and adopts a contingent and flexible view of causality based on partial continuity and necessity, not a strict determinism. Design of this study has a nature that will shed light on the connections between physics and metaphysics in the theological tradition, that will bring to light causality debates based the kalâm cosmology of Mu'tazila, and that will reveal thought worlds of students who follow him.

Keywords: Islamic Theology, Qādī 'Abd al-Jabbâr, Causality, Cause, Reason, Miracle, Custom.

Kâdî Abdülcebâr'da İlk Yaratma ve Zaman/Hareket İlişkisi

İsmail Koçak*

Özet

Kelâmcılar, varlığı iki ana kategoriye ayırırlar: Tanrı ve Tanrı dışında kalan her şey (âlem). Bu iki varlık türünü, yani Tanrı ile âlemi, yan yana değerlendirdiğimizde “zaman” kavramı devreye girmektedir. Zamanın devreye girmesiyle birlikte, hangisinin daha önce var olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Aynı şekilde, biri diğerinin varlığa çıkması için ön ayak olmuş mudur gibi sorular da gündeme gelmektedir. Bu tür sorular, zamanla ilgili olup, insanın iki varlık arasındaki münasebeti anlaması için geliştirdiği sorulardır. Zaman, iki şey arasında bir münasebet kurulduğunda ortaya çıkmaktadır ve bu, kelâmcılar için son derece önemli bir noktadır. Zamanın, iki şey arasındaki münasebette ortaya çıkıyor olması, âlem ile Tanrı arasındaki münasebetin ne zaman gerçekleştiği sorusunu kritik hale getirmektedir. Ayrıca, zaman ve hareket kavramları Tanrı'nın iradesi ve bilgisi ile de ilişkilidir ve bu açıdan da önem arz eder. Bu çalışmada, Kâdî Abdülcebâr'ın hareket ve zaman kavramlarına yaklaşımı incelenmiştir. Araştırmamız sonucunda, Kâdî Abdülcebâr'ın zaman kavramı yerine hareketi tercih ettiğini tespit ettik. Bu tercihin sebepleri tebliğimizde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ayrıca, Kâdî Abdülcebâr'a göre hareket ve ona bağlı olarak zaman, yaratılmıştır ve ezeli değildir. Çalışmamızın odak noktasını oluşturan temel sorun ise, Tanrı ile mümkün varlıklar arasında bir münasebetin olup olmadığı ve eğer varsa, bu münasebetin bir süreye tabi olup olmadığıdır. Kâdî Abdülcebâr'ın bu konudaki yaklaşımı doğrultusunda, tebliğimizde bu münasebetin zaman içerisinde gerçekleştiği ve bir sürecin mevcut olduğu gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, İlk Yaratma, Zaman/Hareket.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ismail61kocak@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5221-7936

The Relationship between the First Creation and Time/Movement in Qādī Abd al-Jabbār

İsmail Koçak*

Abstract

The theologians (Mutakallimūn) divide existence into two main categories: God and everything other than God (the universe). When these two types of existence, namely God and the universe, are considered together, the concept of "time" comes into play. With the introduction of time, the question of which one existed first becomes significant. Similarly, questions such as whether one was a precursor to the existence of the other arise. These types of questions pertain to time and are formulated by humans in their effort to understand the relationship between these two existences. Time emerges when a relationship is established between two entities, which is a crucial point for theologians. The fact that time arises in the relationship between two things makes the question of when the relationship between God and the universe occurred critical. Moreover, the concepts of time and motion are also related to God's will and knowledge, and they are significant from this perspective as well. In this study, the approach of Qādī 'Abd al-Jabbār towards the concepts of motion and time is examined. Our research reveals that Qādī 'Abd al-Jabbār preferred the concept of motion over time. The reasons for this preference will be discussed in detail in our paper. Furthermore, according to Qādī 'Abd al-Jabbār, motion and consequently time are created and thus not eternal. The main issue that constitutes the focus of our study is whether there is a relationship between God and possible existents and, if so, whether this relationship is subject to time. Based on Qādī 'Abd al-Jabbār's approach, it will be shown in our paper that this relationship occurred within time and that a process exists.

Keywords: Kalām, Qādī 'Abd al-Jabbār, First Creation, Time/Motion.

* Assist. Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, ismail61kocak@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5221-7936

Fırlatılan Bir Taşın Hızına Ne Etki Eder?

Kâdî Abdülcebâr Fiziğinde İ'timâd Teorisi

Veysel Eliş*

Özet

İ'timâd teorisi, kelâmcıların âlemdeki fiziksel değişimleri doğal fenomenler üzerinden izah etmeye ve anlamaya çalıştıkları bir açıklama modeli olmuştur. Birçok farklı anlam yüklenen bu teori özetle, “bir nesnenin/cismin içerisinde potansiyel olarak bulunan hareket eğilimini, enerjisi, başka bir nesneye yapmış olduğu basıncı veya direnci” ifade etmektedir. Ayrıca, nesnelere ağırlık-hafiflik, yükselme-alçalma ve itme-çekme gibi tabii hareketlerin nedenlerini ortaya koymada başvurulan bir teoridir. Söz gelimi bir taşın yukarı doğru fırlatıldığında veya aşağıya doğru yuvarlandığında gösterdiği hareket eğilimi ile bir ipin eşit kuvvetle çekilmesi halinde açığa çıkardığı direnç gibi durumlar i'timâd kapsamında ele alınır. Böylece kelâmcılar âlemdeki birçok değişim ve dönüşümü, nesnelere arasındaki nedensellik ilişkisini anlamlandırmışlardır. Bu konuda görüş bildirenlerden biri de Basra Mu'tezilesi kelâmcılarından Kâdî Abdülcebâr'dır (ö. 415/1025). O, özellikle tabiatçı teoriye karşı i'timâd teorisi üzerinden yoğun ve sistematik eleştiriler yapmıştır. Bu hususta zorunlu nedenselliğin oluşmasına zemin hazırlayacak fiillerin ve nesnelere hareketlerin kaynağının tabiata dayalı olup olmadığı konusunda görüşler ortaya koymuştur. Bundan dolayı Kâdî'nin fizik anlayışında i'timâd teorisi önemli bir yer tutmuştur. Zira ona göre bir nesnenin gösterdiği hareket eğilimi veya ortaya çıkardığı yansıma tabiatından kaynaklı değildir. Aksine nesnede hareketi veya yansımayı ortaya çıkaran i'timâdlardır. Aynı şekilde suyun aşağı doğru akmasını sağlayan özellik ile dumanın yukarı doğru çıkmasını doğuran niteliğe de i'timâdların yol açtığını düşünmektedir. Bahsedilen konularda hem Nazzâm'ın (ö. 231/845) kümûn ve zuhûr teorisine hem de Ebû Hâşim'in (ö. 321/933) i'timâd hakkındaki görüşlerine eleştirilerde bulunur. Öyle ki *el-Muğni* adlı eserinin dokuzuncu cildinde (*Kitâbü't-Tevlîd*) nedensellik konusunu tartışır ve tabiatçı anlayışa sahip kelâmcıların görüşlerine karşı argümanlar öne

* Dr., İslam Düşünce Enstitüsü, veyselelis3465@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8032-6569

sürer. Buradan hareketle çalışma sonucunda, Kâdî Abdülcebâr'ın i'timâdı nesnelere tabiatından kaynaklı ortaya çıkmayan ve zorunlu nedenselliği gerektirmeyen bir teori şeklinde açıkladığı görülecektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr Fiziği, İ'timâd teorisi, Hareket.

What Affects the Speed of a Thrown Stone?

The Theory of I'timād in the Physics of Qādī 'Abd al-Jabbār

Veysel Eliş*

Abstract

The theory of i'timād has been a model of explanation in which theologians have tried to explain and understand the physical changes in the universe through natural phenomena. In a nutshell, this theory, which has been attributed many different meanings, refers to 'the tendency of movement, energy, pressure or resistance of an object to another object'. In addition, it is a theory used to reveal the causes of natural movements such as weight-lightness, ascent-descent, and impulse-pull in objects. For instance, the tendency of a stone to move when it is thrown upwards or rolled downwards and the resistance of a rope when it is pulled with equal force are considered within the scope of i'timād. Thus, theologians have made sense of many changes and transformations in the world and the causal relationship between objects. Qādī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025), one of the theologians of the Basra Mu'tazilites, was one of those who expressed an opinion on this subject. He made intensive and systematic criticisms against the naturalistic theory through the theory of i'timād. In this regard, he put forward views on whether the source of actions and movements in objects that would pave the way for the formation of necessary causality was based on nature. Therefore, the theory of i'timād played an important role in al-Qādī's understanding of physics. According to him, an object's tendency to move or the reflection it produces does not originate from its nature. On the contrary, it is the i'timād that produces movement or reflection in the object. Likewise, he thinks that the property that causes water to flow downward and the quality that causes smoke to rise upward are caused by i'timād. He criticises both al-Nazzām's (d. 231/845) theory of latency (*kūmūn*) and emergence (*zuḥūr*) and Abū Hāshim's (d. 321/933) views on i'timād. In fact, in the ninth volume of *al-Mughnī (Kitāb al-Tawlid)*, he

* PhD., Institute of Islamic Thought, veyselelis3465@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8032-6569

discusses the issue of causality and puts forward arguments against the views of naturalistic theologians. From this perspective, Qādi ‘Abd al-Jabbār defines i’timād as a theory independent of the nature of objects and not based on necessary causation.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Physics of Qādi ‘Abd al-Jabbār, I'timād theory, Movement.

Kâdî Abdülcebâr'ın Araz Anlayışı ve Araz İnkârcısı Senevîlere Eleştirileri

Zeynep Şeker*

Özet

Kelâm atomculuğunun temel kavramlarından olan “cevher” kelimesinin Farsça *gevher* sözcüğü ile ifade edilmesi hasebiyle bu kavramın Farsça’dan devşirildiği ve dolayısıyla kelâm atomculuğunun menşeinin İran asıllı Senevî düşünceler olduğu iddiası, klasik kelâm eserlerinde İran menşeli Senevî düşüncelerin aktarımı ve hatta bu düşüncelere yönelik müstakil reddiyelerin varlığından da hareketle güç kazanmıştır. Nitekim Joseph van Ess, Dimitri Gutas, Alnoor Dhanani gibi çağdaş araştırmacılar kelâm atomculuğunun İran menşeli Senevî akımlardan etkilendiği görüşünü savunanlar arasındadır. Onların bu düşüncelerini pekiştiren hususlardan biri de Kâdî Abdülcebâr’ın (öl. 415/1025) Senevî düşünürlerden Numan’ın, araz kategorisindeki hareketleri inkâr etmesine rağmen cisimlerin en küçük parçaya kadar bölünebileceğini savunarak atomculuğu benimsediğine yönelik aktarımlarıdır. Bununla birlikte bir başka Senevî düşünür olan Ebû İsâ el-Verrâk’ın (öl. 247/861) kelâm atomculuğunun varlık kategorilerinden biri olan arazların kabul ve reddi konusunda Senevîlerin geliştirdikleri farklı tutumlara dair nakilleri de Senevîlerin, kelâmdaki araz inkârcılığı ve cisimden ayrı bir varlık unsuru olarak araz kabulü anlayışlarının menşei olduğu iddiasının ileri sürülmesine sebep olmuştur. Klasik metinlerdeki nakillerden Senevîlerin *cevher-araz* kavramlarından haberdar oldukları, bu kavramlar özelinde mütekellimlerle tartışmalarda buldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her iki grubun kozmoloji alanında birbirini etkilemiş olması ihtimal dairesindedir. Bununla birlikte kelâm kozmoloji anlayışında İran etkisinin varlığına delil gösterilen nakillerin müellifleri arasındaki Kâdî Abdülcebâr, Senevîlere yönelik eleştirilerinde onların araz inkârcılıklarını da hedef almakta, bu minvalde kelâm araz anlayışı ile Senevî düşüncenin farklılıklarını özel olarak vurgulamaktadır. Senevî eleştirilerde arazlar üzerindeki bu özel vurgunun sebeplerinden biri, kadim addedilen Nur

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, zeynepseker@sakarya.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0486-8176

ve Zulmet'in fiili olarak ifade edilen hayır ve şerrin, kelâm ontolojisinde araz kategorisinde yer almaları, bu bağlamda arazların zıtlığının fâillerinin zıtlığını gerektirip gerektirmediği ve aynı cisimde zıt arazların vukuunun mümkün olup olmadığı gibi problemleri gündeme getirmesidir. Senevî teolojisindeki Nur ile Zulmet'in fâilliği fikrinin, kelâmcılar nezdinde fâil oluşun kudret niteliğine sahiplik şartına bağlı kılınması bakımından reddi ve Nur ile Zulmet'in başta ayrı iken daha sonradan imtizaca uğradıkları iddiasının bu imtizacın bir araz ile mi gerçekleştiği sorusunu hatıra getirmesi de eleştirilerdeki araz vurgusunun sebeplerindedir. Kelâm geleneğinde fizik ile metafizik anlayışlarında beraberlik bulunduğu iddiasıyla bu tebliğde, Kâdî Abdülcebâr'ın Senevîlere yönelik eleştirilerindeki bu tarz vurgularına dikkat çekilerek benimsenen kozmoloji sistemlerinin hatalı görülen Tanrı tasavvurlarına yöneltilen eleştirilerin ifadesindeki etkisine dair bir örnek sunulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda tebliğde öncelikle Kâdî Abdülcebâr'ın araz anlayışının genel bir çerçevesi sunulacak, Senevî akımların arazları kabul/ret konusundaki yaklaşım farklılıklarından kısaca bahsedilecek, ardından Kâdî Abdülcebâr'ın Senevîlere yönelik araz odaklı eleştirilerine yer verilecektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Seneviyye, Arazlar.

Qāḍī 'Abd al-Jabbār's Understanding of 'Araḍ and His Criticism of the Thanawiyya Who Deny 'Araḍ

Zeynep Şeker*

Abstract

Since the word “jawhar”, which is one of the basic concepts of kalām atomism, is expressed by the Persian word “gawhar”, the claim that this concept was borrowed from Persian and that the origin of kalām atomism is Iranian Thanawī ideas, has gained strength due to the transmission of Iranian Thanawī ideas in classical kalām texts, and also the existence of detached refutations against these ideas. Thus, contemporary scholars such as Joseph van Ess, Dimitri Gutas, and Alnoor Dhanani are among those who defend the opinion that Iranian Thanawī movements influenced kalām atomism. One of the points that reinforce their opinion is Qāḍī 'Abd al-Jabbār's (d. 415/1025) report that Numan, one of the Thanawī thinkers, adopted atomism by arguing that bodies can be divided into the most minor parts despite denying the motions (ḥarakāt) which are being numbered in the category of accidents ('arāḍ). In addition, the narrations of another Thanawī scholar Abū 'Īsā al-Warrāq (d. 247/861) about different attitudes of the Thanawīs regarding the acceptance and rejection of accidents ('arāḍ), which is one of the ontological categories in kalām atomism, have led to the claim that Thanawī ideas are the origin of the kalām arguments, such as refutation of 'arāḍ, and the acceptance of them as an element of entity separated from the body. From the classical texts, it is understood that Thanawīs were aware of the concepts of jawhar and 'araḍ, and they engaged in discussions with mutakallimūn regarding these concepts. Therefore, it is possible to say that both groups influenced each other in the field of cosmology. However, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, who is one of the authors of the reports cited as evidence for the presence of Iranian influence in kalām cosmology, also targets their refutation of the existence of 'araḍ in his criticism of the Thanawiyya. In this regard, he particularly emphasizes the differences between

* Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Theology, zeynepseker@sakarya.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0486-8176

mutakallimūn's understanding of 'araḍ and the Thanawī thought. One of the reasons for this particular emphasis on 'araḍ in Thanawī criticism is that the good and evil expressed as the acts of Light and Darkness, which are considered eternal, are included in the category of accidents ('arāḍ) in the kalām ontology, and in this context, it raises problems such as whether the opposition of accidents entails the opposition of their agents and whether it is possible for opposite accidents to occur in the same body. The mutakallimūn's rejection of the idea of the agency of Light and Darkness in Thanawī theology in terms of making agency contingent on the possession of the attribute of power, and the claim that Light and Darkness were initially separate but later coalesced, raising the question of whether this coalescence was brought about by an accident, are among the reasons for the emphasis on accidents in the criticisms. With the claim that there is a consistency between the understanding of physics and metaphysics in the kalām tradition, this paper will draw attention to such emphases in Qāḍī 'Abd al-Jabbār's criticisms of the Thanawiyya and try to present an example of the effect of the adopted cosmological systems on the expression of the criticisms directed against the erroneous conceptions of God. In this context, this paper will present a general framework of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's understanding of accidents at first. Then, it will briefly mention Thanawiyya's different approaches to accepting or rejecting the accidents. Finally, it will deal with Qāḍī 'Abd al-Jabbār's accident-centered criticisms of the Thanawiyya.

Keywords: Kalām, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Thanawiyya (Dualists), 'Arāḍ (Accidents).

Atomculuk ile Anti-Atomculuk Zemininde Kâdî Abdülcebâr ve Câhız'ın Ahlâk Anlayışları

Fatmanur Örsdemir*

Özet

Mu'tezile ekolünde atomcu kelâmcılar ve anti-atomcu kelâmcılar şeklinde bir ayırım esas alındığında iki farklı ahlâk düşüncesinin geliştiği söylenebilir. Çünkü Mu'tezile kelâmcıları, âleme dair ortaya koymuş oldukları fizik teorilerini ahlâk düşüncesine de taşımışlar ve fizik teorileriyle uyumlu bir ahlâk düşüncesi geliştirmişlerdir. Bu nedenle onlara göre fizik ve ahlâk algısı bütünlük arz etmektedir. Atomculuk nazariyesinde cevherler mütecânistir. Cevherlerin/atomların bir araya gelmesiyle cisim oluşmaktadır. Bir cismi diğer bir cisimden ayıran ve farklılaştıran ise arazlardır. İnsan da bir cevherdir ve onun eylemleri arazları barındırması açısından farklılıklara yol açabilmektedir. Bu yüzden arazları kabul eden atomcu anlayış ile onları reddeden anti-atomcu anlayış arasında görüş ayrılıkları olmaktadır. Zira anti-atomcular tabiatı kabul ettiklerinden dolayı insanın doğasına ve doğasının ortaya çıkardığı eylemlerin içeriğine (bedensel haller) ve sonuçlarına odaklanır. Atomcular ise tabiatı kabul etmediklerinden eyleme yönelten süreçten ziyade sonuçlarına ve bu sonuçlara yaptırım uygulayan dış faktörlere yoğunlaşırlar. Bunun sonucu olarak insanların hangi tür koşullarda ahlâkî ve dinî açıdan yükümlü sayılması gerektiğini tartışmışlar, eylemlerin ise iyi-kötü değerinin dışarıdan bir buyrukla edindiğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla atomcuları yükümlülük ahlâkının (*teklifî ahlâk*) savunucuları olarak görmek mümkündür. Bu düşüncenin etkin simalarından biri de Kâdî Abdülcebâr'dır (ö. 415/1025). Zira o, kendisinden önce tevarüs eden ve atomculuğu savunan Basra ekolüne mensup kelâmcıların âlem tasavvurunu ahlâk düşüncesini temellendirmede kullanmıştır. Cisimlere doğa atfeden anti-atomcu kelâmcılar ise eylemlerin ortaya çıkışını değerlendirmede insanın doğasını dikkate almışlardır. Buna uygun olarak ahlâk edinmenin gayesini insanın karakterinin/benliğin inşası olarak düşünmüşlerdir. Bundan dolayı anti-atomcuların ahlâk düşüncesi "inşâî

* Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, fatmanurorsdemir@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6631-8941

ahlâk” olarak ifade edilebilir. Anti atomcu olan Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869) da cisme doğa atfeden fizik anlayışının bir uzantısı olarak insanın iki doğasının olduğunu kabul etmiştir. Buna göre birinci doğa insanda nefsânî hallere (beslenme, cinsellik) karşılık gelmektedir. Birinci doğadaki hallerin dengelenmesi ve aklın onlar üzerinde baskın gelmesiyle de insanın eylemlerine etki eden ikinci doğanın/ahlâkın meydana geleceğini düşünmüştür. Esas ahlâkî eylemin tekellüfle değil, doğallıkla sâdır olması gerektiği kanaatindedir. Fakat bu düşünce Kâdî Abdülcebâr tarafından devam ettirilmemiştir. Tüm bunlardan hareketle bu çalışmada, Basra Mu‘tezilesine mensup olan ancak iki farklı fizik görüşü ortaya koyan Kâdî Abdülcebâr ve Câhız’ın farklı çizgide gelişen ahlâk düşüncelerinin atomculuk ve anti-atomculuk düzlemindeki görüşleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Böylece Kâdî Abdülcebâr’ın ahlâk düşüncesini yükümlülük temelinde inşa ederken, Câhız’ın bir karakter/benlik inşası ortaya koymaya çalıştığı anlaşılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Ahlâk, Kâdî Abdülcebâr, Câhız, Atomculuk, Anti-Atomculuk.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār and al-Jāhīz's Understanding of Ethics on the Grounds of Atomism and Anti-Atomism

Fatmanur Örsdemir*

Abstract

Based on the distinction between atomist theologians and anti-atomist theologians in the Mu‘tazilite school, it can be said that two different ethical ideas developed. This is because the Mu‘tazilite theologians carried their theories of physics about the universe to ethical thought and developed an ethical thought compatible with their theories of physics. For this reason, according to them, the perception of physics and ethics are integrated. In the theory of atomism, substances are mutajānī. Bodies are formed when ores/atoms come together. What distinguishes and differentiates a body from another body are accidents. Man is also a substance and his actions can lead to differences in terms of harbouring accidents. Therefore, there are differences of opinion between the atomist understanding that accepts accidents and the anti-atomist understanding that rejects them. Since the anti-atomists accept nature, they focus on the nature of human beings and the content (bodily states) and consequences of the actions that their nature brings about. Atomists, on the other hand, focus on the consequences and external factors that sanction these consequences rather than the process that leads to action, since they do not accept nature. As a result, they discuss the conditions under which people should be considered morally and religiously obliged, and they think that the good-evil value of actions is acquired by an external command. Therefore, it is possible to see the atomists as the defenders of the ethics of obligation (propositional ethics). One of the influential figures of this thought is Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025). He used the conception of the universe of the theologians of the Basra school, who had inherited it before him and defended atomism, to justify his ethical thought. The anti-atomist theologians, on the other hand, who attributed nature to objects, took human nature into account in

* PhD. student, Istanbul University, Institute of Social Sciences, fatmanurorsdemir@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6631-8941

evaluating the emergence of actions. Accordingly, they considered the goal of acquiring morality as the construction of human character/self. Therefore, the ethical thought of the anti-atomists can be expressed as 'constructive ethics'. Amr b. Bahr al-Jāḥiẓ (d. 255/869), who was an anti-atomist, accepted that human beings have two natures as an extension of the understanding of physics that attributes nature to the body. Accordingly, the first nature corresponds to the states of the soul (nourishment, sexuality). He thought that when the states of the first nature are balanced and the intellect dominates over them, the second nature/morality, which affects human actions, will emerge. He was of the opinion that the main moral action should be natural, not monopolised. However, this idea was not continued by Qāḍī 'Abd al-Jabbār. Based on all these, this study will try to reveal the views of Qāḍī 'Abd al-Jabbār and al-Jāḥiẓ, who belonged to the Basra Mu'tazilites but put forward two different views of physics, on the plane of atomism and anti-atomism. Thus, it will be understood that while Qāḍī 'Abd al-Jabbār constructed his ethical thought on the basis of obligation, al-Jāḥiẓ tried to construct a character/self.

Keywords: Kalām, Ethics, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, al-Jāḥiẓ, Atomism, Anti-Atomism.

Kâdî Abdülcebâr'ın Mürtekib-i Kebîreye İlişkin Mülâhazaları

Züleyha Birinci*

Özet

Mürtekib-i kebîre meselesi hicrî ilk asırdan itibaren tartışılmaya başlanmış ve bu konuya ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Büyük günah işleyen kişinin durumu hakkında ilk etapta görüş beyan eden fırkalar, Hâriciler ve Mürcie olmuştur. Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncesine *el-Menzile beyne'l-menzileteyn* denilmiş ve bu yaklaşım Mu'tezile mezhebinin beş temel ilkesinden birini oluşturmuştur. Bu tebliğde *mürtekib-i kebîre* meselesi hakkında, büyük Mu'tezilî kelâmcı Kâdî Abdülcebâr'ın mülâhazaları incelenmiştir. Zira Kâdî Abdülcebâr'ın bu konudaki düşünceleri daha önce müstakil bir çalışma olarak ele alınmamıştır. Araştırmamızda müellifin bu meseleye dair fikirleri ve bu fikirlerini temellendirirken hangi gerekçelere dayandığı üzerinde durulmuştur. Böylece onun bu meseleye ilişkin görüşlerinin ve benimsediği delillerin ortaya çıkarılması, ayrıca bu düşüncelerin kelâm ilmi açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmamızda doküman analizi metodu kullanılmıştır. İlk olarak Kâdî Abdülcebâr'ın konuyla alakalı görüşleri kendi eserleri dikkate alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından bu görüşler hakkında bazı değerlendirmelere yer verilmiştir. Araştırmamız sonucunda Kâdî Abdülcebâr'ın, Mu'tezile mezhebinin konuyla ilgili görüşlerini kabul ettiği, diğer mezheplerin görüşlerine ise katılmadığı görülmüştür. Müellif, akli delilleri kullandığı gibi nakli delilleri de kullanmıştır. Nakli delil olarak hadis rivayetlerini zikretmiştir, fakat âyetlere daha çok yer vermiştir. Ancak âyetlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında Mu'tezilî temayüllerin etkisi altında kaldığını söyleyebilmek mümkündür. Dinî metinler açısından bakıldığında kanaatimizce müellifin büyük günah işleyen kişiye kâfir denilemeyeceği fikrinin isabetli olduğu, mümin denilemeyeceği ancak fasık denilebileceği fikrinin ise eleştiriye açık olduğu ifade edilebilir. Kâdî Abdülcebâr, mürtekib-i kebîreye bu dünyada kâfirlere uygulanan ahkâmının uygulanamayacağını söylemiştir. Müellif bu açıdan Sünnî düşünceye muvafık bir bakış açısı sergilemiştir. Mürtekib-i kebîrenin tövbe

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, zbirinci@trabzon.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0397-8130

etmemesi halinde ebedî azaba uğrayacağı görüşünde ise Hâricîler'e yaklaşmıştır. Kâdî'nin, azabı hak eden kulların sonsuza kadar cehennemde kalacakları görüşü, dinî metinlere uygun görünmektedir. Ancak tövbe etmeyen mürtekib-i kebîreyi ebedîyen cehennemlik olarak kabul etmesinin tartışmaya açık olduğu belirtilebilir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn, Mürtekib-i Kebîre.

Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Considerations Concerning the Muslim Sinner

Züleyha Birinci*

Abstract

The issue of “Muslim sinner” discussed since the first century of the Hijrī and different opinions put forward on this issue. The first sects to express their opinions about the situation of a Muslim sinner were the Khārijites and the Murji’a. Mu’tazila’s thought on this subject called “al-Manzila bayn al-Manzilatayn” and this approach constituted one of the five basic principles of the Mu’tazila sect. In this paper, the considerations of the great Mu’tazilī theologian Qādī ‘Abd al-Jabbār regarding the issue of Muslim sinner examined. Because Qādī ‘Abd al-Jabbār’s thoughts on this subject did not discuss as an independent study before. In our research, we focused on the author’s ideas on this issue and the reasons he relied on to base these ideas. Thus, we aim to reveal his views on this issue and the evidence he adopted, and also to evaluate these thoughts in terms of theology. The document analysis method was used in our study. First of all, it was tried to determine Qādī ‘Abd al-Jabbār’s thoughts on the subject by taking his own works into consideration. Then, some evaluations about these opinions are given. As a result of our research, it was seen that Qādī ‘Abd al-Jabbār accepted the views of the Mu’tazila sect on the subject, but did not agree with the views of other sects. The author used narrational evidence as well as rational evidence. He used hadiths as narrative evidence, but gave more space to verses. However, it is possible to say that the understanding and interpretation of the verses were under the influence of Mu’tazilī tendencies. In our opinion, from the perspective of religious texts, the author’s idea that a person who commits a major sin cannot be called an infidel is accurate. However it can be stated that the idea that this person cannot be called a believer but can be called a sinner is open to criticism. Qādī ‘Abd al-Jabbār said that the provisions applied to unbelievers in this world cannot be applied to the Muslim

* Assist. Prof. Dr., Trabzon University, Faculty of Theology, zbirinci@trabzon.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0397-8130

sinner. In this respect, the author displayed a perspective consistent with Sunnī thought. He approached the Khārijites with the view that if the Muslim sinner did not repent, he would suffer eternal torment. His view that servants who deserve torment will remain in hell forever seems to be in line with religious texts. However, it can be stated that his opinion that the unrepentant Muslim sinner will remain in hell forever is open to debate.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Qādī 'Abd al-Jabbār, al-Manzila bayn al-Manzilatayn, Muslim Sinner.

Kâdî Abdülcebâr'a Göre Kalbin Fiilleri*

Bahtiyar Kadayıf**

Özet

Kelâm ilminin en temel konularından biri olan insan fiilleri konusu, kelâmın meseleleriyle neşet etmeye başladığı hicrî birinci yüzyıldan günümüze gelinceye değin tartışma odağı olma noktasında canlılığını sürdürmüş ve tartışıl gelmiş başat bir konudur. İnsan fiillerinin günah-sevap ya da iman-küfür gibi kavramlara taalluk edip etmediği ilk tartışmalar arasında yer almaktayken, daha sonraları insan fiillerinin hakiki kaynaklarını tespitte girişen kelâmcılar, insan kalbine/zihnine işaret eden bir adres tespitine odaklandılar. Bu kelimcilerden birisi de Kâdî Abdülcebâr'dı. (ö. 415/1025) Kâdî Abdülcebâr, muhtelif kelâm eserlerinin içerisinde insan fiillerini ele aldığı başlıklar altında sık sık kalbe ve onun etki boyutuna değinmekte olan velûd bir kelimcidir. Yazdığı eserlerinin ışığında fiillerin nedensel ilintilerden hareketle ortaya çıktığını kanıtlamak amacını taşıyan ve bunun izahına girişen kelâmcımız, insan fiillerine eşlik eden etkenlerin insanın güdülere ve dürtülere gibi psikolojik sebeplere bağlı olduğunu tespitte gayret etmiştir. İnsan iradesinin de dürtü ve güdülerin (devâi') beraberinde çalışan bir mekanizma olduğunu kabul eden Kâdî, insanın iradesinin potansiyel gerçekliğine karşı bir açılım yapmış ve döneminin bilgi birikimi ışığında insan fiillerini açıklama gayretine girişmiştir. İnsan fiillerinin açılım alanlarından birinin de kelâmda tekelif/dinî yükümlülük konusunu içermesi hasebiyle, insan beninin/varoluşunun bir parçasını temsil eden fiillerin hem dine hem de insan fıtratına karşı uyumunu da inceleme sahasına dâhil etmiştir. Gerek güdüler veya dürtüler gerekse de insanın zihnî kapasitesi olan ani refleksler (hâtır/hâvatır) bu potansiyelin bir resmini ifade eder niteliktedir. Kelâmî anlamda bir benlik inşasından bahsedebilmenin imkânının arandığı bu bildiri de biri

* Bu çalışma, 2022 yılında hazırlanmış ve Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanmış olan "Kâdî Abdülcebâr'ın Kelâm Sisteminde Kalbin Fiilleri" adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezini esas alınarak hazırlanmıştır. Bk. (Bahtiyar Kadayıf, *Kâdî Abdülcebâr'ın Kelâm Sistemine Göre Kalbin Fiilleri*, Sakarya, 2022)

** Doktora öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, bahtiyarkadayif@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8889-8705

diğerine eşlik eden birçok etkenin bir araya geldiği toplu bir yekuna tanık olmaktayız. Tüm bu amaçların, kelâmcımızın Mu'tezilî kimliğinin aidiyeti altında varlık bulduğunu da ifade etmek gerekir. Kâdî Abdülcebâr, insanın yapısal olarak dinî hitaba uygun yaratıldığını temel bir postulat olarak kabul ettiğinden insan fiillerini ve izhar eden iradeyi oluşturan tüm aktörlerin tamamının Mu'tezile mezhebinin kabulleriyle uyumlu olmasına gayret etmektedir. Bu sayede insan fiilleri konusu, teolojik bir renge de kavuşmuş olmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki Kâdî Abdülcebâr, insan fiilleri hakkındaki görüşlerini, adalet ve salâh-aslâh gibi prensipler ışığında ele almaya özen göstermiştir. Aynı zamanda insan fiilleri denilince kelâm-felsefe-psikoloji gibi birçok disiplinin ortak bir gayret ve çalışmasının emeğinin bir ürünü olarak karşımıza çıkan bu konu, gelişen zihin felsefesi ve psikoloji gibi modern disiplinlere de öncülük/ kaynaklık sağlayan bir doğallığa sahiptir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Kalp Fiilleri, Devâi' (Dürtüler/Güdüler), Hâtır, Nedensellik.

Actions of Heart According to Qādī ‘Abd al-Jabbār*

Bahtiyar Kadayıf**

Abstract

The subject of human actions, which is one of the most basic subjects of Kalām discipline, has been a dominant, controversial topic that has been a point of discussion since the first century of the hegira when it started to come into existence with the matters of Kalām. While the initial discussions around human actions were whether it was related to terms such as sin-virtue or faith-kufr, later the Mutakallimun, who attempted to determine the true source of human actions, focused on finding a clue that points to human heart/mind. One of those Mutakallimun was Qādī ‘Abd al-Jabbār (b. 415/1025). Qādī ‘Abd al-Jabbār, was a productive Mutakallim who often mentioned heart and its reach of its influence under the topics where he discussed human actions in various Kalām literary works. In light of his work, he aims to prove and attempts to explain that actions happen in relation to causality and tries to determine elements that accompany human actions are tied to psychological reasons such as human motives and urges. Qādī, who accepts that human will is a part of a mechanism which includes motives and urges (devai’), gives insight into the potential reality of human will and attempts to illustrate human actions in light of the knowledge of his era. Because one of the expansion fields of human actions include the topic of offer/religious obligation, he added compatibility of actions, which represents a part of human conscience/existence, to both religion and human nature. Both motives or urges and sudden reflexes (Khâtır/khâvatır) which is mental capacity of humans, shows a picture of this potential. In the text which undertakes a possibility to mention building of a conscience in a Kalam way, we find a culmination of various elements which accompany one another. It is needed to state that all these

* This study is based on my unpublished master's thesis titled “The Acts of The Mental in The Kalam System of Qādī Abdal-Jabbār”, which was prepared in 2022 and completed at Sakarya University, Institute of Social Sciences. Bk. (Bahtiyar Kadayıf, *The Acts of The Mental in The Kalam System of Qādī Abdal-Jabbār*, Sakarya, 2022)

** PhD. student, Recep Tayyip Erdoğan University, Institute of Graduate Studies, bahtiyarkadayif@gmail.com, orcid.org/0000-0001-8889-8705

purposes find existence under the Mu'tazilî identity of our Mutakallim. As Qâdi 'Abd al-Jabbâr accepts that humans are created structurally suited to religious call as a basic postulate, he tries to make sure that all of the actors which forms human actions and will are in line with the premises of Mu'tazila sect. This way human action topic reveals a theological aspect. In this context, it can be said that Qâdi 'Abd al-Jabbâr makes a point of his views on human actions in the light of principles such as justice and Sâlah-Aslâh. At the same time, when it comes to human actions, this subject, which we encounter as a product of the joint efforts and work of many disciplines such as theology, philosophy and psychology, has a naturality that provides a pioneering / source for modern disciplines such as the developing philosophy of mind and psychology.

Keywords: Kalâm, Qâdi 'Abd al-Jabbâr, Action of Hearts, Urges, motives (devâi'), Khâvatır, Causality.

Kâdî Abdülcebâr'ın İdrak Teorisinin Metafizik Boyutları

Sami Turan Erel*

Özet

Kâdî Abdülcebâr, Basra Mu'tezilesi'nin Behşemiyye kolunun V/XI. asırdaki önemli temsilcilerindendir. Yaşadığı dönemde o Ebû Hâşim'in kelâmın tüm alanlarındaki fikirlerini derinleştirip yetiştirdiği talebeler ve telif ettiği eserlerle kendi dönemi ve sonrasına aktarmıştır. Kâdî Abdülcebâr nesnelere öznelere tarafından nasıl algılandığı şeklinde ifade edilebilecek olan idrak probleminde de Ebû Hâşim'in fikirlerinin belirleyiciliğinde eğilmiş ve kapsamlı bir idrak teorisi ortaya koymuştur. O idrak teorisini ortaya koyarken her ne kadar başlangıçta "Tanrı'nın ahirette görülüp görülemeyeceği" şeklindeki asıl fakat tartışmanın daha sonra evrildiği yöne nazaran tikel bir problemden hareket etmişse de bunu aşarak görmenin de içerisinde anlamlı olacağı şekilde "herhangi bir duyulur nesnenin algılanmasının nasıllığı" şeklinde ifade edilebilecek bir üst tartışmada bulunmuştur. Bunun neticesinde o idrakin fiziksel olarak nasıl gerçekleştiğinin yanı sıra idrakin tüm öznelere ve tüm nesnelere için geçerli olacak şekilde nasıl izah edilmesiyle de ilgilenmiştir. İşte burası idrakin metafizik boyutlarına karşılık gelmektedir. Böylece Kâdî Abdülcebâr tüm öznelere ve tüm nesnelere hakkında geçerli olacak şekilde "idrak eden özne kimdir?", "idrak edilir olan nesne nedir?" ve "idrakin gerçekleşmesini mümkün kılan dış dünya şartları nelerdir?" şeklindeki sorulara cevap aramıştır. Bu tebliğde söz konusu üç soruyla ifade edilen hususlar üzerinden Kâdî Abdülcebâr'ın idrak teorisinin metafizik boyutları ele alınacaktır. Buna göre idrak eden özne, ilahi zatın yanı sıra diri olup idrake engel bir kusuru bulunmamakla nitelenen her varlıktır. Böylece hem tek kadim varlık olan Tanrı hem de hâdis öznelere idrak eden olmakla nitelenebilmektedirler. İdrak nesnesi ise tehayyüz vasfına sahip olan ya da tehayyüz vasfına sahiplerle birlikte var olan her türlü varlıktır. Bunlardan birincisi cisimlere, ikincisi ise görme, işitme, tatma, koklama, dokunma idraklerine özgü olan ilgili arazlara karşılık gelir. Bu açıdan idrake konu olmak sadece hâdis varlıklar hakkında geçerli

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sterel@29mayis.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0295-5663

bir durumdur ve Tanrı'nın idrake konu edilmesi yaratılmışlara benzetilmesini (*teşbih*) gerektirecektir. Son olarak idrak hadisesinin gerçekleştiği dış dünya şartlarıyla kastedilen ise dış dünyada mevcut olan nedensel süreçlerin güvenli ve nesnel olmasıdır. Buna göre idrak hadisesi herhangi bir sağduyu nesnesinin idrakinde söz konusu olan nedensel süreçlerin aynıyla tüm varlıklar için geçerli olduğu bir nesnelliğe sahiptir. Dolayısıyla bu süreçlerin olağanın dışında bir şekilde gerçekleşmesi veya ister kadim ister hâdis olsun belirli özneler ya da nesnelere hakkında istisnalardan söz edilmesi mümkün değildir. Son tahlilde Kâdi'nin, Tanrı'nın ahirette görülüp görülemeyeceği (*rü'yetullah*) meselesindeki kanaatiyle uyumlu bir idrak metafiziği anlayışı ortaya koyduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdi Abdülcebbar, İdrak, Algı, Duyu.

Metaphysical Aspects of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Theory of Perception

Sami Turan Erel*

Abstract

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār was a prominent figure in the Bahshamiyya branch of the Basra Mu‘tazila during the 5th/11th century. Throughout his life, he expanded upon Abū Hāshim’s ideas in various theological fields and transmitted them to contemporaries and future generations through his students and writings. Influenced by Abū Hāshim’s ideas, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār developed a comprehensive theory of perception, initially focusing on the specific issue of “whether God can be seen in the hereafter”—a narrower topic compared to the broader discussions that followed. His inquiry eventually extended to a meta-discussion on “how any sensible object is perceived,” including the nature of seeing itself. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār was concerned not only with the physical process of perception but also with its metaphysical aspects. He sought to answer fundamental questions such as “Who is the perceiving subject?”, “What is the object that is perceivable?”, and “What are the conditions of the external world that make perception possible?” His theory posits that the perceiving subject is not limited to the divine essence but includes any living being free from defects that hinder perception. Thus, both God, the eternal being, and created beings can be characterized as perceivers. According to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, the object of perception is any entity that possesses the quality of “spatial occupation” (*taḥayyuz*). This includes bodies as well as accidents related to the senses of seeing, hearing, tasting, smelling, and touching. In other words, it must either occupy space or be a physical entity with a presence in space. From this perspective, only created beings can be perceived, meaning that perception is confined to things within the created world. Therefore, the idea of perceiving God is not feasible. To claim that God could be perceived in the same way as created beings would imply comparing or equating God with creatures,

* Assist. Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs University, Faculty of Theology, sterel@29mayis.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0295-5663

leading to anthropomorphism (*tashbih*), which attributes human characteristics to God, and corporealism (*tajsim*), which involves viewing God as having a physical form. Both are unacceptable in Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s theological principles. Finally, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s view on the conditions of the external world asserts that causal processes are reliable and consistent, implying objective causal relationships. Thus, perception involves a uniform objectivity where causal processes apply consistently to all beings, whether eternal or created, making exceptions or unusual occurrences improbable. Ultimately, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s metaphysics of perception aligns with his position on whether God can be seen in the hereafter (*ru’yat Allāh*).

Keywords: Kalām, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Idrāk, Sense, Perception.

Kâdî Abdülcebâr'da Bazı Tasavvufî Kavramlar:

el-Emâlî Adlı Eseri Bağlamında Bir İnceleme

Samet Karahüseyin*

Özet

Kâdî Abdülcebâr'ın kelâm sistematığı ve düşünce dünyasının izleri daha ziyade *el-Muğnî* adlı külliyyâtından sürülmektedir. Bu muhalled eserin temsil gücü ve önemi muhtevastaki konuların çeşitliliğinden de anlaşılmalıdır. Muğnî'de yer yer felsefî ve kelâmî ekollerin görüşlerine yer verirken bazı tasavvufî kavramları da kullandığı görülmekte ve kendi kelâm sistematığına bağlı kalarak ilgili gruplara eleştiriler yönelmektedir. Kâdî, Müslüman filozofların veya sûfîlerin görüşlerini tenkit ederken ele aldığı fikirleri bazı olaylarla ilişkili bir şekilde irdelemekte ve tenkit ettiği fikirlere karşıt olarak çeşitli deliller öne sürmektedir. Bu esnada öne sürdüğü deliller arasında kelâmî titizliğini gölgede bırakırcasına yaklaşımlar ve yorumlar sergilediği hadis rivayetleri ise ilgi çekmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın tasavvuf düşüncesine yönelik belli başlı kavramlara getirdiği yorumlar özellikle bilgi anlayışı çerçevesinde oldukça açık bir şekilde anlaşılmalıdır. O'nun "nazar" konusuna bakışı, sükûnü'n-nefs vurgusu, her fırsatta taklidi eleştirip ilhâm ve kerâmet gibi sezgisel bilgi alanlarına düşünce sistematığında yer açmaması bilgi nazariyesinin ana hatlarını teşkil etmektedir. Bütün bu fikirleriyle birlikte Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâlî* adlı eserinde yer verdiği 237 hadis rivayetini ele alırken kullandığı yöntem ve rivayetlere getirdiği açıklamalar ise kendisinin bilgi anlayışı başta olmak üzere kelâmî titizliğini tartışmaya açacak nüveler barındırmaktadır. *El-Emâlî*'deki bazı rivayetlerde aklı, kalp kavramından ayrı ele aldığı, imanın herhangi bir katmanında kendisine gereksinim bulunmayan ve tamamen amel merkezli, güzel ahlâk hedefli bir teori tarzı benimsediği anlaşılmalıdır. Bununla birlikte sert bir şekilde eleştirdiği taklîd konusunda zühdün ve içrek fikirlerin sağlam, güvenilir bir bilgi veremeyeceği tezini adeta terk edercesine gerçek mü'minin dünyadan el etek çeken, az yiyen, az uyuyan, dünya

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s_karahuseyin@outlook.com, orcid.org/0000-0001-5614-9822

zevklerine perhizli olan bir sūfiye (sūf giyen kimse) ait olduğunu düşünmesi dikkat çekicidir. Ayrıca imanın bilgi boyutuna dair hassasiyetlerine eserlerinden sahip olduğumuz Kâdî Abdülcebâr yine *el-Emâlî*'de imanın en güçlü bağına akıl ve bilgidен ziyade, amele ve güzel ahlâka götüreceğine inandığı zühde bağlamaktadır. Bunu açık bir şekilde imanı zühde ve takvâya bağlı subjektif bir alanda sadece belli başlı hadis rivayetlerine dayandırarak açıklamayı yeğlemektedir. Buna benzer başka örneklerin de verilebileceği bu eserdeki hadisten delillerine ise herhangi bir şekilde usûl (senet ve metin) tenkiti getirmemesi de ayrıca düşünülmesi gereken bir başka husustur. Çalışmamızda; “Kâdî Abdülcebâr, taklide giden yolları kapamasına rağmen zühd, takvâ ve güzel ahlâk-iman ilişkisi gibi konulardaki yaklaşımlarını taklide gerekçe kılmış olabilir mi? Eğer zühd ve takvâyı aklın değil de amelin merkezinden beslenen bir iman nazariyesine temel dayanaklar olarak görüyorsa bu durum kendi kelâm sistematüğinde kelâm-tasavvuf ilişkisi bakımından nasıl ele alınabilir?” gibi ana sorular ışığında cevaplar aranmaktadır. Mezkûr sorular ışığında Kâdî Abdülcebâr'ın düşünce yapısında yer yer tasavvufî unsurların etkili olabileceği hususu gözden kaçırılmaması gereken bir veri olarak karşımızda durmaktadır. Hadis rivayetlerine karşı usûl açısından yeterince tenkit edici bir tavır sergilemediği irdelenmesi gereken bir diğer neticedir. Bununla birlikte kadılık yaptığı süre zarfında emri altında görev yapan kadılar ve değişik meslek grubundan kişilerle kurduğu ilişkilerin başka yönlerden de incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Dönemindeki tasavvuf meclislerine karşı gösterdiği tutum ve aldığı diğer kararlarla birlikte okunduğunda Kâdî Abdülcebâr'ın kelâmî sistematüğünde pek yer vermediği ama düşüncenin pratiğe dönüştürülmesi noktasında tasavvufî düşüncenin bazı kavramlarını yeterince kritik etmeden de dikkate alıp kullanmaya önem verdiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, *el-Emâlî*, Kelâm-Tasavvuf İlişkisi

Some Sufi Concepts in Qādi ‘Abd al-Jabbār: A Review in the Context of His Work *Al-Amālī*

Samet Karahüseyin*

Abstract

The traces of Qādi ‘Abd al-Jabbār’s theological systematics and world of thought are mostly traced in his collection *al-Mughnī*. The representative power and importance of this honored work can also be understood from the diversity of topics in its content. In *al-Mughnī*, Qādi occasionally includes the views of philosophical and theological schools, uses some Sufi concepts, and criticises the related groups while adhering to his own theological systematic. While criticising the views of Muslim philosophers or Sufis, Qādi examines the ideas he discusses in relation to some events and puts forward various arguments against the ideas he criticises. Meanwhile, the hadīth narrations, which he approaches and interprets in a way that overshadows his theological rigour, are of interest. It is quite clear that Qādi ‘Abd al-Jabbār’s interpretations of certain concepts in Sufi thought are especially clear within the framework of his understanding of knowledge. His view of the ‘nazar’, his emphasis on quiescence of the soul, his criticism of taqlīd at every opportunity, and his refusal to make room for intuitive fields of knowledge such as inspiration and miracles in his system of thought constitute the main lines of his theory of knowledge. Along with all these ideas, the method Qādi ‘Abd al-Jabbār used in dealing with the 237 hadīth narrations in his work *al-Amālī* and the explanations he gave to the narrations contain elements that would open up his theological rigour, especially his understanding of knowledge, to discussion. In some of the narrations in *al-Amālī*, it is understood that he treats the intellect separately from the concept of the heart, and that he adopts a theory that does not need it in any layer of faith, and that he adopts a completely deed-centred and good ethics-oriented theory. However, it is noteworthy that he thinks that the true believer belongs to a Sufi (one who wears a sūf) who abstains from

* Assist. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Theology, s_karahuseyin@outlook.com, orcid.org/0000-0001-5614-9822

the world, eats little, sleeps little, and abstains from worldly pleasures, almost as if abandoning the thesis that asceticism and ascetic ideas cannot provide solid and reliable information about taqlid, which he criticises harshly. Moreover, in *al-Amāli*, Qādi ‘Abd al-Jabbār, whose works show his sensitivity to the knowledge dimension of faith, attributes the strongest bond of faith to asceticism, which he believes will lead to action and good morals, rather than reason and knowledge. He clearly prefers to explain this in a subjective field where faith depends on asceticism and taqwa by basing it only on certain hadith narrations. The fact that he does not criticise the hadith evidence in this work in any way (i.e., the script and text) is another issue that should be considered. In our study, ‘Although Qādi ‘Abd al-Jabbār closed the paths to taqlid, could he have justified taqlid with his approaches to issues such as asceticism, taqwa and the relationship between good morals and faith? If he regards asceticism and taqwa as the foundations of a theory of faith that is nourished from the centre of deeds rather than reason, how could this be handled in his theological system in terms of the relationship between theology and Sufism?’ as answers are sought in the light of such main questions. the fact that Sufi elements may be effective in Qādi ‘Abd al-Jabbār’s thought structure is a data that should not be overlooked. Another result that needs to be examined is that he did not exhibit a sufficiently critical attitude towards hadith narrations in terms of usul. In addition to this, it is understood that the relations he established with the judges and people from different professions under his command during his tenure as a Qādi should be analysed from other aspects. When read together with his attitude towards the Sufi assemblies of his time and other decisions he took, it is concluded that Qādi ‘Abd al-Jabbār did not give much space in his theological systematics, but that he attached importance to the use of some concepts of Sufi thought at the point of transforming thought into practice without criticising them sufficiently.

Keywords: Kalām, Qādi ‘Abd al-Jabbār, *al-Amāli*, The Relationship between Kalām and Sufism.

Kâdî Abdülcebâr'ın İmamet/Devlet Başkanlığı Problemine Yaklaşımı ve İçerdiği Sorunlar

Selim Özarslan*

Özet

İslam dünyasında ortaya çıkan fikri ve mezhebi ayrılıkların meydana gelmesine neden olan hadiselerin en önemlisi, Müslümanların Hz. Peygamber'den sonra onun yerine kimin devlet başkanı olacağı konusundaki siyasi görüş ayrılıkları olmuştur. İlk zamanlarda kendilerine “Şiatü Ali” adı verilen bazı Müslümanlar Hz. Ali'yi, “Şiatü Osman” denilen bazıları Hz. Osman'ı, “Şiatü Ebu Bekir” denilen bazıları da Hz. Ebu Bekir'in imam yahut halife olmasını istemişler, Hz. Ebu Bekir'in Beni Saide Gölgeği'nde halife seçilmesiyle bu sorun ortadan kalksa da vefatıyla yeniden Müslümanların gündemine girmiş, Hz. Ömer'in özellikle de üçüncü İslam halifesi Hz. Osman b. Affan'ın vefatıyla birlikte tekraren hareketlenmiştir. Zamanla Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin devlet başkanı olmasını isteyenler Şia'yı, Hz. Ali ve Kureyş kabilesi muhalifleri Haricileri oluştururken Kâdî Abdülcebâr'ın bağlı olduğu Mu'tezile mezhebi kelimcilerinin kimisi Hz. Ali taraftarı olmuş, kimileri de sonradan Ehl-i Sünnet kelam mezhebinin de benimsediği hilafet sıralamasını esas alarak sahabe tarafından kim halifelğe seçilirse onun taraftarı olmuşlardır. Genelde Şii kaynaklar Hz. Ali'nin imametini kendi hakkı olduğunu düşündüğünden halife seçilen Hz. Ebu Bekir'e biat etmediği, dolayısıyla Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'la ilişkisinin iyi olmadığını belirtmişlerdir. Biz bu tebliğimizde Kâdî Abdülcebâr'ın bu meseleye yani Hz. Ali'nin ilk halifelerle ilişkisine nasıl yaklaştığını, Hilafet meselesinde takip ettiği Mu'tezile mezhebinin Basra ekolüne mi Bağdat ekolüne mi katıldığını yoksa kendine özgü bir yaklaşımının olup olmadığını tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken öncelikle kendi eserlerinden özellikle *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve* ve *Şerhu Usûli'l- Hamse'*den yararlanacağız. Ancak biz Kâdî Abdülcebâr'ın Mu'tezile'nin temellerinin atıldığı yer olan Basra Mu'tezililerinin halkın seçimine dayanan imamet görüşünü değil de Bağdat Mu'tezililerinin görüşünü yani Hz.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sozarslan1@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4881-698

Ali'nin nass ve tayinle imam halife tayin edildiği ve ondan sonra da çocukları Hasan ve Hüseyin ile kendi soyundan gelenlerle devam edeceği şeklindeki Şia'ya ait görüşü benimsediğini öngörüyoruz. Tebliğimizde izlediğimiz metot, kaynak taramasıyla elde edilen verilerin betimleme ve analitik/ çözümlenmesine dayanılarak işlenmesinden ibarettir.

Anahtar kelimeler: Kelam, Kâdi Abdülcebâr, İmamet, Nasla Tayin, Şia, Hz. Ali.

Qādi Abdul Jabbar's Approach to the Problem of Imamate/Headship of State and the Problems It Includes

Selim Özarslan*

Abstract

The most important incident that caused the intellectual and sectarian divisions that emerged in the Islamic world was the political disagreements among Muslims about who would be the head of state after the Prophet. At first, some Muslims who called themselves "Shiatu Ali" wanted Ali, some called "Shiatu Uthman" wanted Uthman, and some called "Shiatu Abu Bakr" wanted Abu Bakr to be the imam or caliph. Although this problem was eliminated when Abu Bakr was elected caliph under the Shade of Beni Saida, it entered the agenda of the Muslims again with his death and was revived again with the death of Umar, especially the third Caliph of Islam Uthman ibn Affan. Over time, those who wanted Ali and his descendants to become the head of state formed the Shiites, while the opponents of Ali and the Quraysh tribe formed the Kharijites, while some of the theologians of the Mu'tazila sect, to whom Qādi Abdul Jabbar was affiliated, became supporters of Ali, and some of them later became supporters of the Ahl al-Sunnah theological sect. Based on the caliphate order, they supported whoever was elected as caliphate by the companions. Shiite sources generally state that since Qādi Abdul Jabbar thought that the imamate was his right, he did not pay allegiance to Abu Bakr, who was elected as caliph, and therefore, Ali did not have good relations with Abu Bakr, Umar and Uthman. In this paper, we will try to determine how Qādi Abdul Jabbar approached this issue, namely, Ali's relations with the first caliphs, and whether he followed the Basra or Baghdad school of the Mu'tazila sect that he followed on the issue of caliphate, or whether he had an approach of his own. In doing so, we will primarily benefit from his own works, especially from *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve* and *Şerhu Usûli'l-Hamse*. However, we assume that Qādi Abdul Jabbar did not adopt the view of the Basra Mu'tazilites, where the foundations of the Mu'tazila were laid, regarding the imamate based on the election of

* Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Theology, sozarslan1@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4881-698

the people, but the view of the Baghdad Mu'tazilites, that is, the Shia view that Hz. Ali was appointed as the Imam-Caliph by decree and appointment and that he would continue with his children Hasan and Hussein and his own descendants after him. The method we follow in our paper consists of processing the data obtained through a source review based on description and analysis/analysis.

Keywords: Theology, Qādī Abdul Jabbar, Imamate, Assignment by Text (Nass), Shia, Ali.

İmâmet Düşüncesi Bağlamında Kâdî Abdülcebâr'ın Tafdîl Anlayışı

Nisa Gecekuşu Demirbaş*

Özet

Hicri dördüncü asır kelâm ilminin sistemleşmesi ve gelişmesi bakımından büyük öneme sahiptir. Birçok âlimin ön plana çıktığı bu dönemde, kendi mezhebi esaslarının öncülüğünü yapması bakımından dikkat çeken isimlerden biri de Mu'tezilî kelâmcı Kâdî Abdülcebâr olmuştur. Yoğun ilmi faaliyetlerin gerçekleştiği Büveyhî hâkimiyeti döneminde yaşamış olan Kâdî Abdülcebâr, dönemin ilmi ortamına büyük katkılar sağlamış; aynı zamanda dönemde ortaya çıkan kaçınılmaz etkileşim sebebiyle farklı mezhebi ekolleri etkilemekle birlikte zaman zaman kendisi de diğer fırkaların görüşlerinden etkilenmekten kurtulamamıştır. Basra Mu'tezilesi içerisinde kabul edilen Kâdî Abdülcebâr, bazı konularda Bağdat Mu'tezilesi'nin fikirlerini benimsemiştir. Bu duruma örnek olan konulardan biri "tafdîl" meselesidir. Bir kimseyi veya bir şeyi diğerlerinden üstün tutmak anlamına gelen tafdîl, kelâm literatüründe insanın melekten üstün olup olmadığı, peygamberlerin birbirine üstünlüğü ve insanların birbirlerine üstünlüğü bağlamında tartışılmakla birlikte daha çok imâmet ekseninde ele alınmıştır. İslam uleması Hz. Peygamber'den sonra yönetimi devralacak kişinin sahip olması gereken nitelikleri tespit etmeye çalışmış ve fazilet meselesinin söz konusu niteliklerin içerisinde olup olmadığı ya da zarureti noktalarında fikir ayrılığına düşmüştür. Mezheplerin tafdîl meselesine yaklaşımlarına bakıldığında, onların mevcut halifelerden yola çıkarak olması gerekenin tespitini kendi mezhebi eğilimlerine göre yapmaya çalıştıkları görülmektedir. Tafdîl konusunu *el-Muğni*'nin yirminci cildinde ele alan Kâdî Abdülcebâr, diğer konularda olduğu gibi önce Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine yer vermiş sonrasında ise kendi düşüncesini temellendirmeye çalışmıştır. Şer'î açıdan sevabı en çok olanın en üstün olduğunu söyleyen Kâdî Abdülcebâr, Hz. Ali'yi sahâbenin en faziletlisi olarak kabul eder.

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ngecekusu@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6562-3554

Ancak o, efdal olanın nass ve ismetinin iddia edilemeyeceğini vurgulayarak Şîî fırkaların fazilet anlayışından ayrılır. Kâdî Abdülcebâr'ın imamet düşüncesinde fazilet konusunun ne anlama geldiğini, dönemin toplumsal ve siyasi şartlarını dikkate alarak ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada "tarama modeli" takip edilerek, bu modelin kaynak taraması, tarih araştırması ve örnek olay metotlarından istifade edilecektir. Ayrıca bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden veri tarama, metin analizi, sentez, tümevarım ve karşılaştırma olmak üzere yoruma dayalı yöntemlere başvurulacak; Kâdî Abdülcebâr'ın tafdil konusuna dair anlayışı Mu'tezile ve diğer kelâm fırkalarının görüşleriyle mukayese edilerek ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, İmâmet, Tafdil.

Qāḍī Abd Al-Jabbār’s Understanding of Tafdīl in the Context of Imamate Thought

Nisa Gecekuşu Demirbaş*

Abstract

The fourth century of Hijri is of great importance for the systematization and development of the science of kalām. In this period, when many scholars came to the forefront, one of the most prominent figures in terms of pioneering the principles of his sect was the Mu‘tazilite theologian Qāḍī Abd Al-Jabbār. Qāḍī Abd Al-Jabbār, who lived during the period of Buwayhid rule when intensive scholarly activities took place, made great contributions to the intellectual environment of the period; at the same time, he influenced different sectarian schools due to the inevitable interaction that emerged in the period, and at times he himself could not avoid being influenced by the views of other sects. Qāḍī Abd Al-Jabbār, who was accepted within the Basra Mu‘tazila, adopted the ideas of the Baghdād Mu‘tazila on some issues. An example of this is the issue of “tafdīl”. Tafdīl, which means to hold a person or a thing superior to others, has been discussed in the literature of kalām in the context of the superiority of human beings over angels, the superiority of prophets over each other, and the superiority of human beings over each other, but it has mostly been discussed in the axis of imamate. The Islamic scholars tried to determine the qualities that the person who would take over the government after the Prophet should possess and disagreed on whether the issue of virtue was included in these qualities or whether it was necessary. When is looked at the approaches of the sects to the issue of tafdīl, it is seen that they tried to determine what should be based on the existing caliphs according to their own sectarian tendencies. Qāḍī Abd Al-Jabbār who dealt with the subject of tafdīl in the twentieth volume of *al-Muğnī*, as in other subjects, first included the views of Mu‘tazilite scholars and then tried to justify his own opinion. Qāḍī Abd Al-Jabbār, who says that the one whose reward is the highest is the most

* Assist. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Theology, ngecekusu@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-6562-3554

superior from a Sharī'ah point of view, considers Hz. Ali to be the most virtuous of the companions. However, he differs from the understanding of the virtue of the Shi'ite factions by emphasizing that the nass (Qur'an and Hadith Texts) and ismah of the virtuous cannot be claimed. In this study, which aims to reveal the meaning of the subject of virtue in Qāḍī Abd Al-Jabbār's thought of imamate by taking into account the social and political conditions of the period, the "survey model" will be followed, and the methods of this model such as literature review, historical research and case study will be used. In addition, in this study, qualitative research methods such as data scanning, text analysis, synthesis, induction and comparison, as interpretation-based methods will be used and will be tried to be revealed by comparing Qāḍī Abd Al-Jabbār's understanding of the subject of tafḍīl with the views of Mu'tazila and other theological schools.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Qāḍī Abd Al-Jabbār, İmamate, Tafḍīl.

Kâdî Abdülcebâr'ın Sahâbe Müdafaası

Hilmi Kemal Altun*

Özet

Bu bildiride Kâdî Abdülcebâr'ın sahâbeyi müdafaası, bunu yaparken takip ettiği yöntem ve amacı ele alınacaktır. Müellifin *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve* adlı eseri konunun yoğun olarak işlendiği bir eser olması nedeniyle başlıklandırma ve konunun genel çerçevesinin belirlenmesinde bu kitaptan istifade edilecektir. Müellifin diğer eserlerinin de ilgili yerlerine müracaat edilerek konu detaylandırılacaktır. Kâdî'nin sahabe müdafaası, kendisinin olduğu kadar içinde yer aldığı ekolün sahabe algısını ortaya koymak açısından da önemlidir. Bunun yanı sıra onun sahâbeyi müdafaası düşünce tarihimiz boyunca sahabe karşıtlığı tavrıyla öne çıkan Şiîlik, Bâtınîlik kisvesi altında Hz. Peygamber'e düşmanlık yapmak isteyenlerle; nübüvveti, ilâhî kitapları, vahyi ve Kur'an'ı inkâr etmeye yeltenen mülhitlere karşı kelâm bilginlerinin geliştirdikleri savunma yönteminin anlaşılması bağlamında da oldukça kıymetlidir. Müellifin düşünceleri betimsel analiz yöntemi ile aktarılmaya çalışılacak, görüşlerin tarihsel ve politik anlamı üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır. Nihai olarak Kâdî Abdülcebâr'ın hem yaşadığı asrın hem de içerisinde yer aldığı ekolün düşüncesini yansıtmaya bakımından sahabe üzerinden din savunusu yapması ve eldeki rivayetleri yorumlama tarzı üzerinden birtakım analizler yapmak mümkün olmaktadır. Zira İslam tarihi boyunca sahabenin konumlandırılışı, değeri ve önemi fırkalar ve düşünürler açısından son derece belirleyici bir rol oynamıştır. Mezheplerin ayrıştığı ve kesiştiği noktaların başında yine sahabe algısı olagelmıştır. Bu açıdan müellifin sahabe müdafaası ederken kullandığı dil, üslup ve bu çerçevede karşına aldığı düşünce gruplarının kimler olduğu meselesi önemlidir. Özellikle de üzerinde gelişigüzel yorumların serdedildiği Şîa-Mu'tezile yakınlığı bağlamında söz konusu değerlendirmeler son derece anlamlı hale gelmektedir. Öte yandan Kâdî'nin Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat sadedinde ortaya koyduğu deliller ve sahabeye yönelik savunmacı yaklaşımı sünnî cenahın da takdir ve taltifini celp edecek mahiyettedir.

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, kaltun42@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3583-5142

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu‘tezile, Şîa, Delâilü’n-nübüvve, Kâdî Abdülcebâr, Sahabe Müdafaası

Qādi 'Abd al-Jabbār's Defense of the Sahabah

Hilmi Kemal Altun*

Abstract

This paper discusses Qādi 'Abd al-Jabbār's defence of the Sahabah (companions), the method he used in doing so, and his purpose. Since the author's work called *Tesbītü delâilî'n-nübüvve* is a work in which the subject is dealt with intensively, this book will be used to give the title and establish the general framework of the subject. The subject is explained in detail by referring to the relevant parts of the author's other works. Qādi's defence of the Companions is important because it reveals the perception of the Companions of the school to which he belongs as well as his own. In addition to this, Shī'izm, which has come to the fore in the history of our thought with its anti-Companion attitude in defence of the Companions, is with those who want to be hostile to the Prophet under the guise of Bātiniyya; it is also very valuable in the context of understanding the method of defence developed by the theologians against those who try to deny the Nubuwwat, the divine books, revelation and the Qur'an. An attempt will be made to convey the author's thoughts through the method of descriptive analysis, and an assessment will be made of the historical and political significance of the views. Finally, it is possible to make some analyses on the way of defending religion through the companions and interpreting the narrations at hand in terms of reflecting the thought of both the century in which Qādi 'Abd al-Jabbār lived and the school to which he belonged. Throughout the history of Islam, the position, value and importance of the Companions have played a very decisive role for the factions and thinkers. At the beginning of the points where the sects diverged and intersected, the perception of the Companions was again at the forefront. In this respect, the language and style used by the author in defending the Companions and the question of who are the groups of thought he encounters in this context are important. These evaluations become extremely

* Assoc. Prof. Dr., Adiyaman University, Faculty of Islamic Sciences, kaltun42@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3583-5142

important, especially in the context of the Shi'a-Mu'tazilite proximity, where arbitrary interpretations are made. On the other hand, the evidence presented by the Qādi to prove the prophethood of the Prophet and his defensive attitude towards the Companions is of a nature that will attract the appreciation of traditional Sunni belief.

Keywords: Kalām, Mu'tazilite, Shi'a, Delāilü'n-nübüvve, Qādi 'Abd al-Jabbār, defence of the Sahabah

Kâdî Abdülcebâr'ın Tekfir Hakkındaki Yaklaşımı

Hakan Atalay*

Özet

Tekfir konusu, gerek İslâm düşüncesinin oluşum ve gelişim sürecini gerekse Müslüman topluluklar arasındaki ilişkiyi etkileyen önemli meselelerden birisidir. Hâricîlerin büyük günah sahibini kâfir olarak niteleyerek muhaliflerini tekfir eden bir yaklaşım benimsemeleri; bir yandan Mürcie'nin iman-amel ayrımı yapan bir teoloji geliştirmesinde diğer yandan Mu'tezile'nin bu iki bakış açısına karşı bir alternatif olarak *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesini ortaya koymasında etkili olmuştur. Bununla birlikte tekfir olgusu, İslâm düşüncesinde ortaya çıkan siyasî-itikadî nitelikli mezheplerin, kendilerine muhalif olan görüş sahiplerini dalâlet ve sapkınlıkla itham eden karşılıklı bir ötekileştirme olarak da kendisini göstermiştir. Nitekim halku'l-Kur'an, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi itikadî tartışma konuları, kendilerini Ehl-i Sünnet çatısı altında konumlandıran mezhepler ile Mu'tezile arasındaki gerginliği tetiklemiş ve birbirini tekfir etmelerine yol açmıştır. Mu'tezile ekolünün önemli isimlerinden Kâdî Abdülcebâr'ın (415/1025) tekfir bağlamında ortaya koyduğu fikirlerine odaklanan bu çalışma, onun diğer İslâm fırkalarının tekfirci tutumuna karşı nasıl bir yaklaşım sergilediğini; ayrıca Mu'tezile'nin teşbih ve teccime varan görüş sahiplerini tekfir eden tutumunda hangi noktada durduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. *el-Menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesi bağlamında Kâdî Abdülcebâr, küfrün mahiyeti ve türleri hakkında açıklamalarda bulunmuş ve tekfirin şer'î sonuçları gerektiren bir hüküm olduğuna dikkat çekerek büyük günah sahibinin küfürle itham edilmesinin doğru olmadığını vurgulamıştır. İmâmiyye'nin imâmet akidesini eleştirirken ise Kâdî Abdülcebâr'ın, Hişâm b. el-Hakem (179/795), Ebû Îsâ el-Verrâk (247/861), Ebû'l-Hafs el-Haddâd (260/874) ve İbn Râvendî (301/913) gibi isimleri "Şiîlik perdesi altına gizlenmiş" mülhit ve zındıklıklar olarak vasıflandırıp bunları Râfîzî olarak adlandırma noktasında Ehl-i Sünnet'e benzer bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca İmâmiyye'nin sahabeyi tekfir eden tutumuna da Kâdî

* Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, hakan-atalay@hotmail.fr, orcid.org/0000-0002-3799-0007

Abdülcebbar'ın birtakım eleştiriler yönelttiği görülmektedir. *Tevhîd* ve *Adl* ilkeleri çerçevesinde ise Mu'tezile, Allah'a cisim isnat eden, O'nu yaratılmışların sıfatlarıyla nitelendiren ve O'na zulüm ve kötülüğü nispet eden kesimleri *Müşebbihe*, *Mücessime* ve *Mücebbire* gibi isimlendirmelerle anarak tekfir etmiştir. Diğer taraftan kimlerin tekfir edilip kimlerin tekfir edilmemesi gerektiği noktasında Mu'tezile âlimleri bazen ihtilafa düşmüşlerdir. Söz gelimi bazı Mu'tezilî âlimler, rü'yetullah'ı savunanları *Müşebbihe* ve *Mücessime* gibi adlandırmalara layık görerek bunları tekfir etmeyi gerekli görürken, Kâdî Abdülcebbar gibi diğer bazı bilginler ise, "bilâ keyf" kaydıyla rü'yetullah'ı savunanların tekfir edilmeyeceği kanaatinde olmuşlardır. Kâdî Abdülcebbar'ın bu eğilimi, Mu'tezilî görüşlere zıt görüşler ileri süren diğer Müslümanların indirgemeci bir tutumla tekfir edilmemesi gerektiği noktasında bir hassasiyet geliştirildiğini göstermektedir. Bu çalışmanın, Kâdî Abdülcebbar'ın Mu'tezile'ye olan katkısının yanı sıra, Mu'tezilî düşüncede muhalif görüş sahiplerini tekfir etme noktasında tekdüze bir tavrın hâkim olmadığı hususuna ışık tutması umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslâm Mezhepleri, Kâdî Abdülcebbar, Küfür, Tekfir, Mu'tezile.

al-Qāḍi ‘Abd al-Jabbār’s Approach to Takfir

Hakan Atalay*

Abstract

The issue of takfir is one of the important issues affecting both the formation and development process of Islamic thought and the relationship between Muslim communities. The Kharijites’ approach which labeling the person who commits a major sin as an infidel and declaring their opponents as takfir was influential in the development of a theology that distinguishes between faith and deeds by the Murji’ah, as well as in the Mu‘tazila’s introduction of the principle of *al-manzila beyn al-manzilatayn* as an alternative to these two perspectives. However, the phenomenon of takfir has also manifested itself as a mutual alienation by the political-theological sects that emerged in Islamic thought, accusing those who hold opposing views of heresy and deviance. Indeed, theological discussions such as *khalq al-Qur’ ān*, *ru’yatullāh*, have triggered tensions *sifātullāh* between the sects that position themselves under the umbrella of the Ahl al-Sunnah and the Mu‘tazila, leading them to declaring each other as takfir. Focusing on al-Qāḍi ‘Abd al-Jabbār’s (415/1025) ideas about the context of takfir, this study aims to reveal his approach to the takfirist attitude of other Islamic sects; and also to reveal where he stands in the Mu‘tazila’s attitude of declaring takfir of those who hold views that amount to anthropomorphism. In the context of the principle of *al-manzila beyn al-manzilatayn*, Qāḍi ‘Abd al-Jabbār made explanations about the nature and types of *kufr* and emphasized that it is not right to accuse a person who commits a major sin of kufr by drawing attention to the fact that takfir is a ruling that requires religious consequences. While criticizing the *imāmate* doctrine of the Imāmiyya, it is understood that Qāḍi ‘Abd al-Jabbār displayed an attitude similar to the Ahl al-Sunnah in terms of characterizing names such as Ḥishām ibn al-Hakam (179/795), Abū ‘Īsā al-Warrāq (247/861), Abū’l-Hafs al-Ḥaddād (260/874) and Ibn Rāwandī (301/913) as atheists and heretics “hidden under

* Res. Assist. Dr., Balıkesir University, Faculty of Theology, hakan-atalay@hotmail.fr, orcid.org/0000-0002-3799-0007

the veil of Shiism” and calling them *Rāfiḍīs*. It is also seen that al-Qāḍi ‘Abd al-Jabbār made some criticisms about the Imāmiyya’s attitude of declaring the companions as *kuffār*. Within the framework of the principles of *Tawhīd* and *Adl*, the Mu‘tazila accused by *kufr* of those who attributed a body to Allah, described Him with the attributes of created things, and attributed oppression and evil to Him, by referring to them as *Mushabbihā*, *Mujassima*, and *Mujabbira*. On the other hand, the Mu‘tazila scholars sometimes disagreed on who should be declared as infidel (*kāfir*) and who should not be declared. For instance, while some Mu‘tazilite scholars found it necessary to declare infidel/*kāfir* those who defend *ru‘yatullāh* by mentioning them with such names as *Mushabbihā* and *Mujassima*, some other scholars like Qāḍi ‘Abd al-Jabbār, were of the opinion that those who defend *ru‘yatullāh* would not be accused with takfir on condition that “*bilā kayf*”. This tendency shows that a sensitivity was developed regarding the fact that other Muslims who put forward views contrary to Mu‘tazilite views should not be declared *kāfir* with a reductionist attitude. We hope that this study will shed light on the fact that there is no uniform attitude in Mu‘tazilite thought regarding declaring those who hold opposing views as takfir, in addition to Qāḍi ‘Abd al-Jabbār’s contribution to Mu‘tazilite thought.

Keywords: Islamic Sects, Qāḍi ‘Abd al-Jabbār, Blasphemy, Takfir, Mu‘tazila.

Kâdî Abdülcebâr Özelinde Mu'tezile Fıkıh Usûlü Anlayışı

Bilal Aybakan*

Özet

Fıkıh usulü Şâfiî sonrasında biri Hanefilerin başını çektiği fukahâ yöntemi diğeri Mu'tezile ve Eş'arilerin göğüslediği mütekellimûn yöntemi olmak üzere iki ana çizgide mütekâmil bir disipline doğru evrilme sürecine girmiştir. Bu süreçte kelamcı fıkıh usulünün Mu'tezilî çizgisinin oluşum ve gelişimine ilk kalıcı damgayı vuran Kâdî Abdülcebâr (v. 415/1024) olmuştur. Zira Mu'tezilî fıkıh usulü çizgisi onun ilmi mesaisiyle teorik bir bütünlüğe kavuşmuştur. Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin (v. 436/1044) sonraki kelamcı usul eserlerine model teşkil eden *el-Mu'temed* adlı eserinin ana kaynağı Kâdî Abdülcebâr'ın usûl birikimidir. Kâdî'dan önce de elbette bazı mezhep temsilcileri kimi fıkıh usulü mesailini tartışmışlardır ama bunları dağınıklıktan kurtarıp ilk defa teorik bir bütünlüğe kavuşturan Kâdî Abdülcebâr olmuştur. O, telif ettiği fıkıh usulü eserlerinde Mu'tezile içinde daha önce tartışılmış muhtelif fıkıh usulü mesailini toplayıp Mu'tezilî dünya görüşü çerçevesinde tevhid edip geliştirmiştir. Bu itibarla Eş'ariler adına Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî (v. 403/1013), Mu'tezile adına ise Kâdî Abdülcebâr ilk kelamcı fıkıh usulü eseri telif eden en yetkin otoriteler olarak usul tarihine geçmişlerdir. Bu tebliğde Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Umed* ve *en-Nihâye fî Usûli'l-Fıkıh* adlı eserlerinden ziyade *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* adlı eserinin eş-Şer'iyât adını taşıyan 17. cildi çerçevesinde onun fıkıh usulü anlayışını bir bütünlük içerisinde özetleyerek Mu'tezile fıkıh usulünün temel parametrelerini ortaya koymaya çalışacağım.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Mu'tezile Fıkıh Usûlü, Kâdî Abdülcebâr, Şer'iyât, Husun ve Kubuh.

* Prof. Dr., İbn Haldun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, bilal.aybakan@ihu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0447-8506

Mu'tazilite Conception of the Usūl al-Fiqh in the Case of Qāḍī 'Abd al-Jabbār

Bilal Aybakan*

Abstract

After al-Shāfi'ī, the usul al-fiqh began to evolve into a mature discipline along two main lines: the fuqāhā method led by the Hanafis and the mutakallimūn method of the Mu'tazilites and Ash'arites. In this process, it was Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1024) who left the first lasting mark on the formation and development of the Mu'tazilite line of the theologian method of Islamic legal theory. This is because the Mu'tazilite line of usul al-fiqh gained theoretical unity with his scholarly works. The main source of Abu al-Husayn al-Basri's (d. 436/1044) al-Mu'tamad, which served as a model for later theologian works of Islamic legal theory, is Qāḍī 'Abd al-Jabbār's accumulation of usul al-fiqh. Before Qāḍī, of course, some representatives of his school had discussed some issues of usul al-fiqh, but it was Qāḍī 'Abd al-Jabbār who molded this legacy into a discipline for the first time. In his works of usul al-fiqh, he collected various issues of usul al-fiqh that had been previously discussed within the Mu'tazilites and unified and developed them within the framework of the Mu'tazilite worldview. In this respect, Qāḍī Abū Bakr al-Bāqillānī (d. 403/1013) on behalf of the Ash'arites and Qāḍī 'Abd al-Jabbār on behalf of the Mu'tazilites have been recognized in the history of usul al-fiqh as the most competent authorities to compose the first works of theologian style usul al-fiqh. In this paper, rather than al-'Umad and al-Nihāya fī Usūl al-Fiqh, I will summarize Qāḍī 'Abd al-Jabbār's approach to the usul al-fiqh within the framework of the 17th volume of al-Mughnī fī Abwābi al-Tawhīd wa'l-'Adl entitled al-Shar'iyyāt and try to reveal the essential parameters of the Mu'tazilite usul al-fiqh.

* Prof. Dr., İbn Haldun University, Faculty of Islamic Sciences, bilal.aybakan@ihu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0447-8506

Keywords: Islamic Jurisprudence, Mu'tazilite usul al-fiqh, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Shar'iyāt, al-Husn wa'l-Qubh.

Mu'tezilî Âlim Kâdî Abdülcebâr Şâfiî miydi?*

Bahaddin Karakuş**

Özet

Genel olarak İslâm düşüncesini özel olarak da fıkıh düşüncesini derinden etkileyen isimlerden biri hiç şüphesiz Kâdî Abdülcebâr'dır (öl. 415/1025). Hayatının çoğu hicrî 4./11. yüzyılda geçen ve Basra Mu'tezilesi'nin Cübbâî'lerden sonra en önemli temsilcisi olan Kâdî Abdülcebâr, hem kelâm hem de fıkıh usûlü alanındaki eserleriyle sadece Mu'tezilî çevrelerde değil Sünnî muhitlerde de çığır açıcı bir âlim olarak görülmüştür. Birçok Sünnî usûlcünün ortak kanaatine göre İmam Şâfiî'den (öl. 204/820) sonra fıkıh usûlü alanındaki en önemli isimlerden biri Kâdî Abdülcebâr'dır. Teoloji ve metodoloji alanlarında bu denli etkili olan Kâdî Abdülcebâr'ın amelî hayatını hangi sistematik çerçevede sürdürdüğü ve öğrenciliği sırasında benimsemiş olduğu Şâfiî mezhebine bağlılığını devam ettirip ettirmediği merak konusu olmuştur. İlgili literatürde Kâdî Abdülcebâr'ın hayatı boyunca Şâfiî mezhebini benimsediği iddiası çokça dillendirilmiştir. Öyle ki Şâfiî fakihlerin tanıtıldığı tabakât eserlerinde Kâdî Abdülcebâr'a bir Şâfiî olarak yer verilmiştir. Günümüze kadar devam eden bu anlayış akademik çalışmalarda da devam eden bir kabul halini almıştır. Acaba gerçek böyle midir? Bu sorunun peşine düşen bildirimiz, şu adımlarla konuyu incelemiştir: Önce Kâdî Abdülcebâr'ın fıkhıta takip ettiği yol ile ilgili olarak literatürde zikredilen iddialar sergilenmiş, ardından Kâdî Abdülcebâr'ın Mu'tezile usûlündeki konumu ortaya konmuştur. Mu'tezilî bir âlimin benimsediği iddia edilen mezhebin kurucu imamının yani Şâfiî'nin Mu'tezile'ye olan mesafesi ve hatta onunla mücadelesine değinildikten sonra Kâdî Abdülcebâr'ın İmam Şâfiî'nin meşhur usûl görüşlerine muhalif tavırları tespit edilmiştir. Kâdî Abdülcebâr'ın usûl görüşlerini İmam Şâfiî'nin usûl görüşleriyle mukayese ederek ilerleyen işbu araştırma, onun amelî sahada Şâfiî mezhebini benimsemiş olduğu iddiasının çok isabetli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Mukayeseyi, öncelikle Şâfiî

* Bu bildirinin tam metni daha önce Cumhuriyet İlahiyat Dergisi'nde (Cilt: 28, Sayı: 1, 2024) yayımlanmıştır.

** Dr., Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, bahaddinkarakus42@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1980-0705

usûl düşüncesinin en ayırt edici 6 (altı) meselesi üzerinden yürüten araştırma Kâdî Abdülcebâr'ın İmam Şâfiî'ye ve Şâfiî usûlcülere açıkça muhalefet ettiğini göstermektedir. İslâm hukuk metodolojisinin en önemli tartışma konuları arasında yer alan bu altı mesele şunlardır: Kur'ân ve Sünnet'in birbirilerini nesh edip edemeyeceği, Peygamber'den nakledilen söz ve fiillerin kabulünün ön şartı olarak bunların Kur'an'a arzı yani delil olabilmesi için Kur'an'ın ilgili düzenlemesiyle uyumlu olup olmadığının tespiti hususu, kıyas sonucu ulaşılan hükmü bir gerekçeye dayanarak terk edip başka bir hüküm koymak demek olan istihsân, çözüm bekleyen yeni meselenin iki veya daha fazla asla/makîsün aleyhe birden benzemesi halinde birçok açıdan en çok benzediği düşünülen aslı dikkate alarak söz konusu yeni meseleye bu aslın hükmünü vermek demek olan şebih kıyası, mefhûmu'l-muhâlefenin yani bir sözün ters anlamının o sözdeki meselenin tam tersi olup hükmü belirtilmeyen meseleye aktarımı anlamına gelen karşıt kavram kanıtının sahit bir istidlal sayılıp sayılmaması ve emir kipinin hangi anlama geleceği konusu. Sonrasında Kâdî Abdülcebâr'ın Şâfiî mezhebinin furû hükümlerine aykırı tavır sergilediği iki mesele ile Şâfiî mezhebine muhalefeti teyit edilecektir. Bunlar: Kâfiri öldüren Müslüman'a kısas uygulanması ve namazın vaktin başında vacip olması konularıdır.

Anahtar kelimeler: İslâm Hukuku, Fıkıh Usûlü, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Şâfiî.

Was The Mu'tazilite Scholar Qāḍī Abd al-Jabbār a Shāfi'ī? *

Bahaddin Karakuş**

Abstract

One of the figures who deeply influenced Islamic thought in general and fiqh thought in particular is undoubtedly Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025). Most of his life took place in the 4th/11th century and he was the most important representative of the Basra Mu'tazilites after the Jubbā'is. With his works in both theology and the methodology of jurisprudence, he was regarded as a groundbreaking scholar not only in Mu'tazilite circles but also in Sunnī circles. According to the common opinion of many Sunnī jurists, Qāḍī 'Abd al-Jabbār is one of the most important figures in the field of uşul al-fiqh after al-Imām al-Shāfi'ī (d. 204/820). Having been so influential in the fields of theology and methodology, it has been a matter of curiosity in which systematic framework Qāḍī 'Abd al-Jabbār conducted his practical life and whether he maintained his allegiance to the Shāfi'ī madhhab, which he had adopted as a student. In the relevant literature, the claim that Qāḍī 'Abd al-Jabbār adopted the Shāfi'ī madhhab throughout his life has been widely voiced. So much so that in the works of tabakāt, where Shāfi'ī jurists are introduced, Qāḍī 'Abd al-Jabbār is included as a Shāfi'ī. This understanding, which has continued until today, has become a continuing acceptance in academic studies. But is this the reality? In pursuit of this question, the present study examined the issue in the following steps: First, the claims in the literature about Qāḍī 'Abd al-Jabbār's path in fiqh are presented, and then 'Abd al-Jabbār's position in Mu'tazilite jurisprudence is presented. After mentioning the distance of the founding imām of the sect, al-Shāfi'ī, who is claimed to have been adopted by a Mu'tazilite scholar, from the Mu'tazilites and even his struggle with them, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's opposition to Imām al-Shāfi'ī's famous views on usul was identified. This study, which proceeds by comparing Qāḍī 'Abd al-Jabbār's views on

* The full text of this paper was previously published in Cumhuriyet Journal of Theology (Volume: 28, Issue: 1, 2024).

** PhD., Ministry of Family and Social Services, bahaddinkarakus42@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1980-0705

usul with Imām Shāfi‘ī’s views on uşūl, concludes that his claim that he adopted the Shāfi‘ī madhhab in the practical field is not very accurate. Conducting the comparison through the six (6) most distinctive issues of Shāfi‘ī juristic thought, the study shows that Qāḍī ‘Abd al-Jabbār clearly opposed Imām al-Shāfi‘ī and the Shāfi‘ī jurists. These six issues, which are among the most important topics of debate in Islamic legal methodology, are as follows: Whether the Qur‘ān and Sunnah can abrogate each other, the prerequisite for the acceptance of the Prophet’s words and deeds is their submission to the Qur‘ān, that is, the determination of whether they are compatible with the relevant regulation of the Qur‘ān in order to be evidence, and istihsān, which means abandoning the ruling reached as a result of syllogism on the basis of a justification and making another ruling, In the event that the new issue awaiting a solution is similar to two or more principals/maḳays ‘alayhi, the syllogism of shabah, which means to give the ruling of the new issue in question to this original by taking into account the original that is thought to be the most similar in many respects, whether the proof of the opposite concept, which means the transfer of the opposite meaning of a word, i.e. the opposite meaning of a word, to the issue that is the opposite of the issue in that word and whose ruling is not specified, should be considered as a istdlāl ṣaḥiḥ, and the meaning of the imperative. Then, his opposition to the Shāfi‘ī madhhab will be confirmed with two issues in which Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s attitude is contrary to the rulings of the Shāfi‘ī madhhab. These are the imposition of retaliation on the Muslim who kills the non-believer and the obligation of prayer at the beginning of the term.

Keywords: Islamic Law, Usūl al-Fiqh, Mu‘tazila, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Shāfi‘ī.

Teklifin Aklî ve Sem'î Zemini Olarak Hüküm Teorisi:

Kâdî Abdülcebbâr ve Kâdî Bâkîllânî Karşılaştırması

Şuheda Bozyel*

Zeynep Büşra Özdemir**

Özet

Bu çalışma Basra Mu'tezilesinin en önemli temsilcilerinden Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) ile Eş'arî mezhebinin kurucu isimlerinden Kâdî Bâkîllânî'nin teklifi merkeze alarak inşa ettikleri hüküm teorisinin karşılaştırmalı analizini yapmayı hedeflemektedir. Bâkîllânî *et-Takrîb ve'l-İrşâd* adlı usûl eserinde Eş'arîliğin hassasiyet noktalarını inceliklerle işlediği Mu'tezile'ye antitez bir hüküm teorisi inşa etmiştir. Dinî hükümleri üç kısma ayıran Bâkîllânî, yalnızca akıl ile bilinenler, yalnızca sem'î ile bilinenler, hem akıl hem de sem'î ile bilinenler şeklinde bir tasnif yapmıştır. Yalnızca aklî delil ile âlemin hudûsu, Allah Teâlâ'nın varlığı ve birliği, sıfatlarının ispatı, nübüvvetin ispatı ile tevhid ve nübüvvet bilgisinin kendisi ile tamamlandığı diğer bilgiler elde edilmektedir. Mükellefin fiillerine taalluk eden hasen-kabih, helal-haram, taat-isyan, vâcib-nedb şeklindeki hükümler yalnızca sem'î delil ile bilinmektedir. Kıyasın câiz olması, ru'yetullâh gibi hususlar ise hem aklî hem de sem'î delil ile bilinen hükümlerdendir. Bâkîllânî, sınırlarını net bir şekilde belirlediği bu hüküm teorisi üzerinden Mu'tezilî sisteminin temel dinamiklerini eleştirmektedir. Zira Mu'tezile'ye göre mükellef insanın yapmak ve terk etmekle sorumlu olduğu fiillerine dair bilgisi, icmâlî bir şekilde akılda bulunmakta ve zarûrî olarak bilinmektedir. Bu bilgilerin ayrıntısına ise nazar, bahs (بحث) ve davetçinin daveti ile ulaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı söz konusu farklılaşmanın teklif anlayışının bir ürünü olduğunu göstermektir. Nitekim Kâdî Abdülcebbâr'da Bâkîllânî'den farklı olarak aklî teklif de yer almakta ve sem'î gelmeden önce kişiler bazı eylemlerinden sorumlu olmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'ın Bâkîllânî'ye kıyasla sem'î teklif içine dâhil ettiği

* Arş. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, suhedagereksar@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5043-8671

** Arş. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, zeynepbusraozdemir@ibu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9958-0575

hükümler bu yüzden oldukça azdır. Dolayısıyla hüküm ve teklif teorisinin birlikte anlaşılması elzemdir. Bu noktada meselenin tetkik edilebilmesi adına hem usûl hem de kelâm kitaplarına müracaat etmek zorunludur. Konunun iki mezhep için temsil gücü yüksek olan âlimlerin merkeze alınarak işlenmesi bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Hüküm teorisinin mezheplerin temel ilkeleri doğrultusunda şekillendiği ve teklif anlayışı ile doğrudan ilgisinin olduğu görülmüştür. Bu araştırmanın sonucunda Kâdî Abdülcebâr'ın Mu'tezile'nin aklî teklif görüşü doğrultusunda şekillenen hüküm anlayışına karşılık, Bâkılânî'nin "şer'îlik" vurgusuyla bir hüküm teorisi oluşturduğu ortaya konulmuştur. Bu çalışma metin analizi yöntemine dayanmaktadır. Bu doğrultuda konu özelinde Kâdî Abdülcebâr ve Bâkılânî'nin ilgili metinleri incelemeye tabi tutulmuştur.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Kâdî Bâkılânî, Hüküm, Teklif.

The Theory of Judgement as the Rational (aqli) and Revelational (sam'î) Ground of Taklîf (proposal): A Comparison of Qâdî 'Abd al-Jabbâr and Qâdî al-Bâqillânî

Şuheda Bozyel*

Zeynep Büşra Özdemir**

Abstract

This study aims to make a comparative analysis of the theory of judgement constructed by Qâdî 'Abd al-Jabbâr (d. 415/1025), one of the most important representatives of the Basra Mu'tazilites, and Qâdî al-Bâqillânî (d. 403/1013), one of the founding figures of the Ash'arite school, by focusing on the taklîf (proposal). In his work *al-Taqrîb wa'l-Irshâd*, al-Bâqillânî constructed a theory of judgement antithesis to the Mu'tazilites, in which he elaborated the sensitive points of Ash'arism. He divided all religious judgements into three categories: Those known only by rational evidence, those known only by shar'î evidence, and those known by both rational and shar'î evidence. The rulings known only by rational evidence include the creation of the universe, the existence and unity of God, the proof of His attributes, the proof of prophethood, and other knowledge by means of which the knowledge of tawhid and prophethood is completed. The judgements that are known only by shar'î evidence are the judgements concerning the actions of the mukallaf (responsible person), such as husn-qubh (good and evil), halal-haram (lawful and forbidden), wajib-nedb (obligatory and recommended). The possibility of the sight of God and the forgiveness of sinners, judgements concerning the validity of acting on the basis of al-khabar al-wâhid and the qiyâs (syllogism) can be given as the examples of judgements that are known by both rational evidence and shar'î evidence. Al-Bâqillânî criticises the basic dynamics of the Mu'tazilite system through this theory of judgement,

* Res. Assist. Dr., Şırnak University, Faculty of Theology, suhedagereksar@gmail.com, orcid.org/0000-0002-5043-8671

** Res. Assist., Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, zeynepbusraozdemir@ibu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9958-0575

the boundaries of which he clearly defines. For, according to the Mu'tazilites, the knowledge of the obligated person's actions, which he is responsible one for doing and abandoning, is present in the reason (aql) in a generalised way and is known in a necessary knowledge (ilm darûrî). The details of this knowledge can be accessed through reasoning, investigation (بحث) and the invitation of the prophet. The aim of this study is to show that this differentiation is a product of the understanding of taklif (proposal). As a matter of fact, unlike al-Bâqillânî, Qâḍî 'Abd al-Jabbâr also includes the intellectual offer and individuals are responsible for some of their actions before the sam' (revelation) comes. Therefore, the judgements that Qâḍî 'Abd al-Jabbâr includes in the sem'i proposition are quite few compared to al-Bâqillânî. Therefore, it is essential to understand the theory of judgement and taklif (proposal) together. At this point, it is imperative to consult both the books on Islamic jurisprudence (uṣûl al-fiqh) and theology (kalâm) in order to analyse the issue. The fact that this study focuses on the scholars who have a high representative power for the two sects makes this study important. It has been observed that the theory of judgement is shaped in line with the basic principles of the sects and is directly related to the understanding of taklif (proposal). As a result of this study, it is revealed that in contrast to Qâḍî 'Abd al-Jabbâr's understanding of judgement shaped in line with the Mu'tazilite view of rational taklif (proposal), al-Bâqillânî formed a theory of judgement with the emphasis on "sharîiness". Accordingly, the relevant texts of Qâḍî 'Abd al-Jabbâr and al-Bâqillânî were analysed.

Keywords: Islamic Law, Kalâm, Qâḍî 'Abd al-Jabbâr, Qâḍî al-Bâqillânî, Judgement, Taklif.

Kâdî Abdülcebâr'ın Usul Anlayışına Teklîf Nazariyesinin

Etkisi:

eş-Şer'ıyyât Bağlamında

Ali Butur*

Özet

Fıkıh usulü alanında kendisinden sonra büyük etki oluşturan isimlerden biri hiç şüphesiz Kâdî Abdülcebâr'dır (ö.415/1025). Mu'tezilî âlimlerin geneli hakkındaki yaygın kanaatin aksine, literatürde onun Şâfiî mezhebine tabi olduğu nakledilir. Kâdî Abdülcebâr'ın diğer bir önemi mütekellim metoduyla telif edilen eserler içerisinde, ona ait eserlerin ilklerden olmasıdır. Böylece bu metod içerisinde eser kaleme alan daha sonraki âlimlere kaynaklık etmiştir. Ancak fıkıh usulü alanında telif ettiği *el-'Umed* ve *en-Nihâye fi usûli'l-fıkh* isimli bu eserleri günümüze ulaşılamamıştır. Onun fıkıh usulü hakkındaki görüşlerini, daha çok *el-Muğnî'nin eş-Şer'ıyyât* adını verdiği ve fıkıh usulü konularına ayırdığı cildinden ve talebesi Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mutemed* isimli eserindeki atıflardan takip edebilmekteyiz. Mu'tezilî düşüncedeki teklîf anlayışının arka planında *beş esastan biri olan* "adalet düşüncesi" bulunmaktadır. Buna göre adalet ve hikmet sahibi olan Allah, yarattıklarını mükafatlandırmanın aracı olarak teklîfi vasıta kılmıştır. Kullarının ancak maslahatına olanı yapmak durumunda olan yaratıcı, insanı mükellef kılmış, va'd ve va'diyle kullarını mükellef tuttuğu şeyleri yapmaya teşvik etmiştir. Allah'ın, kullarını yapmakla sorumlu tuttuğu teklîf alanında ise mükellefe normatif bilgi sağlayan iki temel kaynak vardır. Bu kaynaklara nispetle teklîf de iki kısımda kategorize edilmiştir: *Aklı teklîf* ve *sem'î teklîf*. Genelde teolojik yaklaşımlarının, özelde ise *teklîf nazariyesinin* etkisini onların usul metinlerinde de görmek mümkündür. Hatta Mu'tezilî fıkıh usulünün şekillenmesindeki temel dinamiklerden birinin bu anlayış olduğunu iddia etmek hatalı bir söylem olmayacaktır. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebâr'ın teklîf anlayışının, onun fıkıh usulü düşüncesini nasıl

* Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, buturali@gmail.com, orcid.org/0000-0001-9463-5127

etkilediği ve fıkıh usulünün çeşitli meselelerinde bu konunun izlerinin nasıl ortaya çıktığı analiz edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle mütekellim metodunun telifinin ilk dönemlerinde Mu'tezilî düşüncenin fıkıh usulüne etkisi, Kâdî Abdülcebâr örneği üzerinden incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh Usulü, Kâdî Abdülcebâr, Teklîf, *eş-Şer'ıyyât*, Ebu'l-Hüseyn el-Basrî.

The Effect of the Theory of Taklîf on Qādî Abd al-Jabbâr's Understanding of Usul: In the Context of al-Shar`iyyât

Ali Butur*

Abstract

One of the names that made a great impact in the field of usul al-fiqh is undoubtedly Qādî Abd al-Jabbâr (d. 415/1025). Contrary to popular belief about Mu'tazili scholars, it is reported in the literature that he was a follower of the Shafi'i sect. Another importance of Qādî Abd al-Jabbâr is that his works were among the first to be compiled using the mutakallim method. Thus, he became a source for later scholars who wrote works within this method. However, these works of his in the field of fiqh, called *al-Umed* and *en-Nihâye fi usûli'l-fiqh*, have not survived to this day. We can follow his views on the usul al-fiqh mostly from al-Mughnî's volume, which he called al-Shar`iyyât and devoted to the subjects of fiqh procedure, and from the references in his student Abu'l-Husayn al-Basrî's (d. 436/1044) work called *el-Mu`tamad fi usul al-fiqh*. In the background of the understanding of proposal in Mu'tazili thought, there are "ideas of justice", one of the five principles. Accordingly, God, who is the proprietor of justice and wisdom, has employed the offer as a means of rewarding His creations. The Creator, who is bound by the principle of doing only that which is in the best interest of His servants, has made human beings liable and encouraged His servants to act in accordance with their liability. There are two basic sources that provide normative information to the taxpayer in the field of proposals that Allah obliges His servants to make. According to these sources, taklîf is also categorized in two parts: rational taklîf and sem`i taklîf. It is possible to see the influence of their theological approach in general and the theory of taklîf in particular in their usul texts. In fact, it would not be an erroneous statement to claim that this understanding is one of the main dynamics in the shaping of Mu`tazilite usul al-fiqh. This study will try to analyse how Qādî Abd al-Jabbâr's understanding of taklîf influenced his

* Res. Assist., Giresun University, Faculty of Theology, buturali@gmail.com, orcid.org/0000-0001-9463-5127

method of jurisprudence and how the traces of this subject appear in various issues of the method of jurisprudence. Thus, the influence of Mu` tazilite thought on the usul al-fiqh in the early periods of the composition of the method will be analysed through the example of Qādi Abd al-Jabbār.

Keywords: Usul al-fiqh, Qādi Abd al-Jabbār, Taklīf, al-Shar` iyyât, Abu'l-Husayn al-Basrî.

Kâdî Abdülcebâr'a Göre Rızık

Ömer Faruk Habergetiren*

Özet

İslami ilimler üzerine çeşitli eserler telif eden Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), bunların içerisinde özellikle kelâm ilmine önem vermiş ve esas olarak bu ilimde temayüz etmiştir. Mu'tezile kelâmının günümüze intikal eden en önemli eseri olarak kabul edilen *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* adlı telifinde ele aldığı konular arasında rızık konusu da yer almaktadır. Kâdî bu başlık altında rızık tanımını, çeşitleri, kaynağı, talep edilmesi, İslam'a göre haram olan maddelerin rızık olup olmaması hakkında görüşlerini Mutezilî bir bakış açısıyla zikrettikten sonra çarşı pazarda fiyatların oluşumu konusuna da değinmektedir. Kâdî Abdülcebâr, rızıkı "Kişinin faydalandığı ve başkasının da onu bundan engelleyemediği her şey" şeklinde kapsamlı olarak tanımlamaktadır. Buna göre "faydalanma" kavramı, rızık konusunda kilit rol oynamaktadır. Kişinin özel mülkünde olup olmamasına bakılmaksızın, canlı veya cansız olan her nesne; yeme, içme, kullanma veya irade dışı yararlanma şeklinde olsun meşru olmak şartıyla istifade edilen her şeyin kişi için rızık olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kişinin mülkünde olduğu halde kullanmadığı ve dolayısıyla kendisinden faydalanmadığı şeyler onun rızıkı olmamaktadır. Mensubu olduğu Mu'tezilenin genel kabulüne göre İslam'a göre haram kılınan maddeler rızık olarak kabul edilmediği için Kâdî Abdülcebâr da kendilerinden bir şekilde faydalanılsa dahi bunların rızık kapsamına dâhil olmadığını söylemektedir. Ayrıca tanımında geçen "kişinin faydalandığı şey" ifadesinden lezzet alma, lezzet almaktan da arzu ve istekle rızıkı idrak etmeyi kastetmektedir. Bu kısa aktarımda da görüldüğü gibi Kâdî Abdülcebâr'ın rızık tanımında fayda kavramını kullanmasıyla klasik iktisadi düşünceye sahip olduğu görülmektedir. Bildiri metninde öncelikle Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Muğnî* isimli eserinin 11. cildinde yer alan rızık bölümünde ifade ettiği düşünceleri özetlenerek bu konuda nasıl bir düşünceye sahip olduğu belirlenecektir. Ulaşılan veriler ışığında

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ofhabergetiren@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9304-6726

araştırmacılar için, günümüz İslam hukuku ve iktisat düşüncesinin gelişiminde farklı bakış açılarından yararlanma imkânı sağlanacaktır.

Anahtar kelimeler: Mutezile, Kâdî Abdülcebbar, el-Muğnî, Rızık, Fayda

The Provision (al-Rizq) According to Qādī Abd al-Jabbār

Ömer Faruk Habergetiren*

Abstract

Qādī Abd al-Jabbār (d. 415/1025), who authored various works on Islamic sciences, paid particular attention to the science of theology and distinguished himself in this field. In his work *al-Muġnî fî Abwābi't-Tawhîd wa'l-'Adl*, considered the most significant surviving text of Mu'tazilite Kalām, he addresses various topics, including the concept of provision (rizq). After mentioning the definition of provision, its types, source, acquisition and whether substances prohibited in Islam constitute provision from a Mu'tazilite perspective, Qādī also touches upon the formation of prices in the marketplace.

Qādī Abd al-Jabbār defines provision comprehensively as “anything that a person benefits from, and which others cannot prevent him/her from doing so”. The concept of “benefit” plays a key role in this definition. According to the author, every living or inanimate object that is legitimately utilized through eating, drinking, using or even involuntary benefiting is provision, regardless of ownership. Accordingly, things owned but not used and thus not benefited from are not considered as provision.

In line with the general Mu'tazilite view that he follows, Qādī Abd al-Jabbār excludes substances prohibited in Islam from the category of provision, even if some benefit is derived from them. Furthermore, by using the phrase “anything that a person benefits from” in his definition, the author implies taking pleasure and, by the expression of taking pleasure, he means reaching the consciousness of provision through desire.

As is seen in this brief overview, Qādī Abd al-Jabbār’s use of the concept of benefit in his definition of provision suggests his alignment with classical economic thought. This paper will first summarize Qādī Abd al-Jabbār’s views on provision as expressed in the 11th volume of *al-Muġnî* to determine his perspective on this matter. In the light of the

* Assoc. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, ofhabergetiren@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9304-6726

findings, researchers will be provided with the opportunity to benefit from different perspectives in the development of contemporary Islamic law and economic thought.

Keywords: Mu‘tazila, Qādī Abd al-Jabbār, *al-Mughni*, Provision, Benefit

Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâlî* Eserinde Kebâir Ehline Dair Hadislere Yaklaşımının Âmmin Delâleti Bağlamında Değerlendirilmesi

Yasin Akan*

Özet

Kâdî Abdülcebâr, İslam düşünce tarihi içerisinde önemli bir etkiye sahip ve hicrî dördüncü asrın ikinci yarısı ile beşinci asrın başlarına tanıklık etmiş Mu'tezile'nin önemli âlimlerindendir. Kelâm başta olmak üzere farklı birçok dinî disiplinde önemli eserler kaleme alan Kâdî, bu eserlerin tamamında sahip olduğu Mu'tezilî düşüncenin savunusunu yapmıştır. Son dönemlerde tahkik edilip neşredilen *el-Emâlî* eseri de Kâdî'nin hadis şerhi olarak kaleme aldığı önemli bir eseridir. Kâdî Abdülcebâr'ın şer'î hitabın anlaşılması çerçevesindeki yaklaşımını yakından takip etmemize olanak tanıyan bu eserde Kâdî, sünneti de Kur'ân gibi şer'î hitap olarak kabul etmiş ve gerek ilkten hüküm ortaya koyma gerek ortaya konulan hükmün beyan edilmesi noktasında sünnete önemli bir rol tanımıştır. Hadis ilmini ilgilendiren senetle ilgili teknik meseleler disiplinin araştırmacılarına bırakılarak, bu çalışmada, müellifin düşünsel aidiyetinin nasların anlaşılmasına etkisi kebâir ehline dair hadislere yaklaşımı üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Mu'tezilî kaynakların gün yüzüne çıkmasıyla son dönemlerde genelde Mu'tezile özelde ise Kâdî Abdülcebâr'ın fıkıh usulü anlayışı hakkında önemli bir birikim ortaya konulmuştur. Bu birikimin bir kısmı da ekolün dil ve delâlet bahislerine yaklaşımı hakkındadır. Delâlet bahislerinin detayları hakkında Mu'tezilî usulcüler arasında görüş farklılıkları olsa da genel olarak Mu'tezilî usulcüler umûm anlam için vazedilmiş bir lafzın şer'î hitapta kullanılması durumunda tahsis edilmediği sürece umûm anlamının esas alınacağını savunmuşlardır. Bununla birlikte şer'î hitapta yer alan kebâir ehline dair âm ifadeleri tevil yoluna gitmişlerdir. Mu'tezilî paradigmanın bu anlayışı ekolün önemli bir âlimi olan Kâdî Abdülcebâr özelinde tahlil edilecek ve söz konusu bu anlayışın klasik

* Arş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, yasinakan@artuklu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5602-9994

fıkıh usulü perspektifinde izahının yapıp yapılamayacağı ortaya konulacaktır. Kâdî Abdülcebâr'ın kebâir ehline dair hadislere yaklaşımı özelinde Mu'tezile'nin düşünsel paradigmasının teorik arka planını da ortaya koyması çalışmanın akademik zenginliğine katkıda bulunacaktır.

Anahtar kelimeler: Fıkıh usulü, Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezile, âm, delâlet.

Evaluation of Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Approach to Hadiths about People of Cardinal Sins in His Work Called *al-Amālī* in Context of Dalâlat of Âm

Yasin Akan*

Abstract

Qādī Abd al-Jabbār is one of the prominent scholars of Mu’tazilite, who had a significant influence on history of Islamic thought and witnessed the second half of the fourth and beginning of fifth centuries. Qādī, who wrote important works on various disciplines especially on kalām, defended view of Mu’tazillite as he did in all his works. His work, *al-Amālī*, which has been investigated and published recently, is one of his significant works that Qādī wrote as hadith annotation. In this work, in which he provides us with the opportunity to follow his approach in the framework of understanding of sharia appeal, Qādī regarded hadith as the sharia appeal like Qur’an; and thus submitted an important role to Sunnah in terms of both setting a provision at first and stating a put forward provision. The technical issues related to the chain of narration concerning the science of hadith will be left to the researchers of the discipline, hence, in this study, the effect of the author's intellectual affiliation on the understanding of the texts will be determined through his approach to the hadiths regarding the people of the cardinal sins. With the emergence of Mu’tazilite sources, in recent times, a significant accumulation has been put forward on the understanding of the usul al-fiqh of Mu’tazilite in general and Qādī Abd al-Jabbār in particular. Part of this accumulation is about the school's approach to the language and dalâlat issues. Although there are differences in opinions among Mu’tazilite scholars regarding the details of the dalâlat issues, Mu’tazilite scholars generally argued that if a word that was set forth for the general meaning is used in a religious address, the general meaning will be taken as basis unless it is allocated. However, the expressions of “âm” regarding the people of cardinal sins in the religious address have been interpreted.

* Res. Assis. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, yasinakan@artuklu.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5602-9994

This understanding of the Mu'tazilite paradigm will be analyzed in the context of Qādī Abd al-Jabbār, an important scholar of the school, and it will be tried to be revealed whether this understanding can be explained within the perspective of classical usul al-fiqh Qādī Abd al-Jabbār's approach to the hadiths regarding the people of cardinal sins, as well as revealing the theoretical background of the Mu'tazilite intellectual paradigm, will contribute to the academic richness of the study.

Keywords: Usul al-fiqh, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Mu'tazilite, âm, dalâlat.

Kâdî Abdülcebbar'a göre Kur'an'ı Anlama Sorunu

Faig Ahmedzada*

Özet

Nüzul döneminden sonra vahyin kesintiye uğraması ile Kur'an'ın anlaşılmasında sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Bu bağlamdaki sorunların, önceleri kendini kelime bazında gösterirken sonraları yani İslâm yaygınlaştıkça düşünce ve yaşam biçimi ekseninde daha da derinleştiği görülür. Zamanla sınırları genişleyen İslâm coğrafyasında farklı kültürlerin etkisi ile değişik düşünce biçimleri telakki edilmiş, oluşan farklı bir ilmî zihniyet ve bundan doğan yaklaşımlar Kur'an'ın anlaşılmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Kur'an kutsal kitap olmasının yanı sıra, ayrıca Müslümanların yaşam biçimini belirleyen yasaları muhteva edindiği için sürekli üzerinde önemle durulmuş ve doğru anlaşılması için dönemin ulemasınca çaba sarf edilmiştir. Kur'an'la ilgili yorum ve yaklaşımlar tarihî bağlamda irdelendiğinde daha çok şu sorular akla gelebilir: Kur'an'ın tamamı anlaşılabilir mi? Kur'an'ı yalnız belli kesim mi, yoksa her kes mi anlayabilir? Kur'an'ın anlaşılmayan kısımları var mıdır? Onun anlaşılmaması ne gibi sorunlar doğurabilir? Kur'an'ı doğru anlayabilmek için hangi epistemolojik süreç ve yöntem takip edilmeli ya da uygulanmalıdır? Binâenaleyh mezkur problemlere ilişkin düşünce ve yaklaşımlarını araştırma konusu edindiğimiz Kâdî Abdülcebbar'ın Kur'an'ı anlama sorunu üzerine eğilirken bu sorular üzerine düşünmüş olmasının mantığı anlaşılmalı olsa gerektir. Kâdî Abdülcebbar'ın mezkur konudaki düşünce ve yaklaşımlarını araştırırken metodolojik açıdan üç hususu göz önünde bulundurmalıyız: Bunlardan ilki kendisinin Mu'tezilî olduğu gerçeğidir. Bu nedenle onun bütün teorisini Mu'tezilî düşünce sistemi çerçevesinde değerlendirmiş ve temellendirmiş olması son derece doğal ve mantıklıdır. Binaenaleyh, Kâdî Abdülcebbar'ın düşünce sistemini anlama ve açıklamanın yolu Allah'ın adâleti, i'câzu'l-Kur'an, hüsün ve kubuh anlayışlarının kapsamlı şekilde araştırılmasından ve analiz edilmesinden geçer. O, ilgili eserlerinde Allah'ın adâleti gereği Kur'an'ın anlaşılması gerektiğini temellendirmeye çalışmış ve ayetlerin bilinen-zâhirî ve

* Dr., Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü, faig1071@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4921-2517

bilinmeyen-bâtınî anlamını tartışmıştır. Bilinmesi gereken ikinci husus, Kur'ân'ın mucize oluşuyla ilgilidir. Bu konudaki temel tez Allah'ın gönderdiği bu kitabın bir benzerinin getirilemeyeceğine ilişkindir. Mezkur konunun temel sorunu Kur'ân'ın i'câzının onun anlaşılmasına engel olup olamayacağına dairdir. Bu konudaki temel düşüncemiz, Kâdî Abdülcebbar'ın i'câz anlayışına göre Kur'an anlaşılmadığı takdirde onun mucizevililiğinin de anlaşılamayacağıdır. Göz önünde bulundurmamız gereken üçüncü hususa gelince, burada asıl mesele anlaşılması zor, yahut imkansız olarak kabul edilen âyetlerin, yani *müteşâbihü'l-Kur'ân'ın* Kâdî Abdülcebbar teorisindeki yeri ve mahiyeti ile ilgilidir. İlahî hitâbın çift anlamlı, bilinen-zâhiri ve bilinmeyen-bâtınî olarak tanımlanması Kur'an'ın anlaşılması konusunda sorunlar oluşturmuştur. Kâdî Abdülcebbar'a göre bu sorun, batınî anlamın bulunması düşüncesinin ortadan kaldırılması ile çözüme kavuşur. Şöyle ki, düşünöre göre Kur'an'ın batınî anlamı yoktur ve gözüktüğü kadarıyla mezkur kitap zâhirinden anlaşılabilir. Çünkü Allah, muradını kelim ile anlatmış ve Kur'an Allah'ın muradına delâlet eden kelimdir. Eğer Kur'an'ın anlamı bir şeye delâlet etmiyorsa onun Arapça veya Acemce olması arasında hiç bir fark bulunmaz. Hem muhatabın kelamı anlaşılmazsa onunla bir fayda murad edilmezse kabih vechi taşımış olur ve sestten başka bir şey ifade etmez. Sonuç olarak Kâdî Abdülcebbar'a göre ilahî hitap hüsün-kubuh bağlamında Allahın adâleti gereği anlaşılmalıdır. Çünkü mesul olan sorumluluğunun farkında olmalıdır. Ayrıca, Kur'an'ın icazı onun anlaşılması ile ortaya çıkar. Bilakis anlaşılmayan bir şeyin mucizeliğinin farkına varılması imkansızdır. Anlaşılmadığı düşünülen müteşâbih âyetlere gelince, bu kabilden âyetlerin belirli karineler eşliğinde vuzuha kavuşturulması gerekmektedir. Kısacası, Kâdî Abdülcebbar'a göre Kur'an'ın anlaşılmayan bir kısmı mevzu bahis olamaz, fakat bunun için bazı şartlara ihtiyaç vardır.

Anahtar kelimeler: Kâdî Abdülcebbar, Kur'an, İ'cazul-Kur'an, Zâhir, Bâtın, Müteşâbih.

The Issue of Understanding the Qur'ān according to Qāḍī 'Abd al-Jabbār

Faig Ahmedzada*

Abstract

With the cessation of revelation, understanding the Qur'ān became problematic. The issues in this context initially appeared in language but later, with the spread of Islam, they became more profound in terms of ideology and way of life. As the Islamic world expanded geographically over time, it encountered different cultures, leading to the recognition of diverse ways of thinking. This diversity of scientific mentality and approaches significantly impacted the interpretation and understanding of the Qur'ān. The Qur'ān is not only a holy book but also contains the laws that determine the way of life for Muslims. Scholars throughout history have made significant efforts to understand it correctly. When interpretations and approaches to the Qur'ān are examined within a historical framework, several questions may arise: Is the entire Qur'ān comprehensible? Can only certain people understand the Qur'ān, or can everyone understand it? Are there any parts of the Qur'ān that are not understood? What issues can arise from not understanding it? Which epistemological process and method should be followed or applied to understand the Qur'ān correctly? Therefore, the logic of Qāḍī 'Abd al-Jabbār, whose thoughts and approaches to the aforementioned problems have been the subject of our research, thinking about these questions while addressing the problem of understanding the Qur'ān should be understood. While investigating Qāḍī 'Abd al-Jabbār's thoughts and approaches on the aforementioned subject, we should consider three points from a methodological perspective: The first point to note is that he was a Mu'tazilite. It is natural and logical that he based his entire theory on the Mu'tazilite system of thought. Therefore, the best way to understand and explain Qāḍī 'Abd al-Jabbār's system of thought is through a comprehensive investigation and analysis of his conceptions of God's justice, i'jāz al-Qur'ān (uniqueness), al-husn (goodness) and al-qubh

* Ph.D., Azerbaijan Theology Institute, faig1071@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4921-2517

(evil). In his related works, he attempted to establish the necessity of understanding the Qur'ân due to God's justice and discussed the exoteric and esoteric meanings of the verses. The second matter have to know is the Qur'ânic uniqueness. The main thesis in this regard is that this book sent by God cannot be similar to it. The main issue of the aforementioned topic is whether the i'jâz of the Qur'ân can be an obstacle to its understanding. Our basic opinion on this issue is that, according to Qâdî 'Abd al-Jabbâr's understanding of i'jâz, if the Qur'ân is not understood, its miraculousness cannot be comprehended. As for the third point we need to consider, the main issue here concerns the place and nature of the verses that are considered difficult or impossible to understand, in other words, the mutashâbih al-Qur'ân (metaphorical verses), in Qâdî 'Abd al-Jabbâr's theory. The definition of divine address as double-meaning, known-exoteric and unknown-esoteric, has created problems in the understanding of the Qur'ân. According to Qâdî 'Abd al-Jabbâr, this issue can be solved by eliminating the idea of the existence of a superstitious meaning. According to the scholar, the Qur'ân may not have an esoteric meaning; it seems to be a holy book that is understood primarily from its exoteric interpretation. Because Allah has revealed His will through words, and the Qur'ân is the word that reveals Allah's will. If the meaning of the Qur'ân does not refer to something, there is no difference whether it is in Arabic or Persian. Moreover, if the interlocutor's speech is not understood and no benefit is intended from it, then it has the appearance of evil and is nothing more than a voice. In conclusion, Qâdî 'Abd al-Jabbâr suggests that the divine address should be understood in the context of good and evil according to God's justice. Because the person in charge must be aware of his responsibility. Furthermore, the uniqueness of the Qur'ân is revealed through its understanding. On the contrary, it is impossible to realize the miraculousness of something that is not understood. As for the metaphorical verses (mutashabih) considered incomprehensible, these verses need to be explained based on certain assumptions. In short, according to Qâdî 'Abd al-Jabbâr, an incomprehensible part of the Qur'ân is inconceivable, but some conditions are required for this.

Keywords: Qâdî 'Abd al-Jabbâr, Qur'ân, Uniqueness (I'jâz), Exoteric (Zâhir), Esoteric (Bâtin), Metaphorical (Mutashabih) Verses

Kur'an'ı Anlamanın Anlamı: Kâdî Abdülcebâr'ın Muhkem- Müteşabih Anlayışının 4. Asır Tefsir Âlimleri Ekseninde Tahlili

Tuğrul Tezcan*

Özet

“Kur'an'ı anlamak” Kâdî Abdülcebâr'ın anlayışına göre insanlığa verilmiş, anlaşılması elzem olan bir emanete sahip çıkmak demektir. Çünkü o insanlığın ihtilaflarını çözecek, geçmiş ve gelecek haberleri barındıran yegâne kitaptır. İçinde barındırdığı muhkem ve müteşabihiyle anlaşılması gereken, anlaşılmaya müsait olan bir rehberdir. Onun rehberliği anlaşılır olmasıyla anlam kazanmaktadır. Kısacası onda anlaşılmayan hiçbir husus yoktur. Kimisi az, kimisi çok, kimisi kısmî olsa da anlamaya müsaittir. Kadı'nın bu yaklaşımı kendisinden önceki ve kendi döneminde yanlış olduğunu düşündüğü muhkem-müteşabih yorumlarına bir tepki olarak *Müteşabihu'l-Kur'an* isimli eserinin de vücuda gelmesini sağlamıştır. “Kur'an'ı anlamak” onun muhkem ve müteşabihini anlamaktır. Klasik tanımla tek bir mana için vazedilmiş, manası zahirinden anlaşılacak kelimeler için muhkem denilse de bazen onların anlaşılması için de karineye ihtiyaç duyulur. Kitabın anasını muhkemler oluşturur. Müteşabihler de hikmete binaen Kur'an'a dâhil edilmiştir. Bu hikmetlerin en başlıcası kişiyi tefekküre yönlendirmesidir. Hâlbuki bazı düşünürler müteşabihe yaklaşmanın fitneye sarılmak, kabihe yönelmek olarak kabul etmişler, müteşabihler konusunda çekimser davranmışlardır. Diğer hikmetler olarak Kâdî'nin düşünceleri mealen şöyledir: “Müteşabihler üzerinde düşünmek uzmanlarını problemler meseleler hususunda müzakere ve pratik yapma imkânı sağlar, dolayısıyla hakkın keşfine kapı aralar; muhkem-müteşabih arasındaki çelişkili zannedilen konular akli delillere gidilmesini, ayetler üzerinde tefekkür edilmesini sağlar; muhkemle desteklenen müteşabih yorumlarda isabet elde edilir; Müteşabihler Kur'an'ın fesahat ve belâğatına ıttıla imkânı verir.” Yukarıda ifade edilen birçok hikmet Kur'an'dan hareketle tespit

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ttezcan@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1751-203X

edilmiştir. Söz konusu ayetlerin birbirinden farklı yorumlara imkân sağladığını da söyleyebiliriz. İşte bu sebeple Kâdî Abdülcebâr'ın çağdaşı sayılabilecek Cessas, (ö.370) es-Semerkandî (ö.375/393), İbn Atiyye (ö. 383), Şerif Radîy (ö. 406), es-Sa'lebi (ö.427) gibi bazı müfessirlerin eserleri de dikkate alınarak, muhkem-müteşabih konusunun nasıl bir seyir izlediği anlaşılmalı çalışılacaktır. Bu sayede Kâdî Abdülcebâr ve muhalif aksın Kur'an'ı anlamak" mottosundan yani muhkem ve müteşabihe nasıl yaklaştıklarından bahsetmemiz mümkün olacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kâdî Abdülcebâr, Muhkem-Müteşabih, 4. Asır Müfessirleri, Kur'an'ın anlamak.

The Meaning of Understanding the Qur'an: Analysis of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's Muhkam and al-Mutashabih in the 4th Century Tafsir Scholars

Tuğrul Tezcan*

Abstract

According to Qāḍī 'Abd al-Jabbār's understanding, "understanding the Qur'an" means taking care of a entrusted given to humanity, which is essential to understand. Because it is the only book that will resolve humanity's conflicts and contains past and future news. It is a guide that needs to be understood with its muhkam and mutashabih, and that is suitable to be understood. Its guidance gains meaning through its comprehensibility. In short, there is nothing in it that is not understood. Even if some of them are few, some are many, and some are partial, they are suitable for understanding. This approach of Qāḍī led to the creation of his work, Mushabih al-Qur'an, as a reaction to the interpretations of muhkam and al-mutashabih that he thought were wrong before him and in his own time. Understanding the Qur'an" means understanding its muhkam and mutashabih. Although in the classical definition, muhkam is used for words that are intended for a single meaning and whose meaning is understood from their literal meaning, sometimes a presumption is needed to understand them. The muhkams constitute the mother of the book. The mutabbihs are also included in the Qur'an for reasons of wisdom. The most important of these wisdoms is that it directs the person to contemplation. However, some thinkers have considered approaching the mutashabih as embracing fitnah and turning towards kabi'ah, and they have abstained from the mutashabihs. As for other wisdoms, Qāḍī's thoughts are as follows: "Contemplating on the mutashabih enables experts to discuss and practice on problematic issues, thus opening the door to the discovery of the truth; the supposed contradictory issues between the muhkam and the mutashabih enable one to go to rational proofs and contemplate on

* Assoc. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, ttezcan@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1751-203X

the verses; accuracy is achieved in the interpretations of the mutashabih supported by the muhkam and the mutashabihs provide insight into the eloquence and rhetoric of the Qur'an." Many of the wisdoms mentioned above have been identified from the Qur'an. We can also say that the verses in question allow for different interpretations. For this reason, the works of some of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's contemporaries, such as al-Jassas (d.370), al-Samarqandī (d.375/393), Ibn 'Atiyya (d.383), Sharīf Radiy (d.406), and al-Sa'lebī (d.427), are also taken into consideration, we will try to understand the course of the muhkam and al-mutashabih issue. In this way, it will be possible to talk about how Qāḍī 'Abd al-Jabbār and the oppositional tendency approached the motto of "understanding the Qur'ān", that is, the muhkam and mutashabih.

Keywords: Tafsir, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Muhkam and Mutashabih, 4th century commentators, Understanding the Qur'an.

Teolojik Perspektiflerin Kur'ân Yorumuna Yansımaları: Kâdî Abdülcebâr Örneği

Yusuf Karatay*

Özet

Kur'ân yorumlarındaki farklılıkların birden fazla nedeni vardır. Bu nedenler arasında yorumcunun bilgi birikimi ve hayata dair deneyimleri gibi bireysel etkenler yanında yaşadığı kültürel ve toplumsal ortam, mensubu olduğu dini ekol gibi bireyselliği aşan sosyal etkenler de söz konusudur. Bu bireysel ve sosyal etkenlerin, mütekellim, muhaddis, fâkih veya müfessir fark etmeksizin Kur'ân'ı yorumlamak isteyen her âlimin teolojik perspektifinin oluşumunda rol oynadığı yadsınamaz bir gerçektir. Yorumculardan herhangi mezhep veya ekollerden birini benimsemiş, zihin ve inanç dünyasını bu akımlardan biriyle şekillendirmiş olanlar, ayetleri yorumlarken benimsemiş olduğu ekolün inanç ilkelerinden bağımsız olamayacağından yorumlara dair söylemleri de bu ilkeler çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu çalışmada ele alınan konu da bireysel ve sosyal etkenler neticesinde oluşan teolojik perspektifin Kur'ân yorumlarına yansımaları Mu'tezilî bir müellif olan Kâdî Abdülcebâr'ın Allah tasavvuru özelinde ele alarak, yorum ile teolojik perspektif arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bilindiği üzere Mu'tezilî âlimlerin temayüz ettikleri konu aklın nassa mukaddem kılınmasıdır. Dolayısıyla Kur'ân yorumunda çoğu ulemâdan ayrılmaktadırlar. Kâdî Abdülcebâr da Mu'tezile mezhebinin sistematiğini kuran âlim olarak kabul edildiğinden onun teolojik perspektifinin Kur'ân yorumuna yansımaları önem arz etmektedir. Bu önem hem yorumcunun bireysel deneyim ve bilgi düzeyine mensubu olduğu ekolün etkisini göstermesi açısından hem de ayetlerin teolojik perspektife etkisi açısından çift yönlü bir etkileşim alanına sahip olmasındandır. Diğer bir ifadeyle ayetler bir taraftan teolojik perspektifin oluşmasında etken iken bir taraftan da oluşan teolojik perspektifin ayet yorumlarına etkisi söz konusudur. Bu sebeple çalışmanın nihayetinde yorum ve perspektif arasında çift yönlü

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, yusufkaratay@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5304-9575

bir etkileşimin olduğu sonucuna varılmıştır. Teolojik perspektifler ve yorum arasındaki ilişkinin daha objektif bir şekilde ele alınabilmesi için de temsil gücü yüksek farklı müfessirlerin yorumlarına da değinilmiş, Kâdî Abdülcebâr ile ele alınan diğer müfessirlerin görüşleri mukayese edilmiştir. Bu sebeple çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden mukayese ve verilerin analiz edilmesi yöntemleri kullanılmıştır. Ele alınan âlimlerin görüşler arasında da farklı anlamlar verilen aynı ayetler seçilmiş, böylece teolojik perspektiflerin yorum üzerine etkilerinin daha dakik bir şekilde ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Teolojik Perspektif, Yorum.

Reflections of Theological Perspectives on Qur'anic Interpretation: The Case of Qāḍī 'Abd al-Jabbār

Yusuf Karatay*

Abstract

There are more than one reason for the differences in Qur'anic interpretations. Among these reasons are individual factors such as the knowledge and life experiences of the interpreter, as well as social factors that transcend individuality, such as the cultural and social environment in which he lives and the religious school he belongs to. It is an undeniable fact that these individual and social factors play a role in the formation of the theological perspective of every scholar who wants to interpret the Qur'an, whether he is a mujtahid, muhaddith, faqih or mufassir. Since those who have adopted one of the sects or schools of interpretation and shaped their mind and belief world with one of these currents cannot be independent from the belief principles of the school they have adopted while interpreting the verses, their discourses on interpretations have been formed within the framework of these principles. The subject of this study is to examine the reflection of the theological perspective formed as a result of individual and social factors on the interpretations of the Qur'an by examining the relationship between interpretation and theological perspective by examining the conception of God by a Mu'tazilite author, Qāḍī 'Abd al-Jabbār. As is known, Mu'tazilite scholars are characterized by the prioritization of reason over evidence. Therefore, they differ from most scholars in Qur'anic interpretation. Since Qāḍī 'Abd al-Jabbār is considered to be the scholar who established the systematics of the Mu'tazilite sect, the reflections of his theological perspective on Qur'anic interpretation are important. This importance is due to the fact that it has a bidirectional interaction field both in terms of showing the effect of the school to which the commentator belongs on his individual experience and knowledge level and in terms of the effect of the verses on the theological perspective. In

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, yusufkaratay@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5304-9575

other words, while verses are a factor in the formation of the theological perspective on the one hand, on the other hand, the theological perspective has an impact on the interpretation of verses. Therefore, the study concludes that there is a bidirectional interaction between interpretation and perspective. In order to examine the relationship between theological perspectives and interpretation in a more objective way, the interpretations of different commentators with high representativeness were also mentioned, and the views of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār and other commentators were compared. For this reason, the qualitative research methods of comparison and data analysis were used in this study. The same verses, which are given different meanings among the views of the scholars, are selected in order to reveal the effects of theological perspectives on interpretation in a more precise way.

Keywords: Tafsir, Mu‘tazila, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Theological Perspective, Interpretation.

Kâdî Abdülcebâr'ın Kur'ân'ı Anlamada Rivâyet Kullanımı

Murat Bahar*

Özet

Kâdî Abdülcebâr'a (ö. 415/1025) göre şer'î deliller akıl, Kur'ân, sünnet ve icmâ şeklinde sıralanmalıdır. Çünkü Kur'ân ve sünnet akıl sahibi kimselere hitap etmekte ve hükümleri aklın anlamasıyla sabit olmaktadır. Dolayısıyla akıl, naslardan önce hüccet ifade etmektedir. Kâdî Abdülcebâr bu bakış açısı sebebiyle kelâmî konuların yanı sıra tefsirle ilgili meselelerde dahi aklı öne çıkarmaktadır. Nitekim tefsir ilmiyle yakından ilgili olan *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in* isimli eserinde anlaşılması güç olan meseleleri akılla açıklamaktadır. Mushaf tertibine göre yazılan eserde âyetlere yöneltilebilecek eleştiriler aklî ilkelerle cevaplanmakta, üslup ve muhteva analizi akıl esas alınarak yapılmaktadır. Ancak bilindiği üzere Kur'ân, anlaşılması için tarihî bilgi ve belgelere müracaatı zorunlu kılan âyetleri de ihtiva etmektedir. Müteşâbih âyetlerin yanı sıra Resulullah'ın bizatihi tefsiriyle anlaşılan ve sebab-i nüzûlü bilinmeden bir sonuca bağlanması güç olan âyetler bunların başlıcalarıdır. Öyle ki âyetler, Mushaf'ta bir araya getirildiğinde vahye eşlik eden tüm yaşanmışlıklar metin dışında kalmıştır. Bunların bilinmesi ise metin dışı unsurların kaynaklıkları ile mümkün hale gelmiş ve rivâyetleri Kur'ân'ın anlaşılmasında başvuru kaynağı yapmıştır. Diğer bir ifadeyle ilâhî hitâbın Kitâb olarak nakledilmesi, vahyin nâzil olduğu döneme dair rivâyet, bilgi ve belgelerin Kur'ân ile Müslümanlar arasında bir tür köprü görevi görmesini zorunlu kılmaktadır. İbn Abbâs'ın Hz. Ömer'e söylediği "Ey müminlerin emiri! Kur'ân bize nâzil oldu, onu okuduk ve âyetlerin nüzûl sebeplerini biliyoruz. Bizden sonrakiler ise Kur'ân okuyacaklar ama bu sebepleri bilmeyecekler. Bu durumda [âyetin manası hakkında] re'ye bulunacaklar, re'y yaptıkça ihtilafa düşecekler, ihtilafa düştükçe de savaşacaklar." sözleri ile konu bağlamında nakledilen diğer rivâyetler de buna işaret etmektedir. Dolayısıyla aklî ilkeleri öne çıkaran Kâdî Abdülcebâr'ın rivâyetlere bakışı ve kullanımı merak konusu olmaktadır. Bu itibarla *Tenzîhu'l-Kur'ân* isimli eserin rivâyet yönünü konu edinen bu araştırma müellifin aklî ilkelerle rivâyetler

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, muratbahar25@gmail.com, orcid.org/0000-0001-7694-329X

arasında kurduğu ilişkiyi, rivâyetlere göre şekillenen bakış açısını ve akılı rivâyet kontrolünde yönlendirmesini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu sayede rivâyetlerin ve rivâyet merkezli tefsirlerin önemini yineleme hedefindedir. Söz konusu eser, temsil gücü yüksek örnekler üzerinden tümevarım yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Eserde lafzen veya manen yer alan rivâyetler tarihsel verilerin mukayeseli analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmekte; rivâyetlerden mülhem tefsirler tespit edilmektedir. Çalışma Kur'ân ve sünnetin salt akıl ile bilinemeyecek unsurları da içerdđi, bu sebeple rivayetlere müracaatın Kur'ân'ı anlamak bakımından elzem olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Nitekim müellif de Kur'ân ve sünnetin aklın bilemeyeceği hükümleri içerdđini belirtmekte, bu hükümlerin sübûtuna kâni olduktan sonra akla, söz konusu hükmü kabul ederek insan-hayat-hüküm arasında irtibat kurma rolü yüklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kâdi Abdülcebbâr, Tenzîhu'l-Kur'ân. Rivâyet, Akıl.

Qādi ‘Abd al-Jabbār’s Use of Narration in Understanding the Qur’ān

Murat Bahar*

Abstract

According to Qādi ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025), shari‘ah evidences should be ordered as reason, the Qur’ān, the Sunnah, and ijma‘. This is because the Qur’ān and the Sunnah are addressed to people of reason and their rulings are fixed by the understanding of reason. Therefore, the intellect is an argument before the Qur’ān. Due to this point of view, Qādi ‘Abd al-Jabbār emphasizes reason even in matters related to tafsir as well as theological issues. As a matter of fact, in his work *Tenzihu al-Qur’ān ‘ani al-metā’in*, which is closely related to the science of tafsir, he explains the issues that are difficult to understand with reason. In the work, which is written according to the order of the Mushaf, the criticisms that can be directed against the verses are answered with rational principles, and the analysis of style and content is based on reason. However, as is well known, the Qur’ān also contains verses that require recourse to historical knowledge and documents in order to be understood. In addition to the mutashabih verses, the verses that are understood through the tafsir of the Prophet himself and that are difficult to conclude without knowing the reason for their occurrence are the main ones. So much so that when the verses were gathered together in the Mushaf, all the experiences that accompanied the revelation were left out of the text. The knowledge of these became possible through the sources of extra-textual elements and narrations became a source of reference for understanding the Qur’ān. In other words, the transmission of the divine address as a Kitāb necessitates that the narrations, information and documents related to the period of revelation serve as a kind of bridge between the Qur’ān and Muslims. Ibn ‘Abbās reportedly said to ‘Umar, “O Amir of the believers! The Qur’ān was revealed to us, we read it and we know the reasons for its revelation. The people after us will read the Qur’ān but

* Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, muratbahar25@gmail.com, orcid.org/0000-0001-7694-329X

they will not know these reasons. In this case, they will make opinions [about the meaning of the verse], and as they make opinions, they will disagree, and as they disagree, they will fight.” and other narrations narrated in the context of the subject point to this. Therefore, Qādī ‘Abd al-Jabbār’s view and use of narrations, which emphasizes rational principles, is a matter of curiosity. This study, which focuses on the narrative aspect of the work titled *Tenzīhu al-Qur’ān*, aims to reveal the relationship the author establishes between rational principles and narrations, the perspective shaped according to these narrations, and how the author guides reason in the context of the control exerted by narrations. In this way, it aims to reiterate the importance of narrations and narration-centered exegesis. The work in question is analyzed using the inductive method through highly representative examples. The narrations in the work, either literally or literally, are evaluated by using the method of comparative analysis of historical data; tafsīrs based on narrations are identified. The study concludes that the Qur’ān and the Sunnah contain elements that cannot be known by reason alone, and therefore, recourse to narrations is essential for understanding the Qur’ān. As a matter of fact, the author states that the Qur’ān and the Sunnah contain provisions that cannot be known by the intellect, and after being convinced of these provisions, he attributes to the intellect the role of establishing a connection between man-life-law by accepting the provision in question.

Keywords: Tafsīr, Qādī ‘Abd al-Jabbār, Tenzihu al-Qur’ān. Narration, Reason.

Kâdî Abdülcebâr'da Nazar Teorisinin Kur'an Yorumuna

Etkisi

(*el-Muğnî* Örneği)

Recep Turan*

Özet

Kâdî Abdülcebâr'da bilgi anlayışını oluşturan kavramlardan biri nazardır. Nazar teorisini *el-Muğnî* adlı eserinde detaylı olarak ele alan Kâdî Abdülcebâr, Kur'an ayetlerini esas alarak nazarı olumsuzlayan karşıt görüşlere diyalektik bir yöntemle eleştiriler yöneltmektedir. Kâdî Abdülcebâr nazarı, kalbin fiili olan düşünme [fıkr] olarak tarif etmektedir. Bu yönüyle fıkr, bir şeyin hâlini teemmül etmektir. Kâdî Abdülcebâr, "Bugün size dininiz tamamladım." (el-Mâide 5/3) ayetine dayanarak nazara dinde ihtiyacın olmadığı görüşünü tenkit etmektedir. Çünkü ayet dinin tamamlandığını ve beyan edildiğini açıklamakta; ancak dinin ne ile tamamlandığı belirtilmemektedir. Bu sebeple bu tekâmül oluşun nass ve istidlâlle birlikte gerçekleşmesi mümkündür. Buna ilaveten ayette, akli ilkelerin değil şerâi'in tamamlanması kastedilmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebâr, *Tenzîhu'l-Kur'an* adlı eserinde de ayeti yorumlarken –dinin kâmil niteliğe sahip olmakla birlikte– delillerde ziyadelerin mümkün olduğuna dikkat çekmektedir. Müellif, "Bu Kitap'ı da sana her şey için bir açıklama [tibyân] olarak indirdik." (en-Nahl 16/89) ve "Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık." (el-En'âm 6/38) ayetlerinin nazarin yanlılığını [butlân] gerektirdiği ve Şâri'in zikrettiği her konuda Kitap'a müracatın zorunluğu tezini eleştirmektedir. Kâdî Abdülcebâr'a göre ayet, eşyanın tümünün sadece nass ile açıklandığına delâlet etmemektedir. Nihayetinde tüm ilkeler ve hükümlerin bilgisi detaylı bir biçimde Kur'an'da açıklanmamıştır. Tevhid ve adl ilkelerinin de Kitap aracılığıyla beyan edilmesi mümkün değildir; çünkü bu konuda nazarin zorunluluğu yine Kur'an'da tedebbürü/tefekürü emreden (en-Nisâ 4/82, el-Ğâşiye 88/17, ez-Zâriyât 51/21, el-A'râf 7/185 gibi) farklı ayetlerde dile getirilmektedir. Buna ilaveten müellif,

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, recep.turan@gop.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9390-0005

Müteşâbihu'l-Kur'ân adlı eserinde (ilgili ayetlerde geçen) 'her/hiçbir şey' ifadelerinin umum olarak anlaşılmaması, (dilsel açıdan) çoklukta mübalağa olarak yorumlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Nihayetinde teori ve yorum arasındaki ilişkiyi merkeze alan bu çalışmada nazarın Kur'an tefsiri üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır. Çalışmamız *el-Muğnî* adlı eserle sınırlı tutulsa da ilgili ayetlerin yorumunda Kâdî Abdülcebâr'ın farklı eserlerine de müracaat edeceğiz. Çeşitli araştırmalarda Kâdî Abdülcebâr'ın nazar teorisi kelam disiplini açısından ortaya konulmuştur. Bu çalışmamızda özgün olarak, bu teorinin Kur'an yorumu ile ilişkisi analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kâdî Abdülcebâr, Yorum, Nazar, Bilgi.

The Effect of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Theory of Reflection (Nazar) on The Interpretation of Qur’ān (Example of *al-Mughnī*)

Recep Turan*

Abstract

One of the concepts that constitute Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s understanding of knowledge is the reflection (nazar). Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, who discusses the theory of reflection (nazar) in detail in his work *al-Mughnī*, criticizes the opposing views that negate the reflection (nazar) based on Qur’anic verses with a dialectical method. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār defines the reflection (nazar) as thinking [fikir], which is the act of the heart. In this sense, thinking [fikir] is to contemplate the state of something. Based on the verse “This day I have perfected for you your religion.” (al-Māidah 5/3), Qāḍī ‘Abd al-Jabbār criticizes the view that there is no need for the reflection (nazar) in religion. Because the verse declares that the religion has been completed and declared, but it does not specify what the religion has been completed with. For this reason, this unification can take place together with nass and istidlāl. Additionally, the fulfilment of the sharā’i is meant, not the fulfilment of rational principles in this verse. As a matter of fact, while interpreting the verse in his work *Tanzih al-Qur’an*, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār draws attention to the possibility of additions in the evidence, although religion has a perfect quality. The author criticizes the thesis that verses “We have sent down to you the Book as clarification for all things.” (an-Nahl 16/89) and “We have not neglected anything in the Book.” (al-An‘ām 6/38) entails the falsity of the reflection (nazar) and that it is obligatory to refer to the Book in every matter mentioned by the Shāri’. According to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, the verse does not indicate that all things are explained only by nass. Ultimately, all principles and the knowledge of the rulings are not explained in detail in the Qur’an. The principles of

* Assist. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, recep.turan@gop.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9390-0005

oneness (tawhid) and justice (adl) cannot be revealed through the Book; because in this area, the necessity of the reflection (nazar) is also mentioned in different verses in the Qur'an that command consideration/contemplation (such as an-Nisā 4/82, al-Ghāshiyah 88/17, al-Zāriyāt 51/21, al-A'rāf 7/185). In addition to this, the author emphasizes that the expressions 'everything/nothing' (in the relevant verses) should not be understood as an 'umum, but should be interpreted (linguistically) as an exaggeration in multiplicity in his work *Mutashābih al-Qur'an*. Finally, this study, which centers on the relationship between theory and comment, will reveal the effect of the reflection (nazar) on Qur'anic interpretation. Although our study is limited to *al-Mughnī*, we will also refer to other works of Qāḍī 'Abd al-Jabbār in the interpretation of the relevant verses. In various studies, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's theory of the reflection (nazar) has been put forward in terms of the discipline of kalām. In this study, we will specifically analyse the relationship of this theory with Qur'anic interpretation.

Keywords: Tafsīr, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Comment, Reflection, Knowledge.

Halku'l-Kur'ân ve Tarihselcilik: Kâdî Abdülcebâr Örneği

Recep Demir*

Özet

Modern dönemin en önemli tartışma konularından birisi tarihselciliğdir. Tarihselci yöntemi benimseyip savunanlar yanında, karşısında olup eleştirenler ve temelsiz olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. Tarihselcilik taraftarları ise bu tezin dayanaksız olmayıp İslâm düşünce geleneğinde argümanları olduğu ve bunlardan birisinin de “halku'l-Kur'ân” meselesi olduğunu ileri sürerler. Halku'l-Kur'ân meselesi Mu'tezilenin en önemli savunularından birisidir. Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1024), *el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl* isimli meşhur eserinin bir cildini (7. cilt) *halku'l-Kur'ân* konusuna ayırmıştır. Kâdî Abdülcebâr burada konuyu o kadar geniş ve detaylı bir şekilde ele almaktadır ki neredeyse asıl konu unutulacak noktaya varmaktadır. Kısaca Kâdî, *Kelâm-ı nefsi*'nin varlığı konusunda ortaya konan bütün delilleri tek tek ele alarak, kendi sistemi içerisinde bunları çürütme yoluna gitmektedir. Sıkı bir tartışma yürüterek ve çok farklı ihtimalleri de değerlendirerek kelâm sıfatının kıdemini nefyeder. Kâdî Abdülcebâr'ın amacı görüldüğü kadarıyla Kelâm-ı nefsi'yi reddederek Allah'ı tenzih etme gayretidir. Tarihselciler ise Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu iddia ederken “vahyi yayıldığı toplumların somut tarihine bağlama” girişimindedirler. Bir başka ifadeyle olgular, sorular, sorunlar, kültürel yapı ve vahyin nazil olduğu dönemki algı Kur'ân nassını tayin etmiştir. Hakikatte konu halku'l-Kur'ân meselesinden ziyade nass-olgu diyalektiklidir. Ancak tarihselciler buradan hareketle verili durumun Kur'ân'ı anlama ve yorumlamada esas alınması gerektiğini ileri sürmekte ve günümüzde yapılması gerekenin modern dünya verilerini hareket noktası olarak kabul etmek olduğu iddiasındadırlar. Kanatimizce tarihselcilerin konuyu ele alış amacıyla Kâdî Abdülcebâr'ın yaklaşımı birbirinden tamamen farklıdır. Bu tebliğde öncelikle halku'l-Kur'ân meselesi Kâdî'nin görüşleri çerçevesinde ele alınarak ortaya konulacak ve ardından bunların

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, receptemir55@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7582-3437

tarihselcilikle olan ilişkisi(zliği) üzerinde durulacak, bu meselenin tarihselcilere ne derece argüman olabileceği tartışılarak konu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kâdî Abdülcebâr, Halku'l-Kur'ân, Tarihselcilik, Kelâm-ı Nefsî

The Createdness of the Qur'an (Khalq al-Qur'an) and Historicism: The Example of Qādi 'Abd al-Jabbār,

Recep Demir*

Abstract

One of the most important debates of the modern period is historicism. While there are those who adopt and defend the historicist method, there are also those who oppose it and criticize it and claim that it is unfounded. Supporters of historicism, on the other hand, claim that this thesis is not without foundation and that it has arguments in the tradition of Islamic thought, and that one of these is the issue of the Createdness of the Qur'an "Khalq al-Qur'an". The issue of Khalq al-Qur'an is one of the most important defenders of the Mu'tazila. Qādi 'Abd al-Jabbār, (d. 415/1024), one of the important figures of the Mu'tazila, devoted one volume (volume 7) of his famous work called *al-Mughni fi Abwabi't-Tawhid wa'l-Adl* to the subject of the Khalq al-Qur'an. Here Qādi 'Abd al-Jabbār, *al-Kalām* deals with the subject in such a broad and detailed manner that the main subject is almost forgotten. In short, Qādi 'Abd al-Jabbār, examines one by one all the evidence put forward for the existence of the *al-Kalām-ı Nefsî* and tries to refute them within his own system. It seems that Qādi 'Abd al-Jabbār's aim is to refuse the *al-Kalām-ı Nefsî* and keep Allah away from all kinds of deficiencies. While historicists claim that the Qur'an was created, they attempt to "connect the revelation to the concrete history of the societies to which it was spread." In other words, facts, questions, problems, cultural structure and the perception at the time when the revelation was revealed determined the text of the Qur'an. In fact, the issue is the dialectic of text (nass)-fact rather than the issue of Khalq al-Qur'an. However, historicists claim that the given situation should be taken as a basis in understanding and interpreting the Qur'an, and that what needs to be done today is to accept modern world data as a starting point. In our opinion, the way the historicists approach the subject and Qādi 'Abd al-Jabbār's

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology, receptemir55@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7582-3437

approach are completely different from each other. In our opinion, the aim the historicists approach the subject and Qādī 'Abd al-Jabbār's approach are completely different from each other. In this presentation, firstly, the issue of the Khalq al-Qur'an will be discussed within the framework of Qādī's views and then their relationship (or lack thereof) with historicism will be emphasized, and the extent to which this issue can be an argument for historicists will be discussed and the subject will be tried to be put forward.

Keywords: Exegesis, Qādī 'Abd al-Jabbār, The Createdness of the Qur'an (Khalq al-Qur'an), Historicism, Secret Conversation (al-Kalām-ı Nefsî)

Kâdî Abdülcebâr'ın Kur'an Yorumunda Dilde Zâhirlilik Olgusunun Yeri ve Önemi: *Tenzîhu'l-Kur'ân* Ekseninde Bir İnceleme

Soner Aksoy*

Özet

Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), Mu'tezile düşüncesinin en önde gelen temsilcilerinden biridir. Kaleme aldığı eserlerle bu düşünce ekolünü sistematize eden ve muhafazasını sağlayan önemli isimlerin başında gelir. Kâdî Abdülcebâr'ın eserlerinden biri de *Tenzîhu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâ'in*'dir. Bu eser, soru-cevap yöntemiyle yazılmış olup, aynı zamanda muhtasar bir tefsir niteliği taşır. Zira çeşitli sorulara yanıt verilirken ayetlerin kısa tefsirinin de yapılması esere muhtasar bir tefsir görünümü kazandırmıştır. Bu yönüyle eser Kâdî Abdülcebâr'ın Kur'an yorumu ve tefsir anlayışı hakkında önemli bir fikir sunmaktadır. Bu noktada Kâdî, kelime ve ifadelerin anlam ve delaletiyle ilgili sorulara cevap verirken dilde zâhirlilik olgusuna sıklıkla başvurmuştur. Dolayısıyla bu araştırma, *Tenzîhu'l-Kur'ân* bağlamında Kâdî'nin dilde zâhirlilik olgusuna yaklaşımını ve bu yöntemle ilgili kalarak yapmış olduğu yorumları konu edinmektedir. Böylece Kâdî Abdülcebâr'ın Kur'an yorumunun ve tefsir yaklaşımının anlaşılmasına katkı sunulması hedeflenmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak Arap dilinde zâhirlilik olgusu ve Kâdî Abdülcebâr'ın bu yöntemle yaklaşımı hakkında bilgi verilmiştir. Ardından örnekler eşliğinde dilde zâhirlilik olgusunun Kâdî'nin yorum pratiğindeki yeri üzerinde durulmuştur. Netice itibariyle ona göre dilde zâhirlilik olgusu kelime, tabir ya da cümlenin ilk akla gelen görünür ve yüzeysel anlamı değil, verilen mananın dilin içinde açık ve yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. Bu doğrultuda Arap dilinde “meşhurdur”, “zâhirdir”, “güzeldir” gibi ifadeler yer vermiştir. Bu bakımdan Kur'an'daki kelimelerin ve ifadelerin anlamına dair yöneltilen soruları ve itirazları dilde zâhirlilik olgusuna atıfla cevaplamıştır. Buna göre Kâdî, hakikat ya da mecaz olsun kelimenin anlam ve delaletinin ilk muhataplar tarafından

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, soneraksoy@sakarya.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3178-7937

biliniyor olmasına büyük önem göstermiştir. Bu nedenle Arap dilinden çokça istidlalde bulunduğu gözlemlenmiştir. Kâdî bu şekilde Kur'an kelimelerinin ilk akla gelen manasına bağlı kalmayıp çok katmanlı anlamlarını dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu yöntemi zaman zaman mezhebî temayüllerini destekleyecek düzeyde kullandığı da fark edilmektedir. Bu durum, onun yorum anlayışının bir yandan dilde zâhirlilik ilkesine dayandığını, diğer yandan ise bu yöntemi zaman zaman kendi mezhepsel görüşleri doğrultusunda şekillendirdiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Kâdî Abdülcebâr, *Tenzihu'l-Kur'ân*, Arap Dili, Zâhir.

The Role and Importance of Case Apparentness (Zāhir) in Language in Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's Qur'ānic Exegesis: An Examination of *Tanzīh al-Qur’ān*

Soner Aksoy*

Abstract

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) is one of the most prominent representatives of Mu‘tazilah thought. He played a crucial role in systematizing and preserving this intellectual tradition through his extensive written works. One of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s works is *Tanzīh al-Qur’ān ‘an al-Maṭā’in* (The Purification of the Qur’ān from Criticisms). This work is written in a question-and-answer format and also serves as a concise commentary on the Qur’ān. In addressing various questions, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s succinct interpretations of Qur’anic verses lend the work characteristics of a brief tafsīr (exegesis). As such, the text offers significant insights into Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s approach to Qur’anic interpretation and his broader understanding of tafsīr. At this point, he frequently resorts to the case of apparentness (zāhir) in language while answering questions related to the meanings and implications of words and expressions. Accordingly, this study examines Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s approach to the concept of apparentness as applied in *Tanzīh al-Qur’ān*, focusing on how this method informs his Qur’anic interpretations. The objective is to enhance the understanding of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s methodology in Qur’anic interpretation and exegesis. This study begins by elucidating the concept of apparentness within the Arabic language and examining Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s methodological approach. Following this, the research analyzes the role of the apparentness phenomenon in Qāḍī’s interpretive practice, supported by illustrative examples. Ultimately, Qāḍī defines apparentness not as the immediate or superficial meaning of a word, expression, or sentence, but as the employment of a given

* Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Theology, soneraksoy@sakarya.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3178-7937

meaning that is clear and widely recognized within the language. He has responded to questions and objections regarding the meanings of words and expressions in the Qur'an by referring to the phenomenon of apparentness in language. In this sense, expressions such as "well-known," "apparent," and "beautiful" are used in the Arabic language. Thus, Qāḍī emphasized that the meanings and implications of words, whether literal or metaphorical, should be familiar to the original audience. Consequently, he frequently drew on examples from the Arabic language to substantiate his interpretive choices. While Qāḍī did not strictly adhere to the apparent meaning of Qur'anic terms, often considering their multilayered interpretations, it is evident that he occasionally employed this method to align with his sectarian inclinations. This suggests that while his interpretive approach was fundamentally grounded in the principle of apparentness in language, Qāḍī selectively adapted this method to support his sectarian views.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, *Tanzih al-Qur'an*, Arabic Language, Apparentness (Zāhir).

Kur'ân Tefsirinde Kâdî Abdülcebâr'ın Mecaz Algısı

Muhammed Bahaeddin Yüksel*

Özet

Bir belagat terimi olarak mecaz, hakiki anlamı anlamayı engelleyici bir karine olması kaydıyla bir alakadan dolayı vaz' edildiği anlamın dışında kullanılan lafızdır. Mecaz kelimesindeki temel anlam, bir yerden başka bir yere geçmek, intikal etmektir. Aynı şekilde bir belagat terimi olarak mecaz da bir kelimenin, aslî manasından başka bir manaya geçmesi, vazedildiği hakiki anlamını aşır farklı bir anlama intikal etmesi, demektir. Bir kelimenin karinesiz olarak akla gelen ilk ve aslî anlamı, o kelimenin hakiki anlamıdır. Hakiki anlamının mümkün olduğu yerde mecaz anlamaya gidilmez; zira asıl olan hakiki anlamdır. (الأصل في الكلام الحقيقة) Ancak hakiki anlamının imkân dışı olduğu yerlerde, mecazî anlamaya gidilir. (لا يصر إلى المجاز إلا عند تعذر الحقيقة, إذا تعذرت الحقيقة) (بصار إلى المجاز) Bununla birlikte hakiki anlamdan, mecazî anlama intikal edebilmek için, iki anlam arasında bir alâkanın (münasebet) var olması gereklidir. Bu iki anlam arasındaki alâka, aklın ilk ve aslî anlamından ikinci anlama intikal edebilmesi için şarttır. Ancak bu yeterli değildir; hakiki anlamın anlaşılmasına engel teşkil edecek bir karînenin (karîne-i mâni'a) de olması gerekir. Bu karîne de iki türlü olur: Ya cümlenin içinde bizzat yer alır ki buna *lafzî karîne* denilir ya da lafzen bulunmaz ve fakat müşterek bir kültürden veya hayatın gerçeklerinden aklın, hissin elde ettiği bir esastan veya cümlenin siyâkından elde edilen bir karîne olur ki buna da *hâlî karîne* denilir. Bu tanım çerçevesinde Kâdî Abdülcebâr'ın Kur'ân tefsirinde ayetlerin hakikat veya mecaz ifade etmesinde izlediği yol ve yöntem önem arz etmektedir. Zira mensubu bulunduğu Mu'tezile mezhebi, sahip olduğu beş esas (usûl-u hamse) ile bağdaşmayan ayetleri mecaza hamledilerek anlamakla itham edilmiş ve eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin ne derece haklı olduğu, mezhebin önemli simalarından birisi olması hasebiyle Kâdî Abdülcebâr özelinde yapacağımız mecaz algısı ve uygulamaları ile görme imkânımız olacaktır. Belagatte "vaz' edildiği anlamın dışında

* Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi İslami İlimler Fakültesi, mbyuksel@kayseri.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3356-7786

kullanılan lafız” şeklinde belirtilen tarif yerine, Kâdî Abdülcebâr, usulcülerin “lafzın vaz’ edildiği aslî anlamı dışında kullanılması” tarifini esas almıştır. Tabii bunun ayetlerin anlaşılmasında bir karşılığı olacaktır. Kâdî Abdülcebâr Kur’ân’ın tefsirine dair izlediği yöntemde “mecaz”, “tavassu”, “isti’âre”, “teşbih”, “kinâye”, “temsîl”, “mubâлага” gibi kavramlara kimi zaman farklı anlamlar yüklemiş ve bunları mecâz-ı mersel, mecâz-ı noksân, mecâz-ı ziyâde, mecâz-ı hurûf, mecâz-ı terkîb ve isti’âre gibi alanlarda uygulamıştır. Bu uygulamalarında oldukça isabetli tespitlerde bulunmuştur. Mecaz yorumlarında yaptığı tespitler, onun Kur’ân’a, muhtevâsındaki içeriğe ve diline ne denli vakıf olduğunu açıkça göstermektedir. Bir izahında “أَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ” “O’na benzer hiçbir şey yoktur.” (eş-Şûrâ 42/11) ayetinde geçen “ك” harfinin mecaz olduğunu ifade etmiştir. Zira hakiki anlamda kullanılması halinde ayetin, Allah’ın bir benzerinin olmadığını değil, benzeri gibi bir benzerinin olmadığını söylediği iddia edilmiş olur ki ayetin maksadı elbette ki bu değildir. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebâr’ın Kur’ân tefsirinde izlemiş olduğu yöntemde mecazın yeri, kullanılma biçimi ve uygulamaları, günümüze ulaşan eserleri üzerinden analitik bir yöntemle tahlil edilerek Kâdî Abdülcebâr’ın mecaz yorumlarında hangi paradigmanın kendisine rehberlik ettiğinin tespitine çalışılacak ve elde edilen tespitler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Mu’tezile, Kâdî Abdülcebâr, Mecâz.

Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Perception of Metaphor in Qur’anic Commentary

Muhammed Bahaeddin Yüksel*

Abstract

As a rhetorical term, metaphor is a word used outside the meaning in which it is given as a noun, due to a connection, provided that there is a presumption that prevents understanding the true meaning. The basic meaning of the word metaphor is to pass from one place to another. Similarly, as a rhetorical term, metaphor means that a word changes from its original meaning to another, that it goes beyond its original meaning and takes on a different meaning. The first and original meaning of a word that comes to mind without any pretext is the true meaning of that word. Where literal understanding is possible, metaphorical understanding is not used; because the real meaning is what is essential. (الأصل في الكلام الحقيقة) However, where literal understanding is not possible, metaphorical understanding is used. . (لا يصار إلي المجاز إلا عند تعذر الحقيقة, إذا تعذرت) . (الحقيقة يصار إلي المجاز) However, in order to move from literal to figurative meaning, there must be a connection between the two meanings. The relationship between these two meanings is necessary for the mind to be able to move from the first and original meaning to the second meaning. However, this is not enough; there must also be a sign (karîne-i mâni’a) that will prevent the real meaning from being understood. This presumption can be of two types: Either it is included in the sentence itself, which is called a verbal presumption, or it is not included in the wording, but it can be a presumption obtained from a common culture or from a basis obtained by reason and feeling from the realities of life, or from the context of the sentence, which is called a circumstantial presumption. Within the framework of this definition, the path and method followed by Qādī ‘Abd al-Jabbār in expressing the truth or metaphor of the verses in her

* Assoc. Prof. Dr., Kayseri University, Develi Faculty of Islamic Sciences, mbyuksel@kayseri.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3356-7786

interpretation of the Qur'an is important. Because the Mu'tazila school of thought to which he belonged was accused and criticized for interpreting the verses that were incompatible with its five principles (usul-u hamsa) by using metaphors. We will have the opportunity to see to what extent these criticisms are justified through the perception and application of metaphors we will make specifically for Qādi 'Abd al-Jabbār, as he is one of the important figures of the sect. Instead of the definition stated in rhetoric as "words used outside of their intended meaning", Qādi 'Abd al-Jabbār took as basis the definition of the usul scholars as "words used outside of their intended meaning". Of course, this will have a counterpart in understanding the verses. In the method he followed for the interpretation of the Quran, Qādi 'Abd al-Jabbār sometimes attributed different meanings to concepts such as "metaphor", "tavassu", "isti'ara", "tashbih", "allusion", "representation", "mubalaga" and applied them in areas such as mecaz-i mersel, mecaz-i neksan, mecaz-i ziyade, mecaz-i huruf, mecaz-i terkiib and isti'ara. He made quite accurate observations in these applications. The observations he made in his metaphorical interpretations clearly show how much he knew about the Quran, its content and its language. In one of his explanations, he stated that the letter "ك" in the verse "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" (ash-Shura 42/11) is metaphorical. Because if it is used in its true sense, it would be claimed that the verse does not say that there is no one like Allah, but that there is no one like Him, which is certainly not the purpose of the verse. In this study, the place of metaphor in the method followed by Qādi 'Abd al-Jabbār in his interpretation of the Qur'an, the way it is used and its applications will be analyzed with an analytical method through his works that have survived to the present day, and an attempt will be made to determine which paradigms guided Qādi 'Abd al-Jabbār in his metaphorical interpretations, and an evaluation will be made based on the findings obtained.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Mu'tazila, Qādi 'Abd al-Jabbār, Metaphor.

Kâdî Abdülcebbar'ın Nesh Anlayışı

Erkan Yar*

Özet

Kur'an'daki bazı kavramların anlamlarının inzal süreci sonrasında farklılaşmasına çok sık rastlanılmaktadır. Bu farklılaşmanın nedeni, söz konusu kavramların indirildiği dönemde kendisinden önceki dinlerle ilişkili olmasına rağmen, sonraki dönemde bu ilişkinin başka gerçekliklerle ilişkilendirilmiş olmasıdır. Nesh kavramı; önceki dinlerde var olan bir ayetin ondan daha hayırlısına yer verilmesi için yasadan çıkarılması anlamına gelirken, nes' ise önceki yasalarda var olan bir ayetin benzerinin Kur'an'da yer almasıdır. Bu olgu *mahv* ve *isbât* kavramlarıyla da yer almaktadır. *Nesh* ve *nes'* kavramlarının *yasa/kitâb* ile ilişkili olarak yer almasından ötürü kavramlar kelâm ilminin inceleme alanındadır. Çünkü kitâb, bir iman nesnesidir ve kitaba ilişkin problemler de bu iman nesnesiyle ilişkili olarak tartışılmalıdır. Kelâm ilminde nesh, Kur'an'ın kendisinden önceki şeriatları kaldırması ve yeni bir şeriat olarak indirilmesi olarak anlaşılmaktadır. Bu biçimiyle nesh; Kur'an'ın kendisiyle ilişkili bir kavram olmayıp, kendisinden önceki şeriatlarla ilişkilidir. Bu anlamıyla kelamcılar nesh anlayışı doğru bir zeminde oluşturmuş söylenebilir. Bununla birlikte kelamcılar neshi, Kur'an'ın bir ayetinin kendisinden önce indirilen bir ayetin hükmünü kaldırması olarak da tartışmaktadırlar. İşte Kâdî Abdülcebbar'ın nesh anlayışı bu iki bağlamda biçimlenmektedir. O Kur'an'ın kendisinden önceki şeriatların hükümlerini kaldırdığını kabul ettiği gibi, Kur'an'ın tarihsel olarak sonra indirilen bir ayetin daha önce indirilen bir ayetin hükmünü kaldırmasını da kabul etmektedir. Onun bu şekildeki nesh anlayışı Rabia Sadet İnce'nin "Kâdî Abdülcebbar'ın Nesh Anlayışı" adındaki yüksek lisans tezinde incelenmiştir. Ancak bu çalışma, çalışmanın düzeyine uygun olarak daha çok onun görüşlerinin betimlemesini amaçlamıştır. Belirli bir dönemde yaşayan bir âlimin herhangi bir konudaki görüşünün incelenmesi, onun görüşlerinin yapı ve kavramlar yönünden çözümlenmesine gereksinim duyacaktır. Kâdî Abdülcebbar'ın nesh anlayışı yapısal olarak çözümlenecek ve bu anlayışa ilişkin kavramları incelenecektir.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, eyar@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9231-7480

Bu kavramlar; *nesh*, *nâsîh*, *mensûh*, *tebdîl*, *bedâ* şeklindedir. Onun nesh anlayışının çözümlenmesinde yaşadığı dönemdeki nesh hakkındaki tartışmalara yer verilecektir. Çünkü herhangi bir konudaki tartışma zamana ve yere bağlı yapısal özellikler kazanmaktadır. Onun nesh anlayışında Mutezile ekolünün genel ilkelerinin etkisi tartışılacaktır. Bu genel ilkeler içerisinde Kur'an'ın yaratılmışlığı ve aslah teorisine değinilecektir. Bir yöntem olarak karşılaştırma tarihsel olarak önceki âlimlerle yapılacağı gibi çağdaş âlimlerle de yapılabilmektedir. Öncekilerle yapılan karşılaştırma bir kimsenin yaşadığı asra kadar olan gelişimini ortaya koyacaktır. Çağdaş âlimlerle yapılacak bir karşılaştırma ise bir sorunun o dönemdeki durumunu ve Abdülcebbâr'ın bu soruna bakış açısını ortaya koyacaktır. Abdülcebbâr'ın nesh anlayışının eleştirisi onun bakış açısının temelleri, yapısı ve amaçları bakımından olacaktır. Bu eleştiride onun anlayışında çeşitli araştırma soruları yöneltilecektir ki bu soruların bir kısmı tarihsel süreçte de nesh karşıtları tarafından yönlendirilmiştir. Bunlar da; Kur'an'da nesh ayet ile ilişkiliyken, onun düşüncesinde bunun önceki bir şeriat ve Kur'an'ın bir hükmü ile neden ilişkilendirildiği; Nesh anlayışını oluştururken ayette zikredilen *nesh* ve *nes'* arasında neden belirgin bir ayırım yapılmadığı, ayette neshin gerekçesinin “ondan daha hayırlısını getirmek” şeklinde belirlenmesinin Mu'tezilenin maslahat öğretisiyle nasıl uzlaştırıldığı, Allah hakkında bedâ uygun görülmezken neshin uygun görülmesinin oluşturduğu çelişkinin nasıl çözüldüğü ve bu anlayışta Şia'nın bedâ anlayışına karşı olma eğilimin olup olmadığı, onun Kur'an'da nehsin varlığına ilişkin gösterdiği örneklerin gerçekte neshe delalet etmediği şeklinde olacaktır.

Anahtar sözcükler: Kelâm, Kâdî Abdülcebbâr, Nesh, Nes', Bedâ.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's Understanding of the Naskh

Erkan Yar*

Abstract

It is very common for the meanings of some concepts in the Qur'an to differentiate after the completion of the revelation process. The reason for this differentiation is that although the concepts in question were related to the previous religions at the time of their revelation, this relationship was associated with other realities in the following period. The concept of abrogation means the removal of a verse that existed in previous religions from the law in order to replace it with a better one, while *nes'* is the inclusion of a similar verse in the Qur'an that existed in previous laws. This phenomenon is also included in the concepts of *maḥw* and *ithbāt*. Since the concepts of *naskh* and *nes'* are related to the law/*kitāb*, they are in the kalām. Because the book is an object of faith and the problems related to the book should be discussed in relation to this object of faith. In the kalām, *neskh* is understood as the Qur'an's abrogation of the previous shari'ah and its revelation as a new shari'ah. In this form, abrogation is not a concept related to the Qur'an itself, but to the previous shari'ahs. In this sense, it can be said that the theologians' understanding of abrogation is formed on the right ground. However, the theologians also discuss prose as a verse of the Qur'an abrogating the ruling of a verse revealed before it. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's understanding of abrogation is shaped in these two contexts. He accepts that the Qur'an abrogates the rulings of the preceding Shari'ah, and he also accepts that a verse of the Qur'an revealed later in history abrogates the ruling of one of its verse revealed earlier. His understanding of abrogation this way was examined in Rabia Sadet Ince's master's thesis titled ‘Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's Understanding of Nesih’. However, this study aims to describe his views in accordance with the level of the study. Analyzing the views of a scholar living in a certain period on any subject requires the analysis of his views in terms of structure and concepts. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's understanding of prose is analyzed structurally and his concepts related to this

* Prof. Dr., Firat University, Faculty of Theology, eyar@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9231-7480

understanding are examined. These concepts are; *neskh*, *nāskh*, *mensūkh*, *tebdil*, *bedā*. In analyzing his understanding of prose, the discussions about prose in his time has been taken into consideration because the discussion on any subject gains structural features depending on time and place. The effect of the general principles of the Mutazilite school on his understanding of abrogation are discussed. Within these general principles, the creation of the Qur'an and the theory of *aslah* are mentioned. As a method, a comparison can be made historically with previous scholars as well as with contemporary scholars. Comparison with previous scholars would reveal the development of a person until the century in which he lived. A comparison with contemporary scholars, on the other hand, would reveal the status of a problem at that time and 'Abd al-Jabbār's perspective on this problem. The criticism of 'Abd al-Jabbār's understanding of abrogation is made in terms of the foundations, structure and aims of his perspective. In this criticism, various research questions are directed to his understanding, some of which had been directed by the opponents of abrogation in the historical process as well. These are; why, in his thought, is abrogation associated with a previous shari'ah and a ruling of the Qur'an, while in the Qur'an it is associated with a verse; why did he not make a clear distinction between *naskh* and *nes'* mentioned in the verse while forming his understanding of *naskh*, how is the justification of *naskh* in the verse as "to bring a better one than it" reconciled with the Mu'tazilite doctrine of *maslahat*, how is the contradiction of considering *naskh* appropriate while *bedā* is not considered appropriate about God is resolved, and whether there is a tendency to oppose the Shia's understanding of *bedā* in this understanding, and whether the examples he cites regarding the existence of prohibition in the Qur'an do not actually indicate *naskh*.

Keywords: Kalām, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Naskh, Nes', Bedā.

Kâdî Abdülcebâr'da Te'vîl Nazariyesi

Hüseyin Doğan*

Özet

İslâm kelâmcıları, dinî naslar söz konusu edildiğinde özellikle de Kur'ân'ın müteşâbih kabilinden âyetleri anlamlandırma ve yorumlama konusunda aklî, ilmî ve irfânî bir disiplin olarak benimsemiş oldukları te'vîl yöntemine sıkça başvurmuşlardır. İlk etapta anlaşılması zor ve kapalı gibi gözüken dinî lafız ve ifade biçimlerinin izah edilmesi ve anlamlandırılmasında bir yöntem olarak tercih edilen te'vîl, İslâm kelâmcıları başta olmak üzere İslâm filozofları ve İslâm hukukçularınca da tercih edilmiş ve eserlerinde açıkça uygulanmıştır. Buna göre özellikle de İslâm kelâmcıları açısından te'vîl, sadece bir kavram veya metnin gelişi güzel biçimde anlaşılması veya yorumlanmasının ötesinde, ilgili kavram ya da metinle alakalı bütün epistemolojik ve ontolojik hakikatleri ortaya koyan; insanı, yeni yeni anlam ve keşiflerin arayışına sevk eden hatta birlikte var olmanın ve birlikte yaşamanın heyecan ve öz güvenine emanet eden dünyanın sermayesi durumundadır.

İslâm Kelâmında, kullanmış olduğu aklî ve mantıkî delil ya da çıkarımlarıyla dikkatleri üzerine çeken Mu'tezilî Kâdî Abdülcebâr, dinî nasları anlamlandırma ve yorumlama konusunda özellikle de teşbîh ve tescîme konu olabilecek lafız ile ifade tarzlarının aklen te'vîl edilmesinin gerekliliğini kabul etmiş birisidir. Bu bağlamda o, her daim özellikle de müteşâbih türünden nasların anlaşılması ve yorumlanması noktasında te'vîlin hem gerekliliği hem de dinî zorunluluğundan bahsetmiştir. Çünkü ona göre te'vîl, anlamı kapalı veya karmaşık gibi gözüken dinî kavram veya söz dizgelerini anlama ve yorumlama konusunda kişiye (Müevvil) imkân ve fırsat sağladığı gibi, aynı zamanda kişiyi harflerin ve metnin tahakkümünden kurtararak özgür kılmasını olanaklı kılmaktadır. Kâdî Abdülcebâr, kendi epistemolojisinde te'vîl yöntemini genel olarak, muhkem-müteşâbih ve hakikat-mecâz ilişkisi/dengesi üzerine bina etmiştir. Muhkemlerin, müteşâbihler için vaz geçilmez bir unsur olduğunu beyan eden Kâdî, dinî naslar arasında kullanılan

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, huseyindogan5555@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3509-5340

müteşâbihlerin mutlak suretle bir hikmet ve amaçları olduğu gerçeği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle te'vîlin bir yöntem olarak uygulanış şekli konusunda kendi eserlerinde somut örnekler sunan Kâdî Abdülcebâr, hem te'vîle bir ilke koyarak genel çerçevesini belirlemeye çalışmış hem de ilmî ve bilimsel te'vîli kimlerin yapabileceğini ya da becerebileceğini işaret etmiştir. Ona göre bu ilke ve kıstasların temelini ise dil hâkimiyeti, aklî ve zihnî istidlâl ve basiret ile şahs-ı ma'nevîyye ve takvâ olgusu oluşturmaktadır. Hiç şüphe yok ki, Kâdî Abdülcebâr'ın te'vîl konusunda bu nitelikte ilke ve şartları belirlemiş olması, özgün anlayış veya yeni anlam arayışlarının önünü kapatmanın ötesinde, özellikle de dinî nassların anlaşılması ve yorumu söz konusu olduğunda anlam kargaşası ve meâl kaosunun önüne geçmek niyetiyle olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Mu'tezîle, Kâdî Abdülcebâr, Te'vîl, Yöntem, İnsan.

Qādi 'Abd al-Jabbār's Theory of Ta'wil (Interpretation)

Hüseyin Doğan*

Abstract

When it comes to religious texts, Islamic Theologians have frequently resorted to the method of interpretation (ta'wil), which they have adopted as a rational, scientific and erudite discipline, especially in understanding and interpreting the ambiguous verses of the Qur'an. Interpretation, which is preferred as a method to explain and give meaning to religious words and expressions that seem difficult and obscure at first, has also been preferred by Islamic Theologians, Islamic philosophers and Islamic jurists, and has been clearly applied in their works. Accordingly, especially for Islamic Theologians, interpretation (ta'wil) is the capital of the world that goes beyond just understanding or interpreting a concept or text haphazardly, and reveals all the epistemological and ontological truths related to the relevant concept or text; that drives people to seek new meanings and discoveries, and even entrusts them with the excitement and self-confidence of co-existing and living together.

Mu'tazilite Qādi 'Abd al-Jabbār, who attracted attention with the rational and logical evidence or inferences he used in Islamic Theology, is someone who accepted the necessity of rational interpretation of words and expressions, that can be subject to metaphor and anthropomorphism, especially in understanding and interpreting religious texts. In this context, he always talked about the necessity and religious obligation of interpretation, especially in understanding and interpreting the mutashabihat type of texts. Because, according to him, interpretation (ta'wil) not only provides the person (Muawwil) with the opportunity and possibility to understand and interpret religious concepts or word systems whose meaning seems obscure or complicated, but also enables the person to be freed from the domination of letters and text and to set him free. In his epistemology, Qādi 'Abd Al-Jabbār generally based his method of interpretation on the

* Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Theology, huseyindogan555@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-3509-5340

relationship/balance between muhkam-mutashabih and reality-metaphor. Qādī , who stated that muhkams are an indispensable element for mutashabihs, focused on the fact that mutashabihs used among religious texts definitely have a wisdom and purpose. For this reason, Qādī 'Abd Al-Jabbâr, who provided concrete examples in his own works on the application of interpretation (ta'wil) as a method, tried to determine the general framework of interpretation by setting a principle for it and also pointed out who could do or be able to do scientific interpretation. According to him, the basis of these principles and criteria are language proficiency, intellectual and mental inference and insight, as well as the spiritual personality and piety. There is no doubt that it is possible to say that Qādī 'Abd Al-Jabbâr's determination of such principles and conditions regarding interpretation was with the intention of preventing confusion of meaning and chaos of interpretation, especially when it comes to understanding and interpreting religious texts, beyond blocking the way for original understanding or new meaning searches.

Keywords: Mu'tazilah, Qādī 'Abd Al-Jabbâr, Interpretation, Method, Human.

Anlambilim Açısından Kâdî Abdülcebâr'da Din Dili

Harun Çağlayan*

Özet

İnsan, ancak sosyal ilişkiler sayesinde konuşabilir ve etkileşim yoluyla elde ettiği birikimlerini bir medeniyete dönüştürebilir. Bu yönüyle kültürel ilerlemenin dilsel olgunlukla birlikte geliştiği rahatlıkla söylenebilir. Sağlıklı bir iletişimin öncelikli şartı ise dilbilim açısından bilgi aktarımında kullanılan ses, harf, şekil, işaret gibi araçlara yüklenen anlamların taraflarca aynı bağlam içinde anlaşıldığının garanti altına alınmasıyla ilişkilidir. Din dili, tanrı ve insan arasındaki haberleşmeye odaklanması nedeniyle başta imkân ve biçim olmak üzere çeşitli açılardan eleştiriye konu olmuş bir alandır. Çünkü din dilinin aşkın tanrı ile mutlak olmayan insan arasında var olduğu savunulan iletişimin aracı olduğu iddiası, onun sadece dilbilimle değil, aynı zamanda ontolojik ve teolojik konularla ilgili tartışmalarla da anılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Müslüman kültürünün ilk teologları olan Mu'tezile bilginlerinin aynı zamanda dilbilimle de yakından ilgilenmeleri bir tesadüf değildir. Özünde birtakım sosyo-politik olayların kaynaklık ettiği Mihne sürecinin devamında akla karşı gelişen olumsuz tutum nedeniyle klasik dönem Mu'tezile eserlerinden günümüze ulaşanları oldukça azdır. Mu'tezile'nin düşüncelerini sistematik bir şekilde toparlayarak günümüze ulaşmasında önemli katkıları olan Ahmed b. Abdülcebâr el-Hemedânî'nin (ö. 415/1025) temel çalışma alanlarından biri de dildir. Mu'tezile ekolüne bağlı Kâdî Abdülcebâr'a göre dil ve düşünce arasında doğrudan bir bağ vardır. O, dilin ilkelerine göre mantıklı düşüncenin geliştiği gibi, din dilinin kurallarına göre de makul bir imanın gerçekleşebileceğini savunur. Diğer bir deyişle dil ve düşünce arasındaki yakın ilişkinin bir benzeri de din dili ile iman arasında olduğundan, din dilinin yanlış veya noksan anlaşılması durumunda, iman da yetersiz kalması da kuvvetle muhtemeldir. Ona göre teklife konu vahyi ve vahyin kaynağı olan tanrıyı düşünürken aklî ilkelerine bağlı kalındığı gibi onları izah ederken de dil ilkelerine bağlı kalmak gerekir. Aksi takdirde iletişim kazasına maruz kalma

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, caglayanharun@gmail.com, orcid.org/0000-0002-0228-5164

ihtimali yükselir. Bu yönüyle tanrı ve dinin doğru bir şekilde anlaşılması için din diline konu olan edebi sanatların ve dönemin kullanım biçimlerinin iyi bilinmesi gereklidir. Tebliğde Mu'tezile'nin gerek teolojik metinlerdeki din dilinin anlaşılmasında ve gerekse tanrısal niteliklerdeki teolojik dilin anlaşılmasında nasıl bir dilbilimsel zemin inşa ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada metot olarak tümevarım yöntemi kullanılacak olup ulaşılan neticeler bağlamında konunun günümüz açısından ne anlam ifade ettiğine ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda genel olarak Kâdi Abdülcebâr için din diline özgü ifadelerin genel anlambilim ilkelerine göre anlaşılabilir bir karşılığa sahip olduğu söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdi Abdülcebâr, Dil, Anlambilim, Din Dili.

Religious Language in Qādī ‘Abd al-Jabbār for Semantics

Harun Çağlayan*

Abstract

Humans can only speak through social relationships and transform the knowledge they have gained through interaction into a civilization. In this respect, it can easily be said that cultural progress develops together with linguistic competence. The primary condition for correct communication is, from a linguistic perspective, to ensure that the meanings attributed to the means used in the transfer of information, such as sounds, letters, shapes and signs, are understood by the parties within the same context. Religious language is a field that has been subject to criticism from various perspectives, primarily in terms of possibility and form, due to its focus on communication between God and man. Because the claim that religious language is a mediator of communication between a transcendent God and a non-absolute man has caused it to be associated not only with linguistics but also with discussions on ontological and theological issues. In this context, it is no coincidence that the first theologians of Muslim culture, the Mu'tazila scholars, were also closely interested in linguistics. Due to the negative attitude towards reason that developed in the aftermath of the Mihna process, which was essentially the source of some socio-political events, very few of the classical period the Mu'tazila works have survived to the present day. One of the main areas of study of Qādī ‘Abd al-Jabbār Al-Hamadānī (d. 415/1025), who made significant contributions to the systematic collection of the Mu'tazila's thoughts and their transmission to the present day, is language. According to Qādī ‘Abd al-Jabbār, who is a follower of the Mu'tazila school, there is a direct connection between language and thought. He argues that just as logical thought develops according to the principles of language, a reasonable faith can also be realized according to the rules of religious language. In other words, since the close relationship between language and thought is similar to that between the language of religion and

* Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, caglayanharun@gmail.com, orcid.org/0000-0002-0228-5164

faith, if the language of religion is understood incorrectly or incompletely, it is highly probable that faith will also be inadequate. According to him, while thinking about the revelation that is the subject of the proposal and the source of the revelation, God, it is necessary to adhere to the principles of reason, and while explaining them, it is also necessary to adhere to the principles of language. Otherwise, the probability of being exposed to a communication accident increases. In this respect, in order to understand God and religion correctly, it is necessary to know well the literary arts that are the subject of religious language and the ways they were used in that period. In the presentation, it will be attempted to reveal what kind of linguistic basis the Mu'tazila built in understanding the religious language in theological texts and in understanding the theological language of divine attributes. Induction will be used as a method in the study and an evaluation made regarding the meaning of the subject in terms of today in the context of the results obtained. In this context, it can be said that for Qādi 'Abd al-Jabbār, expressions specific to religious language have an understandable equivalent according to general semantic principles.

Keywords: Kalām, Qādi 'Abd al-Jabbār, Language, Semantics, Religious Language.

Kelâmcı Kimliğin Tefsir Ameliyesindeki İşlevi ve Önemi

-Kâdî Abdülcebâr Örneği-

Mesut Erzi*

Özet

Bu araştırmanın konusu Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025), Kur'an'ı tefsir edecek kişide bulunmasını zorunlu gördüğü temel koşulların ve niteliklerin ortaya konulmasıdır. Zira Kâdî'ye göre Kur'an'ı tefsir etmenin câiz olabilmesi için birtakım ölçütlerin sağlanmış olması gerekir. Nassı doğru anlamak ve onu sistem bütünlüğü içerisinde uygun yere konumlandırmak bakımından Kâdî tarafından vazgeçilmez olarak görülen bahse konu kriterler burada detaylıca ele alınacaktır. Konunun sınırını ve kapsamını, "Kur'an'ı nasıl doğru anlayabiliriz sorusuna Kâdî'nin verdiği cevap" şeklindeki temel ilke belirlemektedir. Bunun yanı sıra özellikle Kur'an nassının doğru anlaşılmasında kelâm müktesebatının rolü ve önemi nedir sorusu, temel çerçeveyi çizen bir diğer önemli etmendir. Konunun çerçevesi tayin edilmeye çalışılırken öncelikle Kâdî'nin kendi eserlerine başvurulacaktır. İkinci aşamada ise konuyla ilgili yapılan çalışmaların oluşturduğu ikincil literatür göz önünde bulundurulacaktır. Konuyu önemli kılan husus Kâdî'nin, kelâm bilgi birikimine sahip olmanın da içerisinde yer aldığı Kur'an'ı tefsir etme şartlarını, helâllik ve haramlık sınırına taşımasıdır. Öyle ki ona göre söz konusu koşulları sağlamayan birinin tefsir ameliyesine girişmesi câiz değildir. Zira böyle birinin müteşâbih âyetleri, muhkem olanların kontrolünde değerlendirilmesi ve bu iki grup nassı birbirinden ayırt edilebilmesi imkânsızdır. Esasında Kâdî'ye göre yüce Allah'ın yolladığı mesajın ve sözün doğruluğu, O'nun yalancı birini mûcize yoluyla desteklemeyeceği ve Kur'an'ın delâlette bulunduğu şeye kanıt teşkil ettiğinin iddia edilebilmesinin olasılığı, aklın delili denilen yöntem sayesinde mümkün olmaktadır. Bu yöntem onun tarafından, mârifetullahın akıl vasıtasıyla gerçekleşmesinin vücûbiyeti ve Allah'ın hakîm olup kabih bir fiili tercih edemeyeceğinin bilinmesi tarzında özetlenmektedir. Bunun da temelinde Mu'tezile

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mesuterzi@hakkari.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5222-6392

kelâmına ait eylem teorisinin en temel ilkelerinden biri bulunmaktadır. Bu ilkeye göre fâilin hali bilinmeden ne fiilin kendisinin doğruluğu ne de fiilin delâlette bulunduğu yönün tespiti mümkün değildir. Bu nedenle fiilden yola çıkarak fâilin ispatına veya onun sıfatlarını temellendirmeye kalkışmak olanaksızdır. Bu çerçevede Mu'tezile düşüncesinde kelâm sıfatının fiilî bir sıfat olduğu göz önüne alındığında i'tizâlî tefsir faaliyetinde kelâmî arka planın ehemmiyeti kendini göstermektedir. Burada amaçlanan hedef, Arap dili ve grameri gibi dil ilimleri bir yana Kâdî'nin tefsir için bilinmesini istediği, şer'î ahkâm ile bu hükümlerin sebeplerine dair ilim olan fıkıh, fıkıhın delilleri kabul edilen Kitap, Sünnet, icmâ, kıyas vb. hususlara yönelik bilgi demek olan usûl-i fıkıh gibi ilimlerin temeline kelâm ilmini ve bu ilme ait bilgi birikimini yerleştirmiş olduğu gerçeğini ortaya koymaktır. Buna göre dil ilimleri ayrı tutulursa bir müfessirin en önce bilmesi gereken ilim dalı kelâm olmaktadır. Araştırmanın tartışmaya açmayı arzuladığı hususlardan biri de Kâdî Abdülcebâr özelinde de olsa bir kelâmcının gözünden tefsir ilminin konumu ile bir tefsirin ne zaman ve hangi aşamada yazılması gerektiği meselesidir. Araştırmada literatür taraması ve yorumlama yöntemi izlenecektir. Sonuç olarak, sözün fâili olan ve mütekellim konumunda bulunan yüce Allah, Mu'tezilî teklif teorisi gereği asıl ve öncelikli olan aklî teklif sahasında akıl yoluyla bilinip kötülüğü tercih etmeyeceği ve yalancı birini mucizeyle desteklemeyeceği şeklinde bilinmedikçe O'nun fiili olan sözün doğruluğu, kanıt oluşu vb. hususların temellendirilmesi ve sözünden kastının doğru bir şekilde anlaşılmasının imkânı bulunmamaktadır. Bu kelâmî zeminden hareket eden i'tizâlî tefsir hareketinin, çoğu zaman dilin zâhir delâletini aşır aklî delâlet alanına geçecek şekilde bir tefsir yöntemi takip ettiği görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Tefsir Yöntemi.

The Role and the Importance of Kalām Thought on the Act of Tafsir

-The Example of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār -

Mesut Erzi*

Abstract

The subject of this study is to reveal the basic conditions and qualities that Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) considers essential in the person who will comment on the Qur’ān. According to Qāḍī, certain criteria must be met in order for the tafsīr of the Qur’ān to be permissible. The aforementioned criteria, which are considered indispensable by Qāḍī in terms of understanding the Qur’ān correctly and positioning it in its proper place within the integrity of the system, will be discussed in detail. The boundary and scope of the subject is determined by the basic principle of “Qāḍī's answer to the question of how to understand the Qur’ān correctly”. In addition to this, the question “What is the role and importance of the theological acquaintance in the correct understanding of the Qur’ānic narrations?” is another important factor that draws the basic framework. While trying to determine the framework of the subject, first of all, Qāḍī's own works will be consulted. In the second stage, the secondary literature on the subject will be taken into consideration. In fact, the subject gains more importance with the fact that Qāḍī extends the rules of making tafsīr, which includes having theological knowledge, and discusses to whom it is permissible and to whom it is forbidden. According to him, it is not permissible for someone who does not meet these conditions to engage in tafsīr because it is impossible for such a person to evaluate the mutashābih verses by checking the muḥqam ones and to distinguish between these two groups of verses. In fact, according to Qāḍī, evidence of reason is the only possible method to prove that the Allah’s message and word is true. The evidence of reason also enables the claim that Allah would not ever justify a

* Assist. Prof. Dr., Hakkari University, Faculty of Theology, mesuterzi@hakkari.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5222-6392

liar with His miracles, along with the claim that the Qur'ān indeed constitutes evidence of what it signifies. This method is summarized by Qādī as the imperative of the realization of knowledge through the intellect and the knowledge that Allah is Haqem and thus cannot choose a wrongful act. This is based on one of the most fundamental principles of the Mu'tazilite theory of action. According to this principle, without knowing the state of the agent, it is impossible to determine either the correctness of the act itself or the direction that act signifies. Therefore, it is likely impossible to attempt to prove the agent or justify his attributes based on the act. In this framework, considering that the attribute of Kalām is an actional attribute in Mu'tazilite thought, the importance of the theological background in the activity of i'tazilite tafsīr becomes evident. The aim here is to reveal the fact that, apart from linguistic sciences such as Arabic language and grammar, Qādī placed the science of Kalām and the knowledge of this science at the basis of the sciences, which He considered essential for tafsīr, such as fiqh (the science of shari'ah and the reasons for these rulings), and usūl al-fiqh (the knowledge on the such evidences of fiqh as the Book, Sunnah, ijmā, qiyas, etc.). Accordingly, if the linguistic sciences are excluded, Kalām is the branch of knowledge that a commentator should know first and foremost. One of the issues that this study attempts to address is the position of the science of tafsīr from the perspective of a Kalām scholar, though specifically of Qādī 'Abd al-Jabbār, and the question of when and at what stage a tafsīr should be written. The research will follow the method of literature review and interpretation. To conclude, unless it is known through the intellect that Allah, as the agent of the word and holder of the attribute of Mutaqallim, will not prefer evil nor support a liar with a miracle, there is no way to justify the truthfulness of the word which is His action, and to understand what He means by His word correctly. It is seen that the i'tazilite tafsīr movement, acting from this theological ground, often follows a method of tafsīr that goes beyond the literal signification of language into the realm of rational signification.

Keywords: Kalām, Mu'tezilite, Qādī 'Abd al-Jabbār, Tafsīr Method.

İlahi Kudret, İlahi Özgürlük ve Aşlah: Kâdî Abdülcebâr'da Tanrı'nın Özgürlüğünün Çağdaş Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi

Şeyma Yazıcı*

Özet

Çağdaş din felsefesi literatüründe Tanrı'nın özgürlüğü tartışmalarında “başka türlü yapabilme gücünün” (*ability to do otherwise*) nasıl anlaşılması gerektiği kilit bir role sahiptir. Bir A failinin bir B fiilini yapmada özgür olması için o fiili yapmaya zorlanmamış olması gerektiği genel kabul görmüş ise de bu durumun A failinin B fiilini yapmaktan kaçınabilir olduğu, yani B'den başka bir seçeneği yapma gücünün olduğu anlamına gelip gelmediği hayli tartışmalıdır. Öyle ki başka türlü yapabilme koşulunun nasıl anlaşıldığına göre, özgürlük anlayışları değişmektedir denebilir. Çağdaş din felsefecilerinden William L. Rowe, Tanrı'nın her zaman iyi olanı *özgürce* yaptığını söyleyebilmemiz için, o fiili yapmaktan kaçınmanın, yani bir anlamda kötülük yapmanın Tanrı'nın kudreti dahilinde olması gerektiğini iddia eder. Mesela Tanrı belirli bir günde âlemi yok etmeyeceğine söz vermiş ise bu sözünü özgür bir şekilde tuttuğunu söyleyebilmemiz için o gün geldiğinde verdiği sözden caymanın da Tanrı'nın gücü dahilinde olduğunu söyleyebilmemiz gerekir. Bu bağlamda Rowe, “gücü dahilinde olma”yı iki şekilde anlayabileceğimizi belirtmektedir: 1) A fiilini gerçekleştirmeye dair *fiziksel bir güce* sahip olma ve 2) A fiilini *seçme gücüne* sahip olma. Tanrı, elbette söz verdiği halde o gün geldiğinde sözüne konu olan fiilin tersini yapacak güce, yani dünyayı yok edecek fiziksel güce sahiptir, ancak mükemmel ahlaki iyiliğinden dolayı böyle bir eylemi gerçekleştirmeyi seçme gücüne sahip değildir. Böylece bu güç, Tanrı açısından kullanılması imkânsız bir güce tekabül etmektedir. Bir A fiilini seçme gücü olmaksızın o fiili gerçekleştirecek fiziksel güce sahip olmak ise özgürlük açısından anlamsızdır. Bu sebeple Rowe, Tanrı'nın sözünde durmak dâhil bütün fiillerini zorunlu olarak yaptığını ve bu fiilleri yapıp yapmamada özgür olamayacağını iddia

* Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, seymayazici@aybu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1949-8940

etmektedir. Bu bildiri, Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın ilahi kudret ve iradeye dair görüşlerinin çağdaş din felsefesindeki ilahi irade tartışmalarında neye tekabül ettiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Kâdî ‘Abdülcebbâr, [Şerhu’l-Usûli’l-hamse](#)’de Tanrı’ya kötülük yapma gücünü atfetmemiz gerektiğini açıkça ifade etmektedir. Ona göre kötülük yapma gücünü Tanrı’ya atfetmenin iki gerekçesi vardır: Birinci gerekçe güç kavramının tabiatına dayanmaktadır ve buna göre bir fiili meydana getirme gücü, varsa o fiilin zıddını da meydana getirmeyi ilzam etmektedir. İkincisi, Kâdî’ye göre Tanrı kötülük yapma gücüne, mesela zulmetmeye kadir olmasaydı, zulmetmemekle övünmesi abes olurdu. Oysa Tanrı’nın zulmetmekten kaçınması hasen bir fiildir ve bir fiilin ahlaki değerlendirmeye konu olması failinin o fiili yapmaktan kaçınabilmesine veya o fiilin zıddını yapabilmesine bağlıdır. Burada Kâdî, Tanrı’nın başka türlü yapabilme gücünü libertaryen özgürlük çerçevesinde yorumlar gibidir ve Tanrı’ya böyle bir gücü atfeder gibi görünmektedir. Ancak onun *aşlah* teorisini, yani Tanrı’nın kulları için (dini alanda) en iyi olanı yapmasının Tanrı’ya vacip olduğu tezini savunduğunu göz önüne alırsak, bu iddiayı tutarlı bir şekilde savunabileceğini söylemek zordur. Zira Tanrı’nın kendine vacip olan bir şeyi yapmaktan kaçınması imkansızdır. Bu durumda Tanrı, O’na vacip olan bir fiilin zıddını yapmaya dair fiziksel bir güce sahip olsa da böyle bir eylemi seçmesi imkansızdır. Dolayısıyla O, söz konusu eylemi seçme gücünden yoksundur. Bu durumda her ne kadar Kâdî, Tanrı’ya kötü fiilleri gerçekleştirmeye dair fiziksel bir güç atfetsede de bu güç Tanrı açısından kullanılması imkânsız bir güce tekabül eder gibi görünmektedir. Kâdî, Tanrı’ya bu fiilleri seçme gücünü atfetmediği için Tanrı’nın ahlaki fiillerini özgür bir şekilde gerçekleştirdiği iddiasını başarılı bir şekilde savunması güçtür. Kâdî’nin Tanrı’ya atfettiği kötü fiilleri gerçekleştirmeye yönelik gücü, kullanılması imkânsız bir güce tekabül ettiği için özgürlük açısından anlamlı bir güç gibi görünmemektedir.

Anahtar kelimeler: Din Felsefesi, Kâdî ‘Abdu’l-Cebbâr, *aşlah*, İlahi Kudret, İlahi Özgürlük.

Divine Power, Divine Freedom and *Al-aşlah*: An Evaluation of God's Freedom in Qādī 'Abd al-Jabbār from the Perspective of Contemporary Philosophy of Religion

Şeyma Yazıcı*

Abstract

In contemporary debates on divine freedom in the philosophy of religion literature, how one understands God's ability to do otherwise plays a key role in determining what kind of freedom one ascribes to God. Although it is widely accepted that for an agent A to do an action B freely, performing B must not be logically necessary for A, there is hardly any consensus among philosophers as to whether doing B freely requires the alternative possibility of refraining from doing it for A, in other words, whether it is within A's power to refrain from doing B. The contemporary philosopher of religion William L. Rowe claims that for God to freely perform a morally good action, it must be within God's power to refrain from doing it. In other words, God must have power to perform morally evil actions. Accordingly, if God promises not to destroy the world on a given day, to keep his promise freely God must have power to refrain from keeping his promise, i.e., it must be within God's power to break his promise. Rowe suggests two ways of understanding God's ability to do otherwise within this context: 1) to have a physical power *to do* an action A, and 2) to have power *to choose* to do an action A. Indeed, Rowe affirms, God has the physical power to refrain from doing the action that is the opposite of his promise. That is, God has the physical power to destroy the world on a given day. However, He doesn't have the power to choose destroying the world due to his perfect goodness. Given that He is morally perfect, God cannot have the power to choose refraining from keeping his promise. Thus, it is impossible for God to exercise this physical power, and the physical power needed for the destruction of the world corresponds to an impossible power to exercise. Rowe maintains that without the power/ability to choose an action A, the power

* Res. Assist. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Theology, seymayazici@aybu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1949-8940

to do that action is useless for freedom. Therefore, God cannot act freely, and He performs all his actions, including moral ones such as keeping a promise, necessarily. This presentation aims to examine Qādī ‘Abd al-Jabbār’s views on divine power and freedom within the context of the contemporary philosophy of religion literature. I will argue that al-Qādī cannot attribute to God an ability to do otherwise in libertarian sense given that the power to do otherwise al-Qādī attributes to God seems to be an impossible power to exercise, and thus meaningless in contributing to an agent’s freedom. In *Sharḥ al-Uṣūli al-ḥamse*, al-Qādī clearly states that we should attribute to God the power to do evil. According to him, there are two reasons for attributing the power to do evil to God: The first one is based on the nature of the concept of power, according to which the power to bring about an action entails bringing about its opposite, if it exists. Second, according to al-Qādī, if God did not have the power to do evil, for example, to oppress, it would be absurd for him to boast that He does not oppress. But God's abstention from evil is a good act, and that whether an action is subject to moral evaluation depends on whether the agent is able to do its opposite. Therefore, al-Qādī seems to understand the ability to do otherwise within the libertarian framework of freedom and is willing to attribute this power to God in a robust sense. However, given that al-Qādī endorses the doctrine of *al-aṣlah* (the thesis that it is incumbent upon God to act in the best interests of his creatures/servants, particularly in matters of religion), he can hardly attribute the ability to do otherwise to God in a libertarian sense coherently. According to the doctrine of *al-aṣlah*, God cannot refrain from doing what is incumbent upon him to do. He necessarily does the things that are in the best interest of his creatures. So, even if God has the physical power to perform actions that fall short of being the best for his creatures, it seems that He cannot choose to perform such an action due to this necessary divine responsibility of acting in the best interest of them. Therefore, even if al-Qādī attributes to a physical power to do actions that are not in the best interest of his creatures, he doesn’t affirm the power to choose to do the actions in question. Then, it seems that al-Qādī cannot consistently establish the claim that God’s moral actions, such as not oppressing or act in the best interests of his creatures, are free in libertarian sense. The power to do evil actions he attributes to God doesn’t seem to contribute to an agent’s freedom, given that such a power corresponds to an impossible power to exercise for God.

Keywords: Philosophy of Religion, Qādi ‘Abd Al-Jabbār, *Al-Aşlah*, Divine Freedom, Divine Power.

Kâdî Abdülcebâr'ın Kötülük Problemine Hikmet Temelli Çözüm Arayışı

Emine Taşçi Yıldırım*

Özet

Kötülük problemi düşünce tarihi boyunca tartışılan en köklü problemlerden biridir. Felsefeden kelâma birçok ilim dalının çözüm aradığı problemlerin başında gelmektedir. Kötülük probleminin temelinde iki gerçeklik yatmaktadır. Bir tarafta mutlak kudret sahibi iyi bir Tanrı vardır. Diğer tarafta ise kötülük mevcuttur. Bu iki gerçekliğin nasıl bir araya geleceği kötülük probleminin temel zeminini oluşturmaktadır. Bu probleme, filozoflar ve kelâmcılar kendi sistemleri içerisinde çözüm bulmaya çalışmışlardır. Kötülüğe çözüm arayışlarında İslam felsefesinde inâyet kavramı; kelâmda ise Tanrı-âlem-insan ilişkisine işaret eden hikmet kavramı ön plana çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle filozoflar, âlemde iyiliğin hâkim olduğunu ve az sayıda kötülüğün iyiliğin varlığı için gerekliliğini ilahi inayet bağlamında açıklarken; kelâmcılar, kötülüğe âlemin yaratılışı ve hikmeti bağlamında yaklaşmakta, ilahî adalet ve kudret kavramları üzerinde durmaktadırlar. Bu çalışmada, kötülük problemine Mu'tezilî ekolün önde gelen isimlerinden olan Kâdî Abdülcebâr'ın hikmet kavramı üzerinden çözüm arayışına işaret etmek amaçlanmaktadır. Onun bu çözüm arayışı, önde gelen eserleri dikkate alınarak incelenmiştir. Kötülük olgusu, adalet ve kudret sıfatlarını tartışmalı hale getirmektedir. Kâdî Abdülcebâr her türlü eksiklikten, haksızlıktan ve kötülükten Allah'ı uzak tutma gayretiyle adalet prensibine zarar vermeden hikmet kavramıyla kötülük problemine çözüm bulmaya çalışmıştır. O yaratılıştaki bir hikmetin var olduğunu, Allah'ın kulları için en iyisi yaptığını, onlara herhangi bir amaç gütmeksizin cömertçe lütufta bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, hikmet kavramının fayda temin etme özelliğinin olduğunu ve Allah'ın hikmetli fiillerinin acizlikten münezzeh olduğu için kendisine değil, başkasına fayda sağladığını özellikle vurgulamaktadır. Kâdî Abdülcebâr'ın çözüm arayışının, genel

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, emine.tasci@yalova.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8520-8545

kötülüğü açıklamada makul bir zemine oturduğundan bahsedilebilir. Ancak bazı noktalarda özellikle de tabii kötülüğü tam olarak açıklama konusunda yetersiz kaldığı görülmektedir. Kötülük, ahlaki ve tabii kötülük olarak iki kısma ayrılmaktadır. Ahlaki kötülüğü büyük ölçüde insanın iradesine dayalı olduğu için ona verilen özgürlük alanıyla açıklamak mümkündür. Ancak kötülük probleminin asıl odaklandığı nokta olan tabii kötülüğü yani hastalıklar, felaketler, afetler, hayvanların ve çocukların çektiği acıları açıklama konusuna gelince birçok filozof ve düşünür gibi Kâdî Abdülcebâr da zorlanmaktadır. Bu noktada o, Allah'ın acı, sıkıntı ve hastalık gibi şeyleri insanın maslahatı için yaptığını, bu fiillerin hikmet içerdiğini ve bunlardan büyük faydaların elde edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca ivaz kavramı üzerinden adalet prensibinin bir gereği olarak bu dünyada olmazsa ahirette çekilen acıların ivazının (bedel) verileceğinden söz etmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın kötülük probleminin çözüm arayışının temel hareket noktasının ne olduğunun tespiti, eksi ve artı yönlerinin gösterilmesi kötülük probleminin daha makul çözümler üretme konusunda yol gösterici olabilir.

Anahtar kelimeler: İslam Felsefesi, Kötülük Problemi, Kâdî Abdülcebâr, Hikmet, Adalet.

Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Search for a Wisdom-Based Solution to the Problem of Evil

Emine Taşçi Yıldırım*

Abstract

The problem of evil is one of the most fundamental problems discussed throughout the history of thought. It is one of the problems that many disciplines from philosophy to kalām seek a solution. Two realities underlie the problem of evil. On one side is a good God with absolute power. On the other side there is evil. How these two realities will come together constitutes the basic ground of the problem of evil. Philosophers and theologians have tried to find a solution to this problem within their own systems. In the search for solutions to evil comes to the fore the concept of providence in Islamic philosophy and the concept of wisdom in kalām, which refers to the relationship between God, the universe, and human being. In other words, while philosophers explain the dominance of goodness in the universe and the necessity of a small number of evils for the existence of goodness in the context of divine providence, theologians approach evil in the context of the creation and wisdom of the universe and emphasize the concepts of divine justice and power. This study aims to point to the search for a solution to the problem of evil through the concept of wisdom by Qādī ‘Abd al-Jabbār, one of the leading figures of the Mu‘tazilite school. His search for the solution is analyzed by taking into account his leading works. The phenomenon of evil makes the attributes of justice and power controversial. Qādī ‘Abd al-Jabbār tried to find a solution to the problem of evil with the concept of wisdom without harming the principle of justice in his endeavour to keep God away from all kinds of deficiencies, injustice, and evil. He states that there is a wisdom in creation, that Allah does what is best for His creatures, and that He favors them generously without any purpose. In addition, he emphasizes that the concept of wisdom has the characteristic of providing benefit and that Allah's wise actions benefit

* Assoc. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, emine.tasci@yalova.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8520-8545

others, not Himself, since He is the only one who is free from helplessness. It can be said that Qādi ‘Abd al-Jabbār's search for a solution has a reasonable basis in explaining general evil, but it is insufficient at some points, especially with regard to natural evil. Evil is divided into two parts: moral and natural evil. Since moral evil is largely based on the will of man, it is possible to explain it with the sphere of freedom given to him. However, Qādi ‘Abd al-Jabbār, like many philosophers and thinkers, has difficulties when it comes to explaining natural evil, which is the main focus of the problem of evil, namely diseases, disasters, the suffering and pain of animals and children. At this point, he states that Allah does things such as pain, distress and illness for the benefit of human beings, that these acts contain wisdom and that great benefits are obtained from them. In addition, he states through the concept of ‘ivaz that as a requirement of the principle of justice, if not in this world, then in the hereafter, the ‘ivaz of the sufferings will be given. The determination of the basic starting point of Qādi ‘Abd al-Jabbār's search for a solution to the problem of evil and the demonstration of its minus and plus directions can be a guide in producing more reasonable solutions to the problem of evil.

Keywords: Islamic Philosophy, The problem of evil, Qādi ‘Abd al-Jabbār, Wisdom, Justice.

Felsefe Tarihi Eserleri Ne Kadar Objektif?

Kâdî Abdülcebâr Özelinde Düşünce Tarihi Yazımına Dair Bir Eleştiri

Ramazan Yılmaz*

Özet

“İnsanın gücü nispetinde eşyanın hakikatini bilme çabası” olarak tarif edilen felsefe, genellikle düşünen bir canlı olarak insanın, ürettiği düşüncelerin en üstünü olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber, her ne kadar neliği ve nasıl yapılması gerektiğine dair bir uzlaşma olmasa da felsefî düşüncenin kapsamlılık, tutarlılık ve rasyonellik gibi özelliklerinin veya eşyanın hakikatini bilme amacının, farklı düşünce tiplerinde de olduğu görülmektedir. Düşüncenin nesnel olması gerektiğine dair bir kabulden ve dogmatik şekilde bir ön kabule dayanmaması gerektiği fikrinden hareketle, İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan kelâmî düşünce hareketleri, felsefe tarihi eserlerinde hiçbir şekilde yer almamakta ve kelimcilerin düşüncesinin imana dayalı bir kabul olduğundan hareketle felsefe olarak nitelenemeyeceği düşünülmektedir. Konuyla ilgili görülebilecek belki tek istisna Gazalî’dir. Gazalînin konumu da “Meşşâ” filozoflara yaptığı eleştiri münasebetiyle “felsefe karşıtı bir tutum olarak ele alınmaktadır. Kelâmın imana dayalı bir kabul ile başladığı için felsefe olarak değerlendirilemeyeceği düşüncesi ise, en azından pratik uygulamalara bakıldığında tutarsız görülmektedir. Zira günümüz felsefe tarihi ile ilgili eserlere kabaca bir bakış bu tutarsızlığı gözler önüne sermektedir. Felsefe tarihi eserlerinde “Orta Çağ Felsefesi” olarak adlandırılan dönemde yaşamış birçok filozofun kimler olduğuna bakıldığında, bunların arasında birer teolog olduğu görülecek, fakat aynı eserlerde bahsedilen dönemde İslam dünyasında yaşamış hiçbir mütekellimin ismi geçemeyecektir. Bu tutumun ise en temelde düşüncenin kendisine dayalı bir ön kabulden hareket etmesi sebebiyle kelâmın felsefe olmadığı teziyle çatıştığı görülebilecektir. Burada yapılan ayırımın, esasında yanlış bir ayırım olduğunu düşünmekte oldukça

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ramazanyilmaz@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7367-7333

makuldür. Bu ayırımın temelinde “Batı”nın üstün bir medeniyet olduğu düşüncesiyle, üstün bir düşünme şekli olarak felsefeyi, sadece kendi yaptığı şekliyle yapılan ve kendine has bir düşünme tarzı olarak vasıflandırması bulunmaktadır. Klasik dönem itibariyle, kelâmcıların, kendilerini filozof olarak görmemeleri anlaşılır olmakla beraber, günümüzden hareketle, geçmişe dair yazılacak felsefe tarihi eserlerinde bu tutumun hala sürdürülmesi anlaşılır değildir. Üstelik objektiflik iddiasındaki bir disiplin için bu tutum, esasında kendi önyargılarının bilimsel bir alana dikte edilmesi olarak görülmelidir. Temel eleştirimiz, kelâmcıların felsefe tarihi eserlerinde yer almamasından ziyade, Hristiyan teologlarının da aynı bakış açısından ilgili eserlerde yer almaması gerektiği noktasındadır. Bu husus özelinde konuyla ilgili temel yaklaşımımız felsefe tarihi ile ilgili yazılan eserlerin objektiflik kriterini sağlamadığı üzerinedir. Konuyu örneklendirmek üzere, Mutezile’nin önde gelen kelâmcılarından olan Kâdî Abdülcebâr ve onun bazı düşünceleri üzerinden gidilecektir. Felsefi düşüncede aranan bazı özellikler üzerinden kelâmî düşüncelerin bunları karşılayıp karşılamadığı tartışılacaktır. Konuya örnek teşkil etmesi bakımından, Kâdî Abdülcebâr’ın bilgi meselesindeki görüşleri doğruluk veya yanlışlık nitelemesinden ayrı olarak felsefi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu üzerinden tartışılacak ve Kâdî Abdülcebâr’ın bir felsefeci derinliğinde meseleyi ele aldığı gösterilmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede felsefe tarihi eserlerinde, nesnellik anlayışına aykırı olarak kelâmcıların neden bulunmadığı meselesi tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kâdî Abdülcebâr, Kelâm, Felsefe Tarihi, Nesnellik.

How Objective are Works on the History of Philosophy? A Critique of the Writing of the History of Thought in the Specific Case of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār

Ramazan Yılmaz*

Abstract

Philosophy, defined as ‘man's endeavor to know the truth of things to the extent of his power’, is generally accepted as the highest of the thoughts produced by man as a thinking creature. However, although there is no consensus on what it is and how it should be done, it is seen that the characteristics of philosophical thought such as comprehensiveness, consistency, and rationality or the aim of knowing the truth of things are also found in different types of thought. Based on the assumption that thought should be objective and should not be dogmatically based on a presupposition, the movements of thought related to kalām that emerged in the history of Islamic thought are not included in the works on the history of philosophy in any way. It is thought that the thought of the mutakallims cannot be characterised as philosophy since it is an assumption based on faith. Perhaps the only exception that can be seen on the subject is al-Ghazali. Al-Ghazali's position is also considered an anti-philosophical attitude due to his criticism of the ‘Peripatetic’ philosophers. The idea that kalām cannot be regarded as philosophy because it begins with an acceptance based on faith seems inconsistent, at least when we look at practical applications. A rough glance at contemporary works on the history of philosophy reveals this inconsistency. When we look at the names of many philosophers who lived in the period called ‘Medieval Philosophy’ in the works on the history of philosophy, it will be seen that they are essentially theologians. Still, the same works will not mention the name of any theologian who lived in the Islamic world during the mentioned period. It can be argued that this attitude conflicts with the thesis that kalām is not philosophy, since it is based on a presupposition based on the thought itself.

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, ramazanyilmaz@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7367-7333

It is quite reasonable to think that the distinction made here is essentially a biased one. The basis of this distinction is the idea that the 'West' is a superior civilization, and that philosophy, as a superior way of thinking, is a unique way of thinking that is only done in its own way. Although it is understandable that the mutakallim did not see themselves as philosophers in the classical period, it is not understandable that this attitude is still maintained in the works on the history of philosophy written about the past. Moreover, for a discipline that claims objectivity, this attitude should be seen as dictating its prejudices to a scientific field. Our main criticism is not that mutakallims should not be included in the works on the history of philosophy, but that Christian theologians should not be included in the relevant works from the same point of view. In particular, our main approach to this issue is that the works written on the history of philosophy do not meet the criterion of objectivity. To exemplify the subject, we will go through Qāḍī 'Abd al-Jabbār, one of the leading mutakallims of Mutazila, and some of his thoughts. It will be discussed whether the thoughts of the mutakallims fulfill some of the characteristics sought in philosophical thought. As an example of the subject, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's views on the issue of knowledge will be discussed through the question of whether they can be considered philosophical apart from the characterization of truth or falsity, and it will be tried to show that Qāḍī 'Abd al-Jabbār handled the issue with the depth of a philosopher. In this framework, the issue of why mutakallims are not found in the works of the history of philosophy, contrary to the understanding of objectivity, will be discussed.

Keywords: Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Kalām, History of Philosophy, Objectivity.

Causality According to Qādi ‘Abd Al-Jabbār

M. Basil Altaie*

Abstract

It is generally known that the Mu‘tazilis School to whom Qādi ‘Abd Al-Jabbār belong have endorsed natural causality and determinism in opposite direction to Ash‘aris and Māturīdīs. However, analyzing the legacy of Qādi ‘Abd Al-Jabbār through his writings we find that this is not the case. His position on causality which is covered in his book *Al-Mughnī fī Abwab al-Adil wa Al-Tawhīd* and his other Book *al-Muḥīṭ bi al-Taklīf* reflect a different view which is in contrast with endorsing natural causality and determinism. In fact, I find that the basis of his views does not differ much from those expressed by the prominent Ash‘arite Abū Al-Tayyeb Al-Bāqillānī. Yet upon analyzing his stand on human Causality we find that Qādi ‘Abd Al-Jabbār has a stand which agree with the general theme of the Mu‘tazilis. In this article I will expose the basis of the position on Causality from Islamic perspective, such basis which made the foundation of the Muslim’s belief in the role of the Divine as a sustainer of the universe. Furthermore, I will elaborate on the current scientific position on causality in quantum mechanics which is part of my own scientific specialization.

Keywords: Kalām, Mu‘tazila, Qādi ‘Abd Al-Jabbār, Causality, Quantum Physics.

* Prof. Dr., School of physics and Astronomy, University of Leeds, United Kingdom, m.b.j.m.altaie@leeds.ac.uk, orcid.org/0000-0001-8170-8665

Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Nedensellik

M. Basil Altaie*

Özet

Kâdî Abdülcebbâr'ın mensup olduğu Mu'tezile ekolünün, Eş'ariler ve Mâtürîdîlerin aksine doğal nedenselliği ve determinizmi benimsediği genel olarak bilinmektedir. Ancak Kâdî Abdülcebbâr'ın mirasını kendi metinleri üzerinden incelediğimizde durumun böyle olmadığını görürüz. *el-Muğnî fî ebvâbi'l-'adl ve't-tevhîd* adlı kitabında ve diğer kitabı *el-Muḥîṭ bil Teklîf*te ele aldığı nedensellik konusundaki tutumu, doğal nedenselliği ve determinizmi onaylamanın aksine farklı bir görüşü yansıtmaktadır. Aslında, onun görüşlerinin temelini önde gelen Eş'arî Ebû't-Tayyib el-Bâkîllânî tarafından ifade edilenlerden çok farklı olmadığını görüyorum. Ancak onun insanın nedenselliği konusundaki duruşunu incelediğimizde, Kâdî Abdülcebbâr'ın Mu'tezile'nin genel temasıyla örtüşen bir duruşa sahip olduğunu görürüz. Bu makalede, İslami perspektiften nedensellik konusundaki pozisyonun temelini ortaya koyacağım; bu temel, Müslümanların evrenin sürdürücüsü olarak İlahi olanın rolüne olan inancının temelini oluşturmaktadır. Ayrıca, kendi bilimsel uzmanlığımın bir parçası olan kuantum mekaniğindeki nedensellik üzerine mevcut bilimsel konumu detaylandıracağım.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebbâr, Nedensellik, Kuantum Fiziği.

* Prof. Dr., Fizik ve Astronomi Fakültesi, Leeds Üniversitesi, Birleşik Krallık, m.b.j.m.al-taie@leeds.ac.uk, orcid.org/0000-0001-8170-8665

Qādī ‘Abd al-Jabbār’s Theological Anthropology: Exploring Attribute of Life and the Living (*Hayy*)

Abdul Basit Zafar*

Abstract

Qādī ‘Abd al-Jabbār (d. 1025) characterizes human beings as sentient creatures with a unique physical form that sets them apart from other living entities. This unity, or aggregated individual(s), namely humans, possess the ability to act and bears the religious responsibility for both commands and prohibitions, as well as praise and blame. In his theological settings, Qādī asserts that the human body instantly distinguishes itself from its surroundings, just like any other object with a unique structure. In the same manner, Qādī states that the human self-experiences itself as a unity (*jumla*). Through the lens of kalām atomism, Qādī expresses the view that the human person is essentially composed of the totality of its physical being (*bunya al-makhsusa*). Physical properties such as size, weight, shape, color, and motion through space and time are critical for human conception. In Qādī’s understanding, consciousness's attributes, including perceptual experience, emotions, beliefs, desires, etc., are the result of a gradual process that emerges from the body and environment. Likewise, the attributes assigned to the human soul by the dualists, such as hunger, perception, and reasoning, are actual acts and functions of a living human body. The attribute of life make the body alive, perceptive, and deliberately moving. Consequently, when the body moves, it moves as a whole, and when it wills, it wills as a composite being. In this paper, I aim to explore the attribute of life in Qādī ‘Abd al-Jabbār’s system and its relation to the human soul.

Keywords: Kalām, Mu‘tazilite, Theological Anthropology, Qādī ‘Abd al-Jabbār, Life, Atomism.

* Ph.D., University of Bonn, azafar@uni-bonn.de, orcid.org/0000-0003-0840-5865

Kâdî Abdülcebâr'ın Teolojik Antropolojisi:

Hayat ve Hayy Sıfatları üzerine

Abdul Basit Zafar*

Özet

Kâdî Abdülcebâr (ö. 1025) insanı, onu diğer canlılardan ayıran eşsiz bir fiziksel forma sahip bilinçli varlıklar olarak nitelendirmektedir. Söz konusu bu bütünlük ya da arazların bir araya gelmiş hali olan insan, eylemde bulunma yeteneğine sahip (fâil) olarak hem dini emir ve yasakların hem de övgü ve yerginin muhatabıdır. Bu nedenle ahlaki kaygı taşıyan (mükallef) bir varlıktır. Kâdî, insan bedeninin, tıpkı kendine özgü bir yapısı olan diğer nesnelere gibi, kendisini çevresinden anında ayırt ettiğini ileri sürer. Aynı şekilde Kâdî, insan benliğinin kendisini bir birlik (cümle) olarak tecrübe ettiğini belirtir. Kelâm atomculuğunun merceğinden Kâdî, insanın esasen fiziksel varlığının bütünlüğünden (bunya al-makhsusa) oluştuğu görüşünü ifade eder. Ona göre boyut, ağırlık, şekil, renk, mekan ve zaman içindeki hareket gibi fiziksel özellikler insan kavrayışı için kritik önemdedir. Kâdî'nin anlayışında, algısal deneyim, duygular, inançlar, arzular vb. dâhil olmak üzere bilincin nitelikleri, beden ve çevreden ortaya çıkan tedrici bir sürecin sonucudur. Aynı şekilde, düalistler tarafından insan ruhuna atfedilen açıklık, algı ve akıl yürütme gibi nitelikler de yaşayan bir insan bedeninin fiili eylemleri ve işlevleridir. Hayat sıfatı bedeni canlı, algılayıcı ve bilinçli olarak hareket ettirir. Kısacası, beden hareket ettiğinde bir bütün olarak hareket eder ve irade ettiğinde birleşik bir varlık olarak irade eder. Bu çalışmamızda Kâdî Abdülcebâr'ın sisteminde hayat sıfatını ve bu sıfatın insan nefsiyle ilişkisini incelemeyi amaçlıyoruz.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kelâmî Antropoloji, Kâdî Abdülcebâr, Hayat, Atomculuk.

* Dr., Bonn Üniversitesi, azafar@uni-bonn.de, orcid.org/0000-0003-0840-5865

The Authority of Analogical Reasoning from the Seen to the Unseen (*Qiyās al-ghāib 'alā al-shāhid*) for Understanding the Attributes of God According to Qādi 'Abd al-Jabbār

Muhammad Aga Yudha*

Iklil Athroz Arfan**

Abstract

Understanding God's attributes has long been a polemic among theologians and Muslim thinkers. This problem arises when we are confronted with religious texts that explain the relationship between humans and God or with verses that textually (*dhahir*) refer to the attributes of God that have similarities with human attributes (*tashbih*). In the early days of Islam, the existence of these texts was not an issue. However, over time, these verses became a subject of debate among Muslim theologians. It is a common practice that the surrounding environment and encountered realities may influence a scholar's understanding of the verse. Nevertheless, the attributes of God, in terms of quality and quantity, are different from any reality in this world. On the other hand, understanding the attributes of God cannot be fully comprehended through textual interpretation alone (*tafwidh*). Yet, there is a human need to understand the abstract (*ghāib*) attributes of God. Since the Qur'an is a guide for humanity, it is natural that humans attempt to understand the attributes of God in the Qur'an. Therefore, applying *Qiyās al-ghāib 'alā al-shāhid* or Analogical Reasoning from the Seen to the Unseen is a method to understand the attributes of God. However, understanding God's attributes through an excessive application of *Qiyās al-ghāib 'alā al-shāhid* can lead one to anthropomorphism (*tashbih*). Therefore, it is necessary to have principles (*dawābit*) overseeing the use of *Qiyās al-ghāib 'alā al-shāhid* in understanding the attributes of God. Qādi 'Abd al-Jabbār (d. 1052 CE/443 AH), through his various works, sought to provide a comprehensive view of the

* PhD student, Istanbul Sahabbatin Zaim University, agayudha69@gmail.com, orcid.org/0009-0005-4967-350X

** Graduate student, Ibn Haldun University, iklilathroz.arfan@stu.ihu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2311-1531

authority of *Qiyās al-ghāib ‘alā al-shāhid* in understanding the attributes of God and the principles of its application to avoid falling into anthropomorphism (*tashbih*). There are several academic reasons why Qādī ‘Abd al-Jabbār's thoughts need to be deeply examined in this context. First, Qādī ‘Abd al-Jabbār tends to avoid literal interpretation in understanding the attributes of God, thus avoiding paradoxes and contradictions in their comprehension. Second, Qādī ‘Abd al-Jabbār strives to objectively use *Qiyās al-ghāib ‘alā al-shāhid* for God's attributes. This is evident in his rejection of attributes based on negative qualities, such as "the Most Rational" (*Al-Aqil*), which he believes would indicate imperfection in God. However, Qādī ‘Abd al-Jabbār, in another context, uses *Qiyās al-ghāib ‘alā al-shāhid* to explain God's justice. He argues that a person is considered unjust (*zalim*) when they do not provide rewards or compensation in accordance with another's efforts, so how could the same apply to God? Hence, It is impossible for God to be unjust to His servants. This research employs a literature descriptive study, primarily scrutinizing Qādī ‘Abd al-Jabbār's magnum opus books such as "Sharh al-Usūl al-Khamsah" and "Al-Mughni fi Abwāb al-Tawhīd wa al-‘Adl," while also utilizing related references as the secondary sources.

Keywords: Qādī ‘Abd al-Jabbār, God's Attributes, *Qiyās al-ghāib ‘alā al-shāhid*, *Tashbih*, *Dhwabith*.

Kâdî Abdülcebâr'a Göre Analogik Akıl Yürütmenin (Kıyâsü'l-Gâib 'Ale's-Şâhid) Yönteminin Tanrı'nın Sıfatlarını Anlamadaki Gücü

Muhammad Aga Yudha*

Iklil Athroz Arfan**

Özet

Tanrı'nın sıfatlarını anlamak, uzun yıllar boyunca teologlar ve Müslüman düşünürler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu problem, insanlar ile Tanrı arasındaki ilişkiyi açıklayan dini metinlerle ya da Tanrı'nın insan sıfatlarına benzer sıfatlarını referans veren ayetlerle karşılaştığında ortaya çıkar. İslam'ın ilk dönemlerinde bu metinlerin varlığı sorun teşkil etmiyordu. Ancak zamanla, bu ayetler Müslüman teologlar arasında tartışma konusu haline gelmiştir. Çevresel faktörler ve karşılaşılan gerçeklikler, bir âlimin ayeti anlamasını etkileyebilir. Bununla birlikte, Tanrı'nın sıfatları, nitelik ve nicelik açısından bu dünyadaki herhangi bir gerçeklikten farklıdır. Öte yandan, Tanrı'nın sıfatlarını sadece metin yorumlaması yoluyla (tafwidh) tamamen anlamak mümkün değildir. Ancak, Tanrı'nın soyut (ghâib) sıfatlarını anlama ihtiyacı insana özgüdür. Kuran, insanlık için bir rehber olduğundan, insanların Kuran'daki Tanrı'nın sıfatlarını anlamaya çalışmaları doğaldır. Bu nedenle, Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid ya da Görülen'den Görülmeyen'e Kıyas yöntemi, Tanrı'nın sıfatlarını anlamak için bir yöntemdir. Ancak, Tanrı'nın sıfatlarını kıyasın aşırı uygulanması yoluyla anlamak, insanlaştırma (tashbih) riskini doğurabilir. Bu nedenle, Tanrı'nın sıfatlarını anlamada Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid'in kullanımını denetleyen prensiplere (dawâbit) sahip olmak gerekmektedir. Kâdî Abdülcebâr (ö. 443/1052), çeşitli eserlerinde, Tanrı'nın sıfatlarını anlamada Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid'in yetkisini ve bu yöntemin insanlaştırmaya (tashbih) düşmeden uygulanmasının ilkelerini

* Doktora öğrencisi, İstanbul Sahabbatin Zaim Üniversitesi, agayudha69@gmail.com, orcid.org/0009-0005-4967-350X

** Yüksek lisans öğrencisi, İbn Haldun Üniversitesi, iklilathroz.arfan@stu.ihu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2311-1531

kapsamlı bir şekilde sunmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Kâdî Abdülcebâr'ın düşüncelerinin derinlemesine incelenmesinin birkaç akademik nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, Kâdî, Tanrı'nın sıfatlarını anlamada literal yorumlamadan kaçınarak, çelişkilerden ve paradokslardan kaçınmaktadır. İkincisi, Tanrı'nın sıfatları için Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid'i objektif bir şekilde kullanmaya çalışmaktadır. Bu, onun Tanrı'da kusuru ifade edeceğine inandığı "En Akıllı" (Al-Aqıl) gibi negatif niteliklere dayanan sıfatları reddetmesinde görülmektedir. Ancak, Kâdî, başka bir bağlamda, Tanrı'nın adaletini açıklamak için Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid'i kullanmaktadır. Bir kişinin başkasının çabasıyla uyumlu ödül ya da tazminat sağlamadığı durumda adaletsiz (zalim) olarak kabul edildiğini ve bu durumun Tanrı için de geçerli olamayacağını ileri sürmektedir. Bu nedenle, Tanrı'nın kullarına adaletsiz davranması mümkün değildir. Bu araştırma, esas olarak Kâdî'nin *Şerhu'l-usûli'l-hamse* ve *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* gibi başlıca eserlerini inceleyen bir literatür betimleme çalışmasıdır ve ilgili referanslardan da yararlanılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kâdî Abdülcebâr, Tanrı'nın Sıfatları, Kıyâsü'l-gâib 'ale's-şâhid, Teşbîh, Dawâbit.

Mu'tezilî Anlayışının Hadis Yorumuna Etkisi:

Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâlî* Adlı Eseri Özelinde

Fikret Özçelik*

Özet

Mu'tezilenin düşünce yapısı ve naslara yaklaşımı, geçmişte olduğu gibi günümüzde de tartışılmaktadır. Bu tartışmalar, bazen mezhebin genel ilkeleri bağlamında yapılmakta bazen de mezhepte önemli şahsiyetler üzerinden yürütülmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebâr'ın hayatı incelendiğinde bu durum net bir şekilde görülmektedir. Zira Kâdî'nin Mu'tezile mezhebindeki konumu ve etkisi müsellem bir hakikattir. Bunun yanı sıra kendisi Mu'tezile mezhebinin ikinci defa gün yüzüne çıkmayı başardığı bir zaman diliminde yaşamış ve mezhebin düşünsel paradigmasını sonraki asırlara aktarmıştır. Bunun yanı sıra kendisi, orijinal bazı yaklaşımlar ve yorumlar ortaya koyarak İslam düşünce sahasında önemli bir yer edinmiştir. Bundan olsa gerektir ki Kâdî, kendisinden sonra oluşan literatürde önemli bir yer edinmiş ve Mu'tezile başta olmak üzere birçok ekolün kaynaklarında yer almayı başarmıştır. Kâdî Abdülcebâr kelâm, fıkıh, tefsir ve hadis başta olmak üzere birçok konuda eser yazmıştır. Kaleme aldığı eserler incelendiğinde onun İslâmî ilimlerin pek çoğunda söz sahibi, hatta bazı alanlarda otorite olduğu söylenebilir. Özellikle kelâm, tefsir ve fıkıh ilminde çok meşhur bir âlim olduğu bilinmektedir. İ'cazû'l-Kur'ân ve Usûl-i fıkıh konularındaki eserleri oldukça kıymetlidir. Ayrıca kendisi hadis ilminde de geniş bilgi ve dirayet sahibi olduğu ve büyük muhaddislerden ders aldığı nakledilmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın yazdığı ve günümüze kadar gelen önemli eserlerinden birisi *el-Emâlî* adlı hadis şerh kitabıdır. Müellif bu eserinde senediyle birlikte yaklaşık 244 hadis zikretmiş ve her hadisin akabinde bazı açıklamalarda bulunmuştur. Zâhiri itibarıyla kendi düşünce sistemine uygun olan hadislere dair kısa bazı açıklamalarla yetinmiş, kendi düşünce sistemine uygun olmayanları düşünsel sistemi içerisinde tevil etmiştir. Böylece ele aldığı hadisleri Mu'tezilî düşünce sistemi çerçevesinde kısa bazı

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, fikretozcelikartuklu@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5015-6167

açıklamalara tabi tutması eserin belirgin özelliklerinden olduğu görülmüştür. Bu çalışmada Kâdî'nin *el-Emâlî* adlı eserindeki şerh metodu araştırılacaktır. Bununla beraber Kâdî'nin yaptığı yorumlardan hareketle Mu'tezilî düşüncesinin hadis şerhleri üzerindeki etkisi ortaya konulacaktır. Böylelikle Kâdî'nin ilmi tarafsızlığı ve mezhep eğilimi gibi dış faktörlerin hadis yorumculuğu üzerindeki etkisi izah edilecektir. Ayrıca Kâdî Abdülcebâr'ın sahabeye ve mucizelere yaklaşımı gibi bazı konularda Mutezilî âlimlerden farklı düşündüğü bilinmektedir. Bu çalışmada hadislere yaptığı yorumlar bağlamında Kâdî'ye has olan yorum ve düşüncelere de işaret edilecektir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Mu'tezile, Kâdî Abdülcebâr, Şerh, Rivayet.

The Effect of Mu'tazilite Understanding on Hadith

Interpretation:

The Case of Qāḍī 'Abd al-Jabbār's *al-Amālī*

Fikret Özçelik*

Abstract

The thought structure of Mu'tazilites and their approach to the scriptures are debated today as they were in the past. These debates are sometimes carried out in the context of the general principles of the sect, and sometimes through important figures in the sect. As a matter of fact, this situation is clearly seen when the life of Qāḍī 'Abd al-Jabbār is analyzed. This is because Qāḍī's position and influence in the Mu'tazilite sect are indisputable facts. In addition, he lived in a period of time when the Mu'tazilite sect managed to emerge for the second time and transmitted the intellectual paradigm of the sect to the following centuries. In addition to this, he has gained an important place in the field of Islamic thought by introducing some original approaches and interpretations. It must be because of this that Qāḍī gained an important place in the literature that emerged after him and managed to be included in the sources of many schools, especially the Mu'tazilites. Qāḍī 'Abd al-Jabbār wrote works on many subjects, especially theology, fiqh, tafsir, and hadith. When his works are analyzed, it can be said that he had a say in many of the Islamic sciences and was even an authority in some fields. It is known that he was a very famous scholar especially in theology, tafsir and fiqh. His works on *I'caz al-Qur'an and Usūl al-fiqh* are very valuable. In addition, it is reported that he had extensive knowledge and wisdom in the science of hadith and that he took lessons from great muhaddithis. One of the important works written by Qāḍī 'Abd al-Jabbār that has survived to the present day is his hadith commentary book called *al-Amālī*. In this work, the author mentioned approximately 244 hadiths with their asānid and made some

* Assoc. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, fikretozcelikartuklu@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5015-6167

explanations after each hadith. He limited himself to some short explanations for the hadiths that were in accordance with his system of thought in terms of their appearance, and interpreted those that were not in accordance with his system of thought within his intellectual system. Thus, subjecting the hadiths he dealt with to some brief explanations within the framework of the Mu'tazilite system of thought has been seen to be one of the prominent features of the work. In this study, the method of commentary in al-Qāḍī's al-Amāli will be investigated. In addition, the influence of Mu'tazilite thought on hadith commentaries will be revealed based on Qāḍī's comments. Thus, the impact of external factors such as Qāḍī's scholarly objectivity and sectarian tendency on his hadith commentary will be explained. It is also known that Qāḍī 'Abd al-Jabbār differed from the Mutazilite scholars on some issues such as his approach to the Companions and miracles. In this study, comments and thoughts unique to Qāḍī will also be pointed out in the context of his interpretations of hadiths.

Keywords: Hadith, Mu'tazila, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Commentary, Narration.

Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâli*'sinde Hadis Rivayeti ve Yorumu

Yakup Koçyiğit*

Şule Soyal**

Özet

Hadisin İslam'ın Kur'an'dan sonra en önemli temeli ve dinamiği olduğu Müslümanlar tarafından kabul edilmiş bir hakikattir. Hicri 1. Asırdan itibaren hadislerin rivayeti ve muhafazasına gereken itina gösterilmiş, hadisler tedvin ve tasnif edilmiştir. İmlâ, hadis rivayet metotlarının en makbul olanlarındandır. Emâlîler ise hadis musannefatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Birçok hadis âliminin emâlîlerinin bulunması bunun göstergesidir. Hicri 2. Asır, İslam dünyasında farklı görüşlerin vücut bulmaya başladığı bir dönem olmuştur. Akli öne çıkaran görüşleriyle Mu'tezile mezhebi bu fırkaların önemlilerindedir. Özellikle Abbasi devletinin ilk yıllarında devlet erkânının teveccühüne mazhar olmuş bu gurup Hicri 5. yüzyıla kadar toplum üzerinde etkinliğini sürdürmüştür. Kâdî Abdülcebâr Mu'tezile mezhebinin sistemleşmesinde ve iddialarının temellendirilmesinde önemli katkıları olan bir âlimdir. Daha çok kelâm alanında eserler veren Kâdî Abdülcebâr, tefsir, fıkıh ve hadis alanlarında da müktesebâtı ve eserleri olan bir kimsedir. Meselelerin değerlendirilmesinde akılcı yaklaşımları olan ve hadisle ihticacda oldukça ihtiyatlı davranan mutezilenin son dönem temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebâr'ın, hadis rivayet kitaplarından olan emâlî türünde eser vermesi, hadisle ihticac noktasında mutezilenin yaklaşımını değiştirdiği intibahı vermektedir. Bununla birlikte hadis rivayeti esnasında yaptığı yorumlar incelendiğinde hadislerin değerlendirilmesinde akılcı yaklaşımlarının değişmediği ancak mezhebin temel görüşlerine ters olmayan konularda hadis rivayeti ve ihticacını caiz gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca mezhepler arasında etkileşimin ve yakınlaşmanın olduğu ve bazı aşırı görüşlerini kabul edilebilir şekilde izah etmeye çalıştıkları tespit edilmiştir. Her

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, yakupkocyigit@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0896-9775

** Vaize, Diyanet İşleri Başkanlığı Bartın İli Vaizesi, bisenol@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-9726-9924

dönemde değişimin var olduğu ve bu değişimin güzele ve doğruya doğru olması en çok istenen şeydir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Kâdî Abdülcebâr, Mutezile, Emâlî, Akılcı yaklaşım.

Hadith Narration and Interpretation in Qādī 'abd Al-Jabbār's "Al-Amālī"

Yakup Koçyiğit*

Şule Soyol**

Abstract

Hadith is accepted by Muslims as the second most important foundation and source of dynamism of Islam after the Qur'an. Since the 1st century AH, the narration and preservation of hadiths have been given necessary care attention, and they have been compiled and classified. Imla (dictation) is among the most esteemed methods of hadith narration. The "Amālī" works hold an important place within hadith compilations. The fact that many hadith scholars have their own Amālī works is an indication of this. The 2nd century AH was a period in the Islamic world when various differing views began to emerge. The Mu'tazila sect, with its rationalist perspectives, was one of the significant groups in this era. Especially in the early years of the Abbasid state, this group gained favor with the state officials and maintained its influence on society until the 5th century AH. Qādī Abduljabbar was a scholar who made significant contributions to the systematization and substantiation of the Mu'tazila sect's claims. Although Qādī Abduljabbar predominantly produced works in the field of theology (kalām), he also had considerable knowledge and works in the areas of tafsir, fiqh, and hadith. Kadi Abduljabbar, one of the late representatives of the Mu'tazila who had rational approaches in evaluating issues and was quite cautious in using hadith as evidence, produced works in the genre of Emali, a type of hadith narration book. This gives the impression that the Mu'tazila's approach to using hadith as evidence had changed. However, upon examining his commentaries during the narration of hadiths, it is understood that his rational approaches in evaluating hadiths had not changed, but he deemed the narration and use

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, yakupkocycigit@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0896-9775

** Preacher, Directorate of Religious Affairs Bartın Province Preacher, bisenol@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-9726-9924

of hadith permissible in matters that did not contradict the fundamental views of the sect. Additionally, it was observed that there was interaction and rapprochement between sects, and some extreme views were tried to be explained in an acceptable manner. Change has existed in every period, and it is most desired that this change is towards the beautiful and the truth.

Keywords: Hadith, Qādī Abduljabbar, Emali, Mu‘tazila, Rational approach.

Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* İsimli Eserinde Hadis Kullanımı

Hasan Eryılmaz*

Özet

Peygamberlerden gelen doğaüstü olaylar, muhataplarını benzerini getirme konusunda aciz bıraktıkları için "mucize", peygamberliği ispat ettikleri için ise "delil" olarak adlandırılır. Delâilü'n-nübüvve, bir peygamberin hak olduğunu kanıtlayan olağanüstü olayları ve bu konuda yazılan eserleri ifade eder. Bu tür eserlerin ortaya çıkışı, İslam'ın Arap yarımadası dışına çıkarak farklı din ve kültürlerle karşılaştığı döneme dayanır. Delâilü'n-nübüvve türündeki eserlerden biri, Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* adlı çalışmasıdır. Bu eser, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlamak ve hakkındaki iftiraları çürütmek amacıyla yazılmış olup, akli deliller, Kur'an âyetleri ve rivayetlerle desteklenmiştir. Mu'tezile âlimleri genelde akıl merkezli bir din anlayışı benimsemiş, hadislere mesafeli yaklaşmışlardır. Ancak bu tutum, kişiden kişiye ve dönemden döneme değişiklik göstermiştir. Mu'tezile'nin iktidar tarafından desteklendiği dönemlerde bu akımın baskın olduğu, fikirlerin zorla yayılmaya çalışıldığı bir ortamda doğal olmayan bir fikri gelişim süreci yaşadığı söylenebilir. Ancak Kâdî Abdülcebâr döneminde Mu'tezile eski revacını kaybetmiş ve bunun bir sonucu olarak aşırılıklar yerini itidale bırakmıştır. Ayrıca Kâdî'nin çok yönlü eğitimi ve hadis ilmindeki birikimi de göz önünde bulundurulduğunda özellikle hadislere karşı daha mutedil bir yaklaşım sergilediği ve Ehl-i sünnete nispeten yakın bir çizgi benimsediği söylenebilir. Buna karşın onun Mu'tezilî bir âlim olarak değerlendirilmesine sebep olan *usûl-i hamse* esaslarına bağlı kalması hadislere yaklaşımında belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ancak *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* isimli eserinde bu kaygılardan bağımsız olarak Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat etme çabası kapsamında hadis kullanımının tetkik edilmesi müellifin hadislere karşı zihni çalışma prensiplerinin önkoşulsuz olarak ortaya konulması

* Dr. Öğr. Üyesi, Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, hasaneryilmaz85@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5343-6981

bakımından önem ifade etmektedir. Onun bu rahatlığı ilgili eserde bol miktarda hadis malzemesi kullanımı ve meselelerin çözümünü sıklıkla hadislere istinat etme biçiminde yansımaktadır. Bu çalışmada Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* isimli eserinde "Kur'an'ın Hadislerle Tefsiri", "Hadislerin Hadislerle Tefsiri", "Hadis Savunusu", "Düşünceyi Geliştirme Aracı Olarak Hadis" gibi başlıklarla müellifin hadise atfettiği bilgi değeri anlama-yorumlama yöntemiyle tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak Kâdî Abdülcebâr, ilgili eserde Hz. Peygamber'in nübüvveti ve âlâmetleri hususunda öncelikle Kur'an-ı Kerim ve ona paralel düşen hadislerden istifade etmiştir. Konuyla ilgili ayet bulunmadığı durumlarda ise hadislerden yararlanmayı bilmiştir. Bu çerçevede bilhassa geleneğin şüpheyile baktığı "ayın yarılması" ve "zübab" rivayetleri gibi örneklerin savunulması dikkat çeken unsurlar arasındadır. Yine geçmiş dönem alimlerinden Nazzâm (ö. 231/845) tarafından gerek rivayetleri gerekse ictihadlarından dolayı tenkit edilen sahâbenin övülmesi ve sahâbeye yönelik ithamların hadisler eliyle bertaraf etme çabası bu eserde gelenekten bağımsız bir hadis anlayışının ortaya konduğunun ipuçlarını vermektedir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezile, Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve.

The Employment of Ḥadīth in Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Work *Tathbīt Dalā’il al-Nubuwwa*

Hasan Eryılmaz*

Abstract

Supernatural events attributed to prophets are referred to as "miracles" because they leave their opponents unable to produce anything similar, and as "proofs" because they confirm prophethood. The term Dalā’il al-Nubuwwa refers to extraordinary events that demonstrate the legitimacy of a prophet and the works that discuss these events. The emergence of such works dates back to the period when Islam extended beyond the Arabian Peninsula and encountered different religions and cultures. In these new regions, Islamic scholars wrote numerous refutations against anti-prophetic views. One of the works in the Dalā’il al-Nubuwwa genre is Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s *Tathbīt Dalā’il al-Nubuwwa*. This work was written to prove the prophethood of Prophet Muḥammad and to refute accusations against him, supported by rational arguments, Qur’ānic verses, and narrations. Mu’tazilī scholars generally adopted a reason-centered approach to religion and were often skeptical of ḥadīths; however, this attitude varied from person to person and period to period. During the periods when Mu’tazilī thought was supported by the ruling authorities, this approach became dominant, leading to an unnatural intellectual development process in an environment where ideas were spread by force. However, during Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s time, Mu’tazilī thought had lost its former prominence, and as a result, extremism was replaced by moderation. Considering Qāḍī’s diverse education and his knowledge of ḥadīth, it can be said that he adopted a more moderate approach to ḥadīths and was relatively closer to the Sunni tradition. Nevertheless, his adherence to the uṣūl al-khamsa principles, which defined him as a Mu’tazilī scholar, played a crucial role in his approach to ḥadīth. However, in his work *Tathbīt Dalā’il al-Nubuwwa*, the examination of the use of ḥadīths in proving the prophethood of the Prophet

* Assit. Prof. Dr., Ömer Halisdemir University Faculty of Islamic Sciences, hasaneryilmaz85@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5343-6981

Muḥammad, independent of these concerns, is significant as it reveals the author's cognitive approach to ḥadīth without preconditions. This ease is reflected in the extensive use of ḥadīth material in the work and the frequent reliance on ḥadīths for solving issues. In this study, topics such as "The Interpretation of the Qur'ān with Ḥadīths," "The Interpretation of Ḥadīths with Other Ḥadīths," "Defense of Ḥadīths," and "Ḥadīth as a Tool for Intellectual Development" will be analyzed to understand the epistemological value Qāḍī 'Abd al-Jabbār attributed to ḥadīths. Ultimately, in this work, Qāḍī 'Abd al-Jabbār primarily utilized the Qur'ān and ḥadīths that aligned with it to prove the prophethood and signs of Prophet Muḥammad. When no relevant verse was available, he resorted to ḥadīths. In this context, his defense of narrations that tradition viewed with skepticism, such as the "splitting of the moon" and the "fly" narrations, stands out. Additionally, the praise of the Companions, who were criticized by earlier scholars like Nazzām (d. 845) for both their narrations and ijtihād, and the efforts to refute accusations against them through ḥadīths, indicate an independent understanding of ḥadīth in this work.

Keywords: Ḥadīth, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Mu'tazila, *Tathbīt Dalā'il al-Nubuwwa*.

Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve* İsimli Eserinde Hadis Kullanımı

Muhammed Veysel Emen*

Özet

Mu'tezile mezhebi, İslam düşünce tarihinde önemli bir rol oynamış ve İslam'ın erken dönemine dair farklı bir bakış açısı sunmuştur. Sahâbe, sünneti aktarmada önemli bir rol üstlenmiş olmakla beraber, râşid halifeler döneminden başlamak üzere itikadî mezheplerin hakkında fikir belirttiği bir zümre olagelmıştır. Başta Hâricîler ve Şîa müntesipleri sahâbeye eleştirilerde bulunmuş, Ehl-i sünnet mensupları ise bu eleştirilere itiraz etmiştir. Sahâbe konusundaki tartışmaların odak noktasını, sahâbe arasındaki siyasi anlaşmazlıklar ve bunların sonuçları oluşturmaktadır. Sahâbe arasında cereyan eden siyasi anlaşmazlıkların neticesinde Cemel ve Siffin savaşları vuku bulmuş, bu durum da sahâbenin tenkit edilmesine sebebiyet vermiştir. Hâricîlerin tekfir etme noktasına varan ithamları ve Şîa'nın taraf olması hasebiyle karşıda yer alanlara ağır eleştirileri, Ehl-i sünnetin sahip olduğu sahâbe algısıyla örtüşmeyen durumlardandır. Her ne kadar muhalifleri tarafından eleştirilmiş olsa da, Mu'tezile'nin sahâbe konusunda Ehl-i sünnetten çok büyük farklarının bulunmadığı söylenebilir. Nitekim sahâbeye rahmet dilemenin ve onları sevmenin, Allah'a yaklaşıma vesilesi olduğuna inanmak konusunda Şîa dışındaki bütün mezheplerle Mu'tezile hemfikirdir. Ayrıca, Kâdî Abdülcebâr'a (ö. 415/1025) nispet edilen *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*'de belirtildiğine göre mezhebin esasî özel olarak Hz. Ali'ye, genel olarak da sahâbe ve tabiinin görüşlerine dayanır. Mu'tezile'de Kâdî Abdülcebâr isminin önemi herkesçe malumdur. Önceleri itikatta Eş'ariyye'yi, fıkhıta Şâfiî mezhebini benimsemiş olan Kâdî, 346'da (957) Basra'ya giderek burada Mu'tezile ekolünün âlimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin (ö. 321/933) talebesi Ebû İshak İbrâhim b. Ayyâş'ın (ö. 386/996) derslerine katıldı ve ondan etkilenerek Mu'tezile mezhebine geçti. Akabinde de bu doğrultuda eserler neşretti. Kâdî'nin sahâbeyle alakalı görüşlerini

* Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, veyselemen@artuklu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0361-991X

ihtiva eden kitaplarından biri *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve'* dir. Bu eseri dışında *Şerhu'l-Usûli'l Hamse'* de de konuya dair tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca müellifin *Fadlu'l İ'tizâl* adlı eseri dikkate değer bir başka kaynaktır. Bu çalışmada, Kâdî Abdülcebâr'ın eserlerinden hareketle sahâbe hakkındaki tutum ve söylemleri incelenecektir. Çalışmada Kâdî'nin görüş belirttiği sahâbenin adaleti, imamet, fitneye karışan sahâbilerin durumu, sahâbenin fık ile ithamı ve benzeri meseleler irdelenecektir. Ayrıca, Kâdî'nin konu hakkındaki tutumunun Mu'tezile'nin genel kanaatini yansıtıp yansıtmadığı gözlemlenecek, ehl-i sünnet âlimleri ile farkı ve benzerlikleri de ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, Kâdî Abdülcebâr'ın, imamet konusundaki görüşlerinde Şîa'ya karşı çıkararak onları eleştirdiği, bu bağlamda Ehl-i Sünnet ile paralel bir anlayış sergilediği ve sahâbenin fıkı hususunda Muâviye'ye yönelik eleştirel bir tutum benimsediği hususlarına dikkat çekilecektir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Mutezile, Kâdî Abdülcebâr, Sahâbe, Rivayet.

Qāḍī 'Abd al-Jabbār's Conception of the Sahāba

Muhammed Veysel Emen*

Abstract

The Mu'tazilite sect played an important role in the history of Islamic thought and offered a different perspective on the early period of Islam. While the companions played an important role in transmitting the Sunnah, they have always been a group that the theological sects have expressed opinions about, starting from the period of the rash Khalifas. Particularly the Khāricīs and Shī'a members criticized the companions, while the Ahl al-Sunnah members objected to these criticisms. The focal point of the debates on the companions was laying on the political disagreements among the companions and their consequences. As a result of the political disagreements among the companions, the battles of Jamal and Suffin took place, this has led to the criticism on the companions. The al-Hāricīs' accusations to the point of takfir and the Shī'a's heavy criticism of the opponents due to the fact that they took sides are circumstances not coinciding with the perception of the companions held by the Ahl al-Sunnah. Although they were criticized by their opponents, it can be said that the Mu'tazilites did not greatly differ from the Ahl al-Sunnah as the companions. As a matter of fact, the Mu'tazilites agree with all sects except Shi'ah in believing that wishing mercy on the companions and loving them is a means of approaching God. Moreover, according to *Sharh al- Usūl al-Hamsa*, attributed to Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025), the basis of the sect is based on the Prophet 'Ali in particular and the views of the companions and tabi'in in general. The importance of the name of Qāḍī 'Abd al-Jabbār in the Mu'tazila is well-known. Qāḍī, who had initially adopted the Ash'ariyya school of faith and the Shāfi'i school of jurisprudence, travelled to Basra in 346 (957), where he attended the lectures of Abū Ishaq İbrāhīm b. Ayyāsh (d. 386/996), a disciple of Abū Hāshim al-Jubba'ī (d. 321/933), a scholar of the Mu'tazilite school, and was influenced by him and converted to the Mu'tazilite school. Subsequently,

* Res. Assist., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, veyselemen@artuklu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0361-991X

he published works in this direction. One of Qāḍī's books containing his views on the companions is *Tasbitu Delāil al-Nubuwwa*. Apart from this work, *Sharh al-Usūl al-Hamsa* also contains detailed information on the subject. In addition, the author's *Fad al-I'tizāl* is another noteworthy source. In this study, Qāḍī 'Abd al-Jabbār's attitudes and discourses on the companions will be analyzed based on his works. The study will examine issues such as the justice of the companions, imāmah, the status of the companions involved in sedition, the accusation of the companions of fisq, and similar issues. In addition, it will be observed whether al- Qāḍī's position on the subject reflects the general opinion of the Mu'tazilites, and the differences and similarities with the scholars of the Ahl al-Sunnah will be revealed. In this respect, it will be pointed out that Qāḍī 'Abd al- Jabbār criticized the Shī'ah for their views on the issue of imāmah, exhibited a parallel understanding with the Ahl al-Sunnah in this context, and adopted a critical attitude towards Mu'āwiya regarding the fisq of the companions.

Keywords: Hadith, Mu'tazila, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Sahāba, Narration.

Bir Reddiye Yazarı Olarak Kâdî Abdülcebbâr ve Hristiyanlık Eleştirisi

Mehmet Akif Kahveci*

Özet

İslam dünyasında kelâm, İslam akidesini savunma ve açıklama amacı taşıyan bir ilim dalıdır. Kelâm, İslam'ın temel inanç esaslarını açıklarken aynı zamanda bu inançlara yöneltilen eleştirilere cevap verme görevini üstlenir. Bu bağlamda, İslam akidesiyle bağdaşmayan görüşlerin eleştirilmesi ve muhalif görüşlerin dayanmış olduğu delil ve dayanakların tek tek ele alınıp çürütülmesi amacıyla oluşan reddiye geleneği, İslam kelâmında önemli bir yer tutar. İslam dünyasında reddiye yazımı çok erken dönemlerde başlamıştır. İlk reddiye örneklerini ise kelam ilminin sistematikleştiği dönemde Mu'tezile kelimacıları tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu dönemde, Hristiyanlık, Yahudilik ve Maniheizm gibi dinlere karşı ciddi eleştiriler geliştirilmiştir. Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kelâmcısı Kâdî Abdülcebbâr'ın da Mu'tezile ile şekillenen reddiye geleneğini takip ederek Hristiyan doktrinlerini ele alarak incelediği eserler mevcuttur. Kâdî Abdülcebbâr'a ait *el-Muğni'* nin 5. Cildinde ve kronolojik olarak daha sonra kaleme almış olduğu *Teshbîtü delâ'ili nübüvve* adlı eserlerinde teslis, inkarnasyon, çarpmıha gerilme, kefarete ve kutsal metinlerin tahrifi gibi temel Hristiyan doktrinlerine yönelik konulara odaklanmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr *el-Muğni'* de Ebû Ali el-Cübbâî'nin *Nağzü'z-Zümürrüd* adlı eserinden iktibaslarla bulunurken *Teshbîtü delâ'ili nübüvve*'de kendi ifadesiyle daha özgün yorumlar yapmaktadır. Delail litaretürü içerisinde Hristiyanlık ve Yahudilik eleştirisi bu dönemde sık karşılaşılan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâdî Abdülcebbâr, Hz. Muhammed'in peygamberliğine yönelik Hristiyan ve Yahudi çevrelerden gelen eleştirilere yanıt verirken, bu dinlerin öğretilerine yönelik kapsamlı bir eleştiri sunar. Reddiyesinde, İncil'in yanı sıra, Nesturi Hristiyan alimlerin de olduğu birçok ikincil derece kabul edilen kaynakları da kullanarak Hristiyanlık ve Yahudiliğin temel iddialarını titizlikle ele alır.

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, makif@marmara.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7559-0135

Kâdî Abdülcebâr, bu dinlerin kutsal metinlerini eleştirel bir bakış açısıyla analiz ederken, özellikle metinlerin zamanla tahrif edildiği iddiasını öne çıkarır. Bu bağlamda, söz konusu dinlerin öğretilerindeki tutarsızlıkları ve İslam'ın doğruluğunu savunmak amacıyla geliştirdiği argümanları detaylı bir şekilde ortaya koyar. Bu çalışmada, onun eleştirilerinin İslam ve Hristiyanlık arasındaki teolojik farklılıkları nasıl yansıttığını incelemektedir. Makale, Kâdî Abdülcebâr'ın İslam reddiye geleneğindeki önemini ve özellikle onun dönemindeki İslam-Hristiyan etkileşimlerinin tarihsel bağlamını sunmaktadır. Son olarak Kâdî Abdülcebâr'ın kendinden sonra da devam eden reddiye yazma geleneği üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdî Abdülcebâr, Mu'tezile, Reddiye, Hristiyanlık.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār as a Refutation Writer and His Critique of Christianity

Mehmet Akif Kahveci*

Abstract

In the Islamic world, kalām is a branch of knowledge aimed at defending and explaining Islamic creed. While kalām explains the fundamental tenets of Islamic belief, it also undertakes the task of responding to criticisms directed at these beliefs. In this context, the tradition of refutation (*raddiyyah*)—which emerged to critique views that are incompatible with Islamic creed and to refute the evidence and arguments upon which opposing views are based—holds an important place in Islamic kalām. The writing of refutation in the Islamic world began at a very early stage, with the first examples appearing during the period when the science of kalām was becoming systematized, primarily through the efforts of Mu'tazilite theologians. During this period, serious critiques were developed against religions such as Christianity, Judaism, and Manichaeism. The famous theologian of the Basra Mu'tazilite school, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, also followed the refutation tradition shaped by the Mu'tazila, and he produced works examining Christian doctrines. In the fifth volume of his work *al-Mughni* and in his later work *Tathbit Dala'il al-Nubuwwa*, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār focuses on key Christian doctrines such as the trinity, incarnation, crucifixion, atonement, and the alleged corruption of sacred texts. In *al-Mughni*, he references Abu Ali al-Jubba'i's work *Naqd al-Zumurrud*, while in *Tathbit Dalā'il al-Nubuwwa*, he offers more original interpretations in his own words. Criticism of Christianity and Judaism within the *dalā'il* literature was a common occurrence during this period. While responding to criticisms from Christian and Jewish circles regarding the prophethood of Muhammad, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār presents a comprehensive critique of these religions' teachings. In his refutations, he meticulously examines the fundamental claims of Christianity and Judaism, utilizing secondary

* Res. Assist., Marmara University, Faculty of Theology, makif@marmara.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7559-0135

sources, including those by Nestorian Christian scholars, alongside the Bible. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār critically analyzes these religions' sacred texts, particularly emphasizing the claim that these texts have been altered over time. In this context, he elaborates on the inconsistencies within these religions' teachings and develops detailed arguments to defend the truth of Islam. This study examines how Qāḍī ‘Abd al-Jabbār 's critiques reflect the theological differences between Islam and Christianity. The article will provide his significance in the Islamic refutation tradition, as well as the historical context of Islamic-Christian interactions during his time. Finally, it discusses the influence of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār on the refutation genre that continued after him.

Keywords: Kalām, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Mu'tazila, Refutation, Christianity.

Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve* Adlı Eserinde Hıristiyanların Ulûhiyet Anlayışına Yönelik Eleştirileri

Mehmet Talha Eroğlu*

Mustafa Göregen**

Özet

Kâdî Abdülcebâr *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve* adlı eseri Hz. Muhammed (s.a.v) nübüvvetinin ispatı için yazılmış bir eser olmakla birlikte Hıristiyan ilahiyatına karşı da çeşitli eleştiriler getirmiştir. Bunlardan birisi de Hıristiyanların Mesih'e yüklemiş oldukları ulûhiyet niteliğine yönelik eleştirisidir. Hıristiyanlar, Hz. İsa'yı Tanrı'nın oğlu ve Tanrı'nın bedenlenmiş hali olarak görürler; bu inanç doğrultusunda Hz. İsa'yı ilahlaştırmışlardır. Hz. İsa'nın tanrısal özelliklere sahip olduğu inancı, tarih boyunca kiliseler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Bu süreçte, Hz. İsa'nın ilahiliğine dair görüşler zamanla çeşitlenmiş ve bu görüşler, kiliselerin öğretisi ve inanç sistemlerinde önemli bir rol oynamıştır. Daha sonra bu inanç, zamanla Pavlus (ö. MS 275) ve Bizans etkisi ile Hıristiyan teolojisinin merkezi haline gelmiştir. Bu ilahlaştırmanın sebeplerini İncil'de geçen mecaz ifadelerin yanlış yorumlanması, Mesih'e olan sevgide aşırıya kaçılması, Hz. İsa'nın göstermiş olduğu mucizelerin etkilemesi, diğer kültürlerden etkilenmek şeklinde sıralamak mümkündür. Kâdî Abdülcebâr'ın Hıristiyanların İslam'a yönelttiği sorulara cevap niteliğinde hazırlamış olduğu eser bu açıdan bakıldığında bir reddiye özelliği taşımaktadır. Kâdî Abdülcebâr özellikle Hıristiyanların Melkiyye, Süryani ve Nesturî mezhepleri üzerinden Hz. İsa ve Rûhul Kudüs hakkındaki inançlarının tanrı tasavvuru şeklinde olduğunu söylemektedirler. Ayrıca bu üç grup, Hz. İsa'nın daha anne karnındayken Mesih ve ilah olduğunu iddia eder. Buradan yola çıkıldığında sadece Mesih İsa'yı tanrılaştırmadıkları bunun yanında onu doğurmuş olan Hz. Meryem'i de ilahlaştırdıklarından bahsetmektedir. Kâdî Abdülcebâr,

* Yüksek lisans öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2328454507@ogrenci.karabuk.edu.tr, orcid.org/0009-0006-0650-3049

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mustafagoregen@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2546-2810

Hıristiyanlıktaki teslis ve Hz. İsa'ya uluhiyet atfetme anlayışının Pavlus'la birlikte ortaya çıktığını ve onun öğretileri olduğunu söylemekte ve sonuçta Hıristiyanların esas dinden uzaklaşarak Bizans'ın ve Sâbiilerin anlayışlarına yaklaştıklarını belirtir. Bu çalışmada öncelikle Hıristiyanların ulûhiyet anlayışlarından genel bir şekilde bahsedilecektir. Daha sonrasında ise, Kâdî Abdülcebâr'ın *Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve* adlı eserinde Hıristiyanların Hz. İsa'ya yöneltmiş oldukları uluhiyet anlayışına vermiş olduğu cevaplar ve eleştiriler üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Dinler Tarihi, Kâdî Abdülcebâr, Hıristiyanlık, Ulûhiyet, Tevhid, Teslis.

Criticisms of the Christian Understanding of Deity in Qādī 'Abd al-Jabbār's Work "*Tathbit Dala'il al-Nubuwwa*"

Mehmet Talha Eroğlu*

Mustafa Göregen**

Abstract

Although Qādī 'Abd al-Jabbār's *Tathbit Dala'il al-Nubuwwa* was written to prove the prophethood of Muhammad (peace be upon him), it also presents various criticisms against Christian theology. One of these criticisms is directed at the godhead attributed to the Messiah by Christians. Christians believe Jesus as the Son of God and the incarnate form of God; based on this belief, they have deified Jesus. The belief that Jesus possesses divine attributes has been evaluated and interpreted in different ways by churches throughout history. Over time, views on Jesus' godhead have diversified, playing a significant role in the doctrines and belief systems of the churches. Later, this belief gradually became central to Christian theology, especially under the influence of Paul (d. 275 AD) and Byzantium. The reasons for this deification can be listed as the misinterpretation of metaphorical expressions in the Bible, excessive devotion to the Messiah, the influence of the miracles performed by Jesus, and influences from other cultures. Qādī 'Abd al-Jabbār's work, which he prepared as a response to the questions Christians directed toward Islam, can be considered a refutation from this perspective. Qādī 'Abd al-Jabbār specifically points out that Christians, through the Melkite, Syriac, and Nestorian sects, perceive the beliefs about Jesus and the Holy Spirit as they believe as God. Moreover, these three groups claim that Jesus was the Messiah and divine even while in the womb. From this, it is understood that they not only deify the Messiah Jesus but also venerate Mary, who bore him, elevating her to a divine status. Qādī 'Abd al-Jabbār argues that the concept of the Trinity and the attribution of deity to Jesus in

* Graduate student, Karabük University, Institute of Graduate Studies, 2328454507@ogrenci.karabuk.edu.tr, orcid.org/0009-0006-0650-3049

** Assit. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, mustafagoregen@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2546-2810

Christianity emerged with Paul and were rooted in his teachings. He further suggests that, as a result, Christians deviated from the original religion and came closer to the beliefs of the Byzantines and the Sabians. This study will first discuss the Christian understanding of deity in a general sense. Subsequently, it will focus on the responses and criticisms that Qādi Abd al-Jabbār offers in *Tathbit Dala'il al-Nubuwwa* to the Christian notion of the Deity of Jesus

Keywords: History of Religions, Qādi 'Abd al-Jabbār, Christianity, Deity, Tawhid, Trinity.

Kâdî Abdülcebâr'ın Rahlesinde Bir Yahudi Müteteklim:

Yûsuf el-Basîr (öl. 1037-39?)

Ali Satılmış*

Özet

Bu çalışma, Karâî Yahudiliğinin altın çağında etkin olan Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm el-Basîr'in (Joseph ben Abraham ha-Ro'eh) teolojik paradigmasını, Kâdî Abdülcebâr'ın (öl. 415/1025) mensup olduğu Mu'tezile perspektifinden ele almaktadır. Hayatı hakkında detaylı bir anlatı bulunmayan Yûsuf el-Basîr'in görüşleri, *Kitâbü'l-Muhtevî* ve *Kitâbü't-Temyîz* isimli kelâmî eserleri üzerinden elde edilebilmiştir. Bu bağlamda, el-Basîr'in eserlerini inceleyen pek çok araştırmacı onun Mu'tezilî Basra okulundan ve özellikle Kâdî Abdülcebâr'ın sistemleştirdiği Behşemiyye fırkasından etkilendiği noktasında hemfikirdir. Yûsuf el-Basîr'in Kâdî ile doğrudan görüştüğüne dair herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte kendisinin bir süre Basra'da bulunması, o dönemdeki Karâî âlimlerin Mu'tezile meclislerine katıldığı bilgisi ve eserlerinde Kâdî ile öğrencilerine referanslar vermesi göz önüne alındığında onun Kâdî Abdülcebâr'ın *manevî* rahlesinden geçtiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra Behşemiyye'ye bazı konularda muhalefet eden ve aynı zamanda Kâdî'nin öğrencisi olan Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'ye (öl. 436/1044) karşı bir reddiye kaleme alması da onun mezhep içi tartışmalara katılacak kadar ekole bağlı olduğunu teyit etmektedir. Kâdî Abdülcebâr'ın kendi dönemi ve sonrasında Mu'tezile nezdindeki etkin konumuna benzer şekilde Yûsuf el-Basîr'in ortaya koyduğu öğretiler de yüzyıllar boyunca resmi Karâî doktrini kabul edilmiştir. Bu durum Kâdî'nin teolojik etki alanının ne denli geniş olduğunu göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Bu çalışmada, Yûsuf el-Basîr'in hayatı ve ilmî kişiliğine dair kısa bir girişin ardından onun Mu'tezile ile olan etkileşim zemini, en hacimli kelâmî eseri olan *Kitâbü'l-Muhtevî*'deki tevhid ve adalet bahisleri dikkate alınarak ve gerektiğinde ulaşabildiğimiz diğer eserlerine atıflar yapılarak mukayeseli tahlil yöntemiyle incelenmiştir. Kırk

* Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, alisatilmis42@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5620-967X

bölümden oluşan *el-Muhtevî*, konuların ele alınış tarzı açısından klasik bir kelâm eseri görünümü arz etmekte ve kulların fiilleri, teklif, va'd ve va'id, hüsün-kubuh, salah-aslah gibi ilahiyat bahislerindeki Mu'tezilî temayül açıkça görülmektedir. Sözü edilen etkileşim ve temayülün, müellifin bütüncül bir incelemesi sonucunda daha belirgin hale geleceği muhakkaktır. Böylesi bir inceleme bir tebliğin sınırlarını aşacağı için ilgili bahsin temsil gücü yüksek bir eser üzerinden küçük bir kısmını aydınlatmayı amaçlayan bu çalışma, kelâmın öncüsü olan Mu'tezilî düşüncenin, yabancı unsurların etkisiyle vücuda geldiği tezine eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Yahudi kelâmı, Kâdî Abdülcebbar, Yûsuf el-Basîr, *Kitâbü'l-Muhtevî*.

A Jewish Mutakallim under The Lectern of Qādi ‘Abd al-Jabbār: Yūsuf al-Basīr (d. 1037-39?)

Ali Satılmış*

Abstract

This study examines the theological paradigm of Abū Ya‘qub Yūsuf b. Ibrāhīm al-Basīr (Joseph ben Abraham ha-Ro‘eh), who was active in the golden age of Karaite Judaism, from the perspective of the Mu‘tazilites, to whom Qādi ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) belonged. The views of Yūsuf al-Basīr, about whose life there is no detailed account, can be discerned from his theological works, namely *Kitāb al-Muhtawī* and *Kitāb al-Tamyīz*. In this context, numerous researchers who have examined al-Basīr's works concur that he was shaped by the Mu‘tazilite school of Basra, particularly the Behshamiyya school, which was systematized by Qādi ‘Abd al-Jabbār. While there is no evidence of a direct meeting between the two, given his shortened presence in Basra, his participation in the Mu‘tazilite assemblies of the Karai scholars of the period, and his references to al-Qādi and his students in his works, it is reasonable to conclude that he was educated at Qādi ‘Abd al-Jabbār's *intangible* school. Furthermore, the fact that he composed a refutation of Abū al-Husayn al-Basrī (d. 436/1044), who challenged the Behshamiyya on certain matters and was also a student of al-Qādi, substantiates that he was sufficiently devoted to the school to engage in intra-sectarian discourse. The acceptance of Yūsuf al-Basīr's teachings as the official Karai doctrine for centuries is parallel to the influence of Qādi ‘Abd al-Jabbār within the Mu‘tazila, both during and after his lifetime. This situation is illustrative of the extent of al-Qādi's theological influence. This study begins with a brief introduction to the life and scholarly personality of Yūsuf al-Basīr. It then proceeds to analyse the grounds of his interaction with the Mu‘tazilites through a comparative analysis. This analysis considers the discussions on al-tawhīd (monotheism) and al-adl (justice) in al-Basīr's most voluminous theological work, *Kitāb al-Muhtawī*. It also makes

* Res. Assist., Kocaeli University, Faculty of Theology, alisatilmis42@gmail.com, orcid.org/0000-0001-5620-967X

use of references to his other extant works when necessary. The forty chapters of *al-Muḥṭawī* exhibit the structure and content typical of a classical theological work, with a clear Mu'tazilite inclination evident in its treatment of key theological topics such as af'āl al-'ibād (acts of human), taklīf (imposition of obligation), al-wa'd and al-wa'id (the promise and the threat), al-ḥusn and al-qubh (goodness and badness), al-salāḥ and al-aslaḥ (creation of benefits). It is evident that a comprehensive examination of the author will reveal a more pronounced interaction and tendency. Given the extensive scope of this study, which aims to illuminate a limited aspect of the subject through a highly representative work, it takes a critical stance on the thesis that Mu'tazilite thought, the precursor of kalām, emerged as a result of external influences.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Jewish kalām, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Yūsuf al-Basīr, *Kitāb al-Muḥṭawī*.

Kâdî Abdülcebbâr'ın Şîî Mezheplere Bakışı: *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* Örneği

Yusuf Koçak*

Özet

Tebliğimiz Kâdî Abdülcebbâr'ın *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* adlı eserinden hareketle Şîî mezheplere bakışını ele almaktadır. Bu eserde Kâdî Abdülcebbâr Râfızîlik, İmâmiyye, Karmatîlik ve Bâtınîlik gibi Şîî fırkaların sahabeye bakışını, Nübüvvet ve Kur'ân anlayışlarını içeren konular çerçevesinde incelemekte ve onları ağır bir şekilde eleştirmektedir. Bu doğrultuda amacımız Mu'tezilî bir âlimin kendi dönemine kadar teşekkül etmiş olan Şîî fırkaların bu tür konulardaki görüşlerini hangi yöntemi kullanarak eleştirdiğini ve aynı zamanda doğru olduğuna inandığı görüşlerini de nasıl temellendirdiğini ortaya koymaktır. Son dönem Mu'tezilî bir âlim olan Kâdî Abdülcebbâr'ın Şîa'nın ilgili konular hakkındaki anlayışlarına dair düşünceleri İslam Mezhepleri Tarihi açısından son derece önemlidir. Onun sahabe, Nübüvvet ve Kur'ân hakkındaki görüşlerini kaleme aldığı *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve*'sinde görebilmekteyiz. Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni*, *Tenzihü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in*, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* gibi eserlerinde de bu konular hakkındaki kanaatlerini görebilmek mümkündür. Ancak biz bu tebliğimizi *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* eseri ile sınırlı tutmaya çalışacağız. Hz. Peygamber'in hayatını ele aldığı bu eserde Kâdî Abdülcebbâr, Hz. Peygamber'in peygamberliğini Kur'ân'ı merkeze alarak ispatlamaya çalışmıştır. Ona göre Hz. Peygamber'in nübüvvetinin kesin delili Kur'ân'dır. Bunu da Kur'ân'ın belâgatına, gaipten haber vermesine ve akli istidlallere kılavuzluk etmesine dayandırmaktadır. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber'in de gaibi bildiği ve bu bilgiyi ona Allah'ın verdiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetlerinin meşru olduğuna da vurgu yapmaktadır. Bu ve bunun gibi başka konulara değindikten sonra Şîîlerin bunlar hakkındaki aşırı görüşlerinden bahsederek onları tenkit etmektedir. Örneğin Şîîlerin Hz. Ali'nin masum olduğunu,

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, yusufkocak61@hotmail.de, orcid.org/0000-0001-6553-4677

imamların da aynı Hz. Peygamber gibi gaibi bildiğini, imamların sözlerine bir tür vahiy muamelesi yaptıklarını, ayrıca hilafet konusunda Hz. Ali'nin hakkının gasp edildiğini iddia etmelerinden bahsetmektedir. Sonrasında ise Şiiilerin bu görüşlerini ayet ve hadisler ışığında eleştirmekte ve doğrusunun ne olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepler Tarihi, Kâdi Abdülcebâr, Şia, Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve.

Qādi ‘Abd al-Jabbār's Perspective on Shiite Sects: The Example of *Tasbīt Delā'il al-Nubuwwah*

Yusuf Koçak*

Abstract

Our presentation deals with Qādi ‘Abd al-Jabbār’s view on the Shia sects in his work entitled *Tasbīt Delā'il al-Nubuwwah*. In this source, Qādi ‘Abd al-Jabbār examines and severely criticizes the Shia sects such as Rāfidites, Imāmiyya, Qaramita and Bāṭiniyya within the framework of issues such as the understanding of the saḥāba, prophethood and the Qur’an. In this context, our aim is to demonstrate the method used by a Mu’tazilite scholar to criticize the views of the Shia sects formed up to his time on such issues, while also showing how he justified the views he believed to be correct. As a scholar in the last period of the Mu’tazilites, the thoughts of Qādi ‘Abd al-Jabbār on the Shi’ite understanding of relevant issues are extremely important for the discipline of the history of Islamic sects. His views on the saḥāba, prophethood and the Qur’an can be read in his *Tasbīt Delā'il al-Nubuwwah*. It is possible to see Qādi ‘Abd al-Jabbār’s opinions on these issues in his works such as *Kitāb Al-Mughnī*, *Tanzīh al-Qur’an ‘an al-maṭā’en*, *Sharḥ al-Uṣūl al-Khamsa*. However, we will try to limit this notification to the work *Tasbīt Delā'il al-Nubuwwah*. In this work dealing with the life of Prophet Muhammad, Qādi ‘Abd al-Jabbār attempted to prove Prophet Muhammad’s prophethood by focusing on the Qur’an. According to him, the Qur’an is the definitive proof of Prophet Muhammad’s prophethood. He bases this on the Qur’an’s eloquence, its ability to inform about the unseen and guide rational conclusions. In addition, it is mentioned that Prophet Muhammad also knew the unseen and that Allah gave him this knowledge. He also emphasizes that the caliphates of Abū Bakr, ‘Umar and ‘Uthmān were legitimate. After addressing these and other issues, he criticizes the Shiites by mentioning their extreme views about them. For example, he mentions that Shiites claim that Ali was under divine

* Assit. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Theology, yusufkocak61@hotmail.de, orcid.org/0000-0001-6553-4677

protection from sins, that the Imams know the unseen as well as Prophet Muhammad, that they treat the words of the Imams as a kind of revelation, and that Ali's right to the caliphate was usurped. He then criticizes these Shiite views using verses and hadiths and tries to reveal what is correct.

Keywords: History of Islamic Sects, Qādī ‘Abd al-Jabbār, Shia, Tasbīt Delā’il al-Nubuwwah

Kâdî Abdülcebâr'ın İmâmette Efdaliyyet Anlayışını Yeniden Okuma

Bekir Altun*

Özet

İmâmet meselesi, Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra ortaya çıkmış ve Müslümanların gündemini yüzyıllar boyu işgal etmiş kriz niteliği taşıyan bir meseledir. İmamın kim olacağı, hangi niteliklere sahip olacağı, imamete geliş şekilleri tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda imâmete gelecek kişi için mezhepler tarafından birçok nitelik sıralanmıştır. Bunlardan biri de efdaliyyet meselesidir. Mu'tezile'ye göre imâmete gelecek kişinin nitelikleri arasında efdaliyyet önemli kriter olarak yer almaktadır. Buna göre ilk dört halifeden hangisinin daha faziletli olduğu tartışılmış, bu konuda bir rivayet külliyatı oluşmuştur. Mu'tezilî âlimlerden bir kısmının (Bağdat Mu'tezilesi) Hz. Ali'nin efdal olduğu görüşünü savunması, efdal varken mefdulün imametinin geçerli olup olmadığı tartışmasının fitilini ateşlemiştir. Mu'tezilî Basra ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olan Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni* adlı eserinde dört halifenin faziletine dair rivayetleri ve âlimlerin fikirlerini sıralamış ancak hangisinin efdal olduğu hususunda net bir görüş ortaya koymamıştır. Aslında Hz. Ali'nin faziletleri hususundaki izahatında ortaya koyduğu argümanlar Hz. Ali'nin efdal olduğu kanaatini doğurmaktadır. Yine de bu eserden bu fikri çıkarmak tam manasıyla doğru olmaz. Onun imâmet ile ilgili görüşleri hakkında bize bilgi veren bir diğer eseri *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* adlı eserinin elimizdeki nüshasında Mânkdim Şeşdîv, Kâdî Abdülcebâr'ın önceleri sükût ederken bu eseri kaleme aldığı esnada Hz. Ali'nin efdal olduğu fikrini benimsediğini ifade etmiştir. Bu fikir Hâkim el-Cüşemî tarafından da teyit edilmektedir. Ne var ki Mânkdim Şeşdîv ve Hâkim el-Cüşemî'nin mezhebî kimliğinin Zeydî olması ve *Şerh*'in Kâdî Abdülcebâr'a aidiyeti hususunda şüphelerin bulunması nedeniyle çağdaş araştırmacılar bu eserindeki fikirlere temkinli yaklaşmışlar ve konuyu tartışırken bu fikirleri dikkate almamışlardır.

* Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, bekir.altun@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5611-1840

Bu çalışmada Kâdî Abdülcebâr'ın efdaliyyet meselesindeki fikirleri *el-Muğnî* ve *Şerh* adlı eserlerinde çizdiği perspektif doğrultusunda yeniden okumaya tabi tutulacak ve onun Hz. Ali'nin efdaliyyetini benimseyip benimsemediği tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kâdî Abdülcebâr, imâmet, efdaliyyet.

Re-examining Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Thought of Superiority (Afdaliyya) in Imāmate

Bekir Altun*

Abstract

The issue of imāmate is a crisis issue that emerged immediately after the death of the Prophet and has occupied the agenda of Muslims for centuries. Who the imām will be, what qualifications he will have, and the methods of coming to the imamate have been the subject of debate. In this context, many qualifications have been listed by the sects for the person coming to the imāmate. One of these is the issue of superiority. According to the Mu‘tazilites, superiority is an important criterion among the qualifications of the person who will come to the imāmate. Accordingly, it has been debated which of the first four caliphs was more virtuous, and a collection of narrations has been formed on this subject. The fact that some of the Mu‘tazilite scholars (Baghdād Mu‘tazilites) adopted the view that ‘Alī was the most superior (afdāl) sparked the debate on whether the imāmate of the less superior one (mafḍūl) was valid or not. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, one of the most important representatives of the Basra Mu‘tazilite school, listed the narrations and scholars’ opinions about the virtues of the four caliphs in his work called *al-Mughnī*, but he did not express a clear opinion on which of them was the superior. In fact, the arguments he puts forward in his explanation of ‘Alī’s virtues lead to the opinion that ‘Alī is superior. Nevertheless, it would not be entirely correct to claim that he directly said this in this work. Another work of his that gives us information about his views on imāmate is *Sharḥ al-Usūl al-Khamsa*. In the copy of this work that reached us through Mānqdim Shashdiw, Mānqdim stated that Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, while he was silent at first, said that ‘Alī was the superior when he wrote the *Sharḥ*. This idea is also confirmed by Ḥākīm al-Jushamī. However, Mānqdim Shashdiw and Ḥākīm al-Jushamī belonged to the Shī‘a-Zaydiyya sect and there are doubts about Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s authorship of

* PhD., İstanbul University, Faculty of Theology, bekir.altun@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0001-5611-1840

Sharḥ. Therefore, contemporary researchers have approached the ideas in his work with caution and have not taken these ideas into consideration when discussing the subject. In this study, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s ideas on the issue of superiority within the framework of his works *al-Mughnī* and *Sharḥ* will be re-examined, and it will be discussed whether he adopted ‘Alī’s superiority or not.

Keywords: History of Islamic Sects, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, imāmate, superiority (Afḍaliyya).

Kâdî Abdülcebâr'ın İsmâîlîlik Eleştirileri: Sosyo-Politik Bağlamda Bir İnceleme

Betül Yurtalan*

Özet

Mu'tezile'nin önemli simalarından biri olan Kâdî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) yaşadığı zaman dilimine karşılık gelen 4./10. ve 5./11. asırlar, İslâm siyasi tarihi ve düşünce tarihinin hareketli dönemlerindedir. Öyle ki 4./10. asır, Şii hanedanların siyasi etkinliklerinin gözle görülür bir şekilde artmış olması nedeniyle bazı araştırmacılar tarafından "Şii Yüzyılı" olarak nitelendirilmiştir. Bu nitelendirmenin önemli sebeplerinden birisi, Şii eğilimleriyle bilinen Büveyhîlerin siyasi etkinliğidir. Hayatının büyük bir bölümünü Büveyhîlerin önemli merkezlerinden biri olan Rey'de geçiren Kâdî Abdülcebâr da onlarla, özellikle de Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/977) ile doğrudan etkileşim hâlinde olmuştur. Kâdî, bu şehirde Sâhib b. Abbâd'ın teşvikiyle 367/977 yılında kâdî'l-kudât olarak göreve başlamıştır. Büveyhîlerin etkin olduğu bölgelerde Şiilere alan açması, başta İmâmiyye olmak üzere muhtelif Şii fırkaların ilmî faaliyetlerine de hız kazandırmıştır. Mevcut çalışmalarda Kâdî ve dönemin sosyo-politik durumu da daha ziyade bu gelişmeler üzerinden okunmakta ve bu bağlamda Kâdî'nin İmâmiyye eleştirileri ve Zeydiyye ile ilişkilerine yoğunlaşmaktadır. Şüphesiz bu gelişmeler, dönemin sosyo-politik yapısını ve bunun Kâdî Abdülcebâr üzerindeki etkilerini anlamak açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte Kâdî'nin yaşadığı dönem bir yandan da Fâtımîlerin Mısır'ı da topraklarına katarak en geniş sınırlarına ulaştıkları, Karmatîlerin ise Irak, Suriye, Bahreyn, Yemen ve Horasan-Mâverâünnehir bölgelerinde etkili olduğu devirdir. Emir Adududdevle'nin vefatının (372/983) ardından, oğulları arasında hâkimiyet mücadelesinin yaşanması, Büveyhîlerin iç karışıklıklarla karşı karşıya kalmasını ve zamanla zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Bu güç kaybı, Abbâsî Halifelerinin rahat hareket edebilmesine alan açarken bir taraftan da Fâtımîlerin

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, betulyurtalan@hitit.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3594-8427

gelişimine imkân tanımıştır. Bu dönemde Fâtımîlerin siyasi başarılarının yanı sıra İsmâîlî davet faaliyetleri İslâm dünyasının genelinde etkili bir şekilde sürdürülmüştür. Kâdî Abdülcebbâr'ın yaşadığı ve kadılık yaptığı Rey şehri, 3./9. asrın ortalarından itibaren İsmâîlî davetin ana merkezlerinden biri olmuştur. Böyle bir ortamda genelde Şîilik özelde ise İsmâîlîlik eleştirilerinin yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Kâdî Abdülcebbâr da İmâmiyye eleştirileriyle öne çıkmakla birlikte eserlerinde İsmâîlî karşıtlığı belirgin olan isimlerden biri olmuştur. Kâdî, son iki cildini imamet bahsine tahsis ettiği *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* adlı eserinde İmâmiyye'ye eleştiriler yöneltmiştir. *Tesbîtu delâ'ili'n-nubuvve* adlı eserinde de Şîilik eleştirisine oldukça geniş yer ayırmış; İmâmiyye'nin yanı sıra İsmâîlîlere ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Hatta bu sebeple Kâdî, İsmâîlîlere yönelik müstakil bir reddiyesi bulunmadığı halde sonraki dönem müellifleri tarafından İsmâîlîleri eleştiren başlıca isimlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu bildiriye kısaca bahsettiğimiz sosyo-politik ortam göz önünde bulundurularak Kâdî Abdülcebbâr'ın İsmâîlîlik eleştirileri üzerinde durulacaktır. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Kâdî Abdülcebbâr'ın İmâmiyye özelinde Şîilik eleştirilerine dair geniş bir literatür oluşmuş olmasına rağmen İsmâîlîlik eleştirileri üzerinde yeteri kadar durulmamıştır. Cemil Sarıcı'nın, Kâdî Abdülcebbâr'ın *Tesbîtu delâ'ili'n-nubuvve*'si üzerinden Bâtınîlik eleştirisini genel çerçeveden ele alan bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada Kâdî'nin eserinde bahsi geçen Bâtınî gruplar ile şahıslar tespit edilmiş ve daha ziyade onun eleştiri konuları değerlendirilmiştir. Bildirimiz, dönemin sosyo-politik ortamını merkeze alarak Kâdî Abdülcebbâr'ın eleştirilerini bu bağlamda incelemesiyle söz konusu çalışmadan ayrılmaktadır. Betül Yurtalan ve Habip Demir tarafından kaleme alınan bir makalede ise Kâdî Abdülcebbâr'ın *Tesbîtu delâ'ili'n-nubuvve*'sinde Fâtımîlere bakışı ve bu algının İsmâîlî karşıtı literatürdeki yeri değerlendirilmiştir. Bu çalışma, İsmâîlîlerden yalnızca Fâtımîlere odaklanması dolayısıyla daha dar çerçeveden değerlendirmeler içermektedir. Çalışmamız, Kâdî Abdülcebbâr'ın ilk İsmâîlîlere ve Karmatîlere yönelttiği eleştirileri de dikkate alarak daha geniş bir odak noktası belirlemesiyle özgün bir nitelik taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kâdî Abdülcebbâr, İsmâîlîlik, Fâtımîler, Mu'tezile.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Criticisms of Ismā‘īliyya: An Analysis within the Socio-Political Context

Betül Yurtalan*

Abstract

The 4th/10th and 5th/11th centuries, which correspond to the period in which Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025), one of the most prominent figures of the Mu‘tazila, lived, are among the active periods of Islamic political and intellectual history. This is so much so that the 4th/10th century has been characterized by some scholars as the “Shi‘i Century” due to the visible increase in the political activities of the Shi‘i dynasties. One of the important reasons for this characterization is the political influence of the Buwayhids, who were known for their Shi‘ite tendencies. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, who spent most of his life in al-Ray, one of the most important centers of the Buwayhids, interacted directly with them, especially with the Buwayhid vizier al- Şāhib b. ‘Abbād (d. 385/977). He started to work as qāḍi al-quḍāt in this city in 367/977 with the encouragement of Şāhib b. ‘Abbād. The fact that the Buwayhids opened space for the Shi‘ites in the regions where they were active accelerated the scholarly activities of various Shi‘ite sects, especially the Imāmiyya. Present studies read al-Qāḍī and the socio-political situation of the period mostly through these developments and focus on al-Qāḍī’s criticisms of the Imāmiyya and his relations with the Zaydiyya. Undoubtedly, these developments are significant for understanding the socio-political structure of the period and its effects on Qāḍī ‘Abd al-Jabbār. On the other hand, the period in which al-Qāḍī lived was also a time when the Fāṭimids had reached their most extensive borders by annexing Egypt to their territory and the Qarmatians were influential in Iraq, Syria, Bahrain, Yemen, and Khorasan-Mā warā al-nahr. Following the death of ‘Aḍud al-Dawla (d. 372/983), the struggle for sovereignty among his sons led to internal turmoil and the weakening of the Buwayhids over time. This loss of power allowed the Abbāsīd Caliphs to move freely, while at the

* Assist. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Theology, betulyurtalan@hitit.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3594-8427

same time enabling the development of the Fāṭimids. In this period, in addition to the political successes of the Fāṭimids, the Ismā'īli invitation activities continued effectively throughout the Islamic world. The city of al-Ray, where Qāḍi 'Abd al-Jabbār lived and served as a qāḍi, became one of the main centers of the Ismā'īli invitation from the middle of the 3rd/9th century. In such an environment, it is possible to say that criticism of Shi'ism in general and Ismā'īliyya in particular intensified. Qāḍi 'Abd al-Jabbār was also prominent for his criticism of the Imāmiyya, although his anti-Ismā'īlite position was prominent in his works. al-Qāḍi criticized the Imāmiyya in his *al-Muḡnī fi abwāb al-tawḥīd wa al-'adl*, the last two volumes of which he devoted to the issue of imamate. He also devoted a great deal of space to criticizing Shi'ism in his work *Tasbītu dalā'il al-nubūwwa*, where he criticized the Ismā'īlis as well as the Imāmiyya. For this reason, al-Qāḍi was even regarded by later authors as one of the main critics of the Ismā'īlites even though he did not have a separate refutation of them. This paper will focus on Qāḍi 'Abd al-Jabbār's criticisms of Ismā'īliyya considering the socio-political environment we have briefly mentioned. As stated earlier, although there is a large literature on Qāḍi 'Abd al-Jabbār's criticisms of Shi'ism in particular, his criticisms of Ismā'īliyya have not been sufficiently discussed. Cemil Sarıcı has a study on Qāḍi 'Abd al-Jabbār's criticism of Bāṭiniyya through his *Tasbītu dalā'il al-nubūwwa*. His study identifies the Bāṭinī groups and individuals mentioned in al-Qāḍi's work and evaluates the subjects of his criticism. This paper differs from the study mentioned above by focusing on the socio-political environment of the period and analyzing Qāḍi 'Abd al-Jabbār's criticisms in this context. The article written by Betül Yurtalan and Habip Demir evaluates Qāḍi 'Abd al-Jabbār's perception of the Fāṭimids in *Tasbītu dalā'il al-nubūwwa* and the place of this view in the anti-Ismā'īlite literature. Since this study focuses only on the Fāṭimids among the Ismā'īlites, it contains evaluations from a narrower framework. Our study is distinctive in that it has a broader perspective by considering Qāḍi 'Abd al-Jabbār's criticisms of the early Ismā'īlis and the Qarmatians.

Keywords: History of Islamic Sects, Qāḍi 'Abd al-Jabbār, Ismā'īliyya, Fāṭimids, Mu'tazila.

Kâdî Abdülcebbâr ve Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin İsmâiliyye/Bâtıniyye Fırkasına Yönelik Eleştirileri

Ayhan Işık*

Özet

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) Abbâsî Devleti'nin siyasi yönden küçük beyliklere ayrıldığı, merkezi otoritesinin gücünün zayıfladığı, dinî yönden toplumun “Sünnî-Şîî” çatışmasına sahne olduğu Büveyhî hâkimiyetinde 4/10. asrın sonları ve 5/11. asrın başlarında yaşamıştır. Hicri 5. asrın önde gelen Mutezili düşünürleri arasında yer alan Kâdî, Eş'arî kelâmcısı Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38) ile de çağdaştır. Bu dönemde Fâtımîler Mısır'a hâkim olmuş, Karmatîler ise Irak, Suriye, Bahreyn, Yemen ve Horasan bölgelerinde etkin faaliyetler sonucu siyasi üstünlük sağlamıştır. Siyasî sahadaki bu mücadeleye rağmen ilmî açıdan canlılığından bir şey kaybetmeyen bu devrede yoğun ilmî faaliyetler gerçekleşmiş dinî, felsefî ve tasavvufî sahada pek çok eser verilmiştir. Aynı zamanda İsmâîlî/Bâtınî davetin İslâm dünyasının genelinde etkin bir şekilde sürdürüldüğü devre de yine bu dönemdir. Kâdî Abdülcebbâr'ın yaşadığı ve kadılık yaptığı Rey şehri ise İsmâîlî/ Bâtınî davetin merkezlerden biridir. Abdülkâhir el-Bağdâdî, İslâm ilim ve düşünce hayatına önemli katkılar sağlamış Eşarî bir âlimdir. Mezhepler Tarihi ile ilgili *el-Milel ve'n-nihal* ve *el-Fark beyne'l-fırak* adlı iki eser yazmıştır. İslâm dünyasında ve batı âleminde mezhepler tarihi araştırmalarının sembolü kabul edilmesine rağmen sapkın fırkaları tekfir etmesi ve Ehl-i Sünnet'i savunurken aşırı mutaassıp davranmasından dolayı birçok araştırmacı tarafından eleştirilmektedir. Bağdâdî bu sert üslubunu daha bariz bir şekilde İsmailiyye/Batıniyye mezhebini eleştirirken göstermektedir. Tebliğimizde Kâdî Abdülcebbâr'ın *Tesbitu delâilî'n-nübüvve* adlı eseri ile Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserlerindeki bilgilerden hareketle İsmailî/Bâtınî fırkalara yönelik eleştirileri, onların görüşlerini nasıl çürüttükleri ve aynı zamanda kendi görüşlerini nasıl temellendirdikleri tahlil edilecektir. Kâdî Abdülcebbâr bu eserinde

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ayhanisik@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7017-2583

Müslümanlar için tehlikeli gördüğü İsmâilî dâîlerin İslâm'a aykırı faaliyet ve görüşlerini eleştirmiştir. Bağdâdî *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserinde Bâtıniyye'ye diğer fırkalardan daha fazla yer ayırmış ve onlar hakkında oldukça ağır ifadeler kullanmıştır. Bâtıniyye'nin, Müslümanlara verdiği zararların Yahudilerin, Hıristiyanların ve Mecûsîlerin verdikleri zararlardan daha fazla olduğunu belirtir. Hatta onların âhir zamanda çıkacak olan Deccâl'den de tehlikeli olduklarını vurgular. Çalışmamızın amacı Mu'tezilî bir âlim ile Eş'arî bir alimin İslam dünyasında uzun yıllar etkili olmuş İsmâiliyye/Bâtıniyye fırkasına yaklaşımını ortaya koymaktır. Kâdî Abdülcebbar'ın *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve* adlı eserindeki İsmâilî/Bâtınî eleştirisi ile Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eserindeki Bâtıniyye eleştirilerinin mukayesesi araştırmanın konusunu teşkil etmektedir. Karmatî ve Fâtımî İsmâilîliğinin tarihi süreçteki faaliyetlerinin bu iki eser özelinde tahlili çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu iki eserdeki Bâtıniyye ile ilgili bilgileri metodik bir şekilde ele almak ve mukayese etmek çalışmada izlenecek yöntemdir. Kâdî Abdülcebbar'ın İsmâilîlere ve Karmatîlere yönelttiği eleştiriler ile Bağdâdî'nin Bâtıniyyeye yönelttiği eleştirilerin mukayesesi çalışmamızı özgün kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kâdî Abdülcebbar, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Bâtıniyye, İsmâiliyye.

Qāḍī 'Abd al-Jabbār and 'Abd al-Qāhir al-Baghdādī's Criticism of the Ismā'iliyya/Bāṭiniyya Sect

Ayhan Işık*

Abstract

Qāḍī 'Abd al-Jabbār (d. 415/1025) lived in the late 4th/10th and early 5th/11th centuries under the rule of the al-Buwayhids, when the Abbasid State was politically divided into small principalities, the power of its central authority was weakening, and religiously, society was witnessing a Sunni-Shi'ite conflict. Qāḍī was one of the leading Mutazilite thinkers of the 5th century and a contemporary of the Ash'arite Kalam scholar 'Abd al-Qāhir al-Baghdādī (d. 429/1037-38). During this period, the Fatimids dominated Egypt and the Qarmatians gained political supremacy in Iraq, Syria, Bahrain, Yemen and Khorasan. Despite this struggle in the political arena, this period did not lose its vitality in terms of scholarship, and many works in the religious, philosophical and mystical fields were published. At the same time, this was also the period in which the Ismā'īlī/Bāṭinī appeal was carried out effectively throughout the Islamic world. The city of Rey, where Qāḍī 'Abd al-Jabbār lived and served as a Qāḍī, is one of the centers of the Ismā'īlī/Bāṭinī call. 'Abd al-Qāhir al-Baghdādī was an Ash'arite scholar who made significant contributions to Islamic science and thought. He wrote two works on the history of sects: *al-Milal wa al-Nihal* and *al-Farq bayna al-Firaq*. Although considered as the symbol of the history of sects in the Islamic world and the West, he is criticized by many researchers because of his takfir of the heretical sects and his overly zealous attitude while defending Ahl al-Sunnah. Baghdādī shows this harsh style more clearly in his criticism of the Ismā'iliyya/Bāṭiniyya sect. This paper studies Qāḍī 'Abd al-Jabbār's *Tasbītu al-dalā'ili al-nubuwwa* and 'Abd al-Qāhir al-Baghdādī's *al-Farq bayna al-Firaq* and analyzes their criticism of the Ismā'īlī/Bāṭinī sects, how they confuted them and how they ground their own views. In his mentioned work, Qāḍī 'Abd al-Jabbār criticized the non-Islamic

* Assoc. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, ayhanisik@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7017-2583

activities and views of the Isma'ili da'is, whom he considered dangerous for Muslims. Baghdadi devoted more space to the al-Batiniyya in his work *al-Farq bayna al-Firaq* than the other sects and used very harsh expressions about them. He states that the harm caused by the Batiniyya to Muslims is greater than the harm caused by Jews, Christians, and Zoroastrians. He even emphasizes that they are more dangerous than the Dajjal who will appear in the end time. The aim of our study is to reveal the approach of a Mu'tazilite scholar and an Ash'arite scholar to the Isma'iliyya/Batiniyya sect that has been influential in the Islamic world for many years. The subject of the study is the comparison of Qadi 'Abd al-Jabbār's criticism of the Isma'ili/Batiniyya in his work *Tasbit al-dalā'il al-nubuwwah* and 'Abd al-Qahir al-Baghdadi's criticism of the Batiniyya in his work *al-Farq bayna al-firak*. The analysis of the activities of the Qarmatians and Fatimid Isma'ilis in the historical process in these two works constitutes the scope of the study. The method to be followed in this study is to methodically analyze and compare the information about the Batiniyya in these two works. The comparison of Qadi 'Abd al-Jabbār's criticisms of the Isma'ilis and the Qarmatians with Baghdadi's criticisms of the Batiniyya makes the study unique.

Keywords: History of Islamic Sects, Qadi 'Abd al-Jabbār, 'Abd al-Qahir al-Baghdadi, Batiniyya, Isma'iliyya.

Kâdî Abdülcebbâr'ın Şiî Kelâmına Etkisi:

Şerîf el-Murtazâ'dan Nasîrüddin Tûsî'ye İvaz Anlayışı

Berna Kavuk*

Özet

Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) Mu'tezile içerisinde olduğu kadar Şiî kelâmî düşünce geleneği açısından da önemli bir yere sahiptir. Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80) ile artan Mu'tezile ve Şia etkileşimi Kâdî Abdülcebbâr ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Çalışmamız bu etkileşimi *ivaz* düşüncesi özelinde göstermeyi hedeflemektedir. Bu minvalde Kâdî Abdülcebbâr'ın ivaz düşüncesini tevarüs eden Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) ve son olarak Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) konuyla ilgili görüşleri ele alınacaktır. Dünyada var olan tüm elem ve üzüntülerin kabih olmadığına ve dünyada ya da ahirette bir karşılığının bulunması gerektiğine dair inançtan hareketle ortaya çıkan ivaz düşüncesi Mu'tezile tarafından *vücüb alellah* görüşü çerçevesinde ele alınmıştır. Maddî veya manevî türden bu acıların karşılığında, övgü ve yüceltmeye konu olmamaları sebebiyle *sevap*; acı çekmenin bir hak ediş olması hasebiyle de *tefaddul* yoluyla nimet verilemeyeceğini ifade ederek ivazı sevap ve tefadduldan ayıran Kâdî Abdülcebbâr ivazın vücûbiyeti, sebepleri ve uygulama biçimini detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. İmâmiyye'nin önde gelen âlimlerinden Şerîf el-Murtazâ ise daha önce Şeyh Müfid tarafından ortaya konulan ivaz düşüncesini, hocası Kâdî Abdülcebbâr'dan tevarüs ettiği ilâhî adalet anlayışı doğrultusunda yeniden yorumlayarak İmâmiyye kelâmına dâhil etmiştir. Talebesi Ebû Ca'fer et-Tûsî tarafından da benimsenen bu yöntemle ivaz, ilâhî adalet ve teklif nazariyesi ekseninde ele alınmış, elemelerin varlığı ve tasnifi gibi bahisler Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni* adlı eserinde olduğu gibi meseleye dâhil edilmiştir. İvaz ve elemelerle ilgili görüşlerini Şiî kelâmından alan Nasîrüddin Tûsî'ye gelindiğinde ise Kâdî Abdülcebbâr ile neredeyse aynı görüşte olduğu görülmektedir. Bu benzerliği gösterebilmek için Tûsî'nin ivaz anlayışı elemeler bahsi ile

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, bernakavuk@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0966-4543

bağlantılı olarak ortaya konulacak ve Kâdi Abdülcebâr'ın görüşleriyle mukayese edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Kâdi Abdülcebâr, Şerîf el-Murtazâ, Nasîrüddin Tûsî, İvaz.

The Influence of Qādi ‘Abd al-Jabbār on Shī‘ī Theology: The Concept of *Ivaz* from Sharīf al-Murtadā to Nasīr al-Dīn al- Tūsī

Berna Kavuk*

Abstract

Qādi ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025) holds a significant position not only within the Mu‘tazila tradition but also in the context of Shī‘ī theological thought. The interaction between Mu‘tazila and Shī‘a, which increased with Abū Abdullah al-Basrī (d. 369/979-80), reached its peak with Qādi ‘Abd al-Jabbār. This study aims to demonstrate this interaction specifically through *ivaz* (compensation). In this context, the views of Sharīf al-Murtadā (d. 436/1044), who inherited Qādi ‘Abd al-Jabbār’s *ivaz* thought, Abū Ja‘far al-Tūsī (d. 460/1067), and finally Nasīr al-Dīn al-Tūsī (d. 672/1274), will be examined. The idea of *ivaz* emerged from the belief that not all pain and suffering in the world are inherently evil and that there must be a recompense in this world or the hereafter. This concept was discussed by the Mu‘tazila within the framework of *wujūb ‘ala’llah* (obligation of God). Qādi ‘Abd al-Jabbār distinguished *ivaz* from *thawab* and *tafaddul* for the following reasons: Since pains, whether material or spiritual, are not subjects of praise and exaltation, they cannot be rewarded. Additionally, because suffering is a deserved outcome, blessings cannot be granted through grace. Furthermore, he elaborated in detail on the obligation, causes, and methods of implementation of *ivaz*. Sharīf al-Murtadā, one of the prominent scholars of Imāmiyya, reinterpreted the concept of *ivaz*, previously articulated by Shaikh Mufid, and incorporated it into Imāmiyya theology based on the divine justice he inherited from his teacher, Qādi ‘Abd al-Jabbār. This approach, adopted by his student Abū Ja‘far al-Tūsī, addressed *ivaz* within the framework of divine justice and the theory of proposal, incorporating issues such as the existence and classification

* Res. Assist., Istanbul University, Faculty of Theology, bernakavuk@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0966-4543

of suffering, as discussed in Qādi ‘Abd al-Jabbār’s al-Mughnī. When it comes to Nasīr al-Dīn al-Tūsī, who derived his views on ivaz and suffering from Shī‘ī theology, it can be observed that he shares almost the same perspective as Qādi ‘Abd al-Jabbār. To demonstrate this similarity, al-Tūsī’s understanding of ivaz will be presented in connection with the discussion of suffering and compared with the views of Qādi ‘Abd al-Jabbār.

Keywords: Kalām, Qādi ‘Abd al-Jabbār, Sharīf al-Murtadā, Nasīr al-Dīn al-Tūsī, Ivaz.

المسالك المنهجية العامة لدى القاضي عبد الجبار في دراسة الأديان

Thaer Alhallak*

الملخص

القاضي عبد الجبار المعتزلي أعظم مرجع موسوعي علمي للمعتزلة في طورها الأخير؛ فقد حرّر المذهب ورمّمه، كما تمثل موسوعته "المغني في أبواب العدل والتوحيد" آخر ما استقر عليه المذهب، وأجمع ما كُتب فيه، وقد اكتسبت "مصنفاته" أهمية خاصة -فضلاً عن جودتها- نتيجة ضياع معظم كتب المعتزلة الأوائل، وكما أنه تبخر في الكلام وتفنّن؛ فقد كان له اليد الطولى في علم الجدل الديني؛ إذ نظر في كتب الديانات السماوية والوضعية، ما بقي منها وما اندثر، وألمّ بها وحاجج أصحابها مستنداً إلى مصادر أساسية مكتوبة وشفوية، ولأهمية هذه الشخصية العلمية، وما قدّمه في حقل الأديان مؤرخاً وناقداً سيجتهد الباحث في التقاط تلك الإشارات العلمية المهمة التي تتسم بالأصالة والدقة من خلال كتابيه "التثبيت" و"المغني" ثم يصيغها على صورة مسالك منهجية وقواعد. وتأسيساً على ما تقدم -بعون الله تعالى- سنتناول هذه الورقة البحثية التي وسمت بـ "المسالك المنهجية العامة لدى القاضي عبد الجبار في دراسة الأديان"، وهذه أبرز نقاطها الرئيسية: مقالات الديانات: يذكر أصول مقالاتها، ثم فروعها وجزئياتها، ثم ما اختصت به كل فرقة مبينا الفوارق بينها؛ ثم يشرع في نقضها وإبطالها؛ فهو

* د.، كلية العلوم الإسلامية، جامعة الاستقلال، كهرمان مرعش، mohammedosamaalhallak@gmail.com، orcid.org/0009-0008-2206-8678

بذلك يقدم تصورًا عامًا عن الديانة؛ ثم يتناول ما يريد نقضه بعد عرضه بصورة دقيقة، أو ينقض الأصل جملة؛ فتنقض الفروع تبعًا. كتب الديانات: ينقدها من جانبيين: نقدٍ خارجي متعلق بسندها من حيث الاتصال أو الانقطاع، وآخر داخلي يُعنى ببيان مواضع الاتفاق والاختلاف بين النسخ؛ ثم ينتهي إلى إثبات تعرضها للتبديل والتحريف. التغيير المرحلي: يرى أن الديانات لا تتغير جملة واحدة؛ بل في عصور متتابعة، وأنه لا يزال أهل الحق يقلّون وأهل الباطل يكثرون حتى يغلبوا. الدوافع النفسية: يهتم ببيان دوافع أصحاب الديانة في اعتناقهم لها كعباد الأصنام ومعتنقي الثنوية، ومؤلهي المسيح. نشأة المعتقد والعناية بفكرتي التشابه والأثر والتأثير: بلغ القاضي مكانًا عليًا في هذا الجانب، وهنا تبرز مكانته بوصفه مؤرخًا للأفكار. قواعد الاستدلال العقلية والمنطقية: وهي كثيرة كالأقيسة الإضمارية، والقسمة العقلية، وخلو الدعوى من الحجّة أو قيام البرهان على خلافها، والتسليم الجدلي للخصم أولاً، ثم نقض كلامه ثانيًا، والمقارنة، والإلزام، والتناقض. ومن النتائج المتوقعة:

- صحة الدين تعتمد على الحجّة والبرهان لا على كثرة الأتباع والأشباع.
- عجز الأتباع عن ستر محاسن الديانة أو معاييها.
- الدين لا يهدم إلا من داخله.
- الأنبياء جاؤوا بمارات العقول لا بمحالاتها.
- ثبوت نبوة رسول الله صلى الله عليه وسلم بعلم ضروري لا يحتاج إلى برهان، وإذا ثبتت النبوة صح ما حكمت به على الأديان. تعد المسالك السابقة أهم المرتكزات الأساسية التي وظّفها القاضي في موقفه من الديانات من حيث التأريخ لها، والمقارنة،

والنقد، وقد تركت أثرًا كبيرًا في حقل الدراسات الدينية؛ يشهد على ذلك حضورها في

تراث كثير ممن ردّ على الملل المخالفة من أصحاب المدارس الكلامية الأخرى.

هذا موجز البحث والحمد لله وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.

الكلمات المفتاحية: مقالات الديانات، التغير المرحلي، الأثر والتأثير، قواعد الاستدلال، نقل

الآراء

General Methodological Approaches of Qāḍī Abd al-Jabbār in the Study of Religions

Thaer Alhallak*

Abstract

al-Qāḍī Abd al-Jabbār al-Mu'tazili stands as a preeminent encyclopedic authority for the Mu'tazilite school, particularly in its last stages. He played a crucial role in systematizing and refining the Mu'tazilite doctrine. His magnum opus, *Al-Mughni fi Abwab al-'Adl wa al-Tawhid* (The Comprehensive Work in the Chapters of Justice and Monotheism), represents the most definitive and extensive treatment of Mu'tazilite thought. His works, of great quality, are especially significant due to the loss of many earlier Mu'tazilite texts, making his contributions vital for understanding the tradition. Qāḍī Abd al-Jabbār excelled in the field of dialectical theology, emerging as a leading figure in religious polemics. He engaged deeply with the texts of Divine and philosophical religions, studying both their extant and lost scriptures. He interacted with these sources critically, using both written and oral evidence to argue with adherents of various faiths. Given the importance of this scholar and his contributions as a historian and critic in the field of religions, this study strives to extract the important insights, noted for their authenticity and precision, from Qāḍī Abd al-Jabbār's works *Al-Tathbit* (The Confirmation) and *Al-Mughni*, and then organizes them into methodological approaches and principles. Based on the above, this study entitled "The General methodological approaches of Qāḍī Abd al-Jabbār in the study of religions" will address the following key points: **Religious Doctrines:** Abd al-Jabbār begins by outlining the fundamental principles of each religion's doctrines, their branches and particulars, and then highlights the distinctive features of each sect, clarifying the differences between them. After that, he proceeds to refute and invalidate these doctrines. In doing so, he presents a general overview of the

* PhD., Kahraman Maraş University, Faculty of Islamic Studies, mohammedosamaalhallak@gmail.com, orcid.org/0009-0008-2206-8678

religion before critically addressing specific points to disprove or refuting the core principles entirely, causing the related branches to fall apart as a result. **Religious Texts:** He criticizes them from two perspectives: external criticism, related to the chain of transmission in terms of continuity or discontinuity, and internal criticism, which focuses on identifying areas of agreement and disagreement between different versions. He ultimately concludes that these texts have been subject to alteration and distortion.

Phased Change: Abdul-Jabbār posits that religions do not change all at once but rather gradually over successive eras, with the people of truth continually decreasing while the people of falsehood increase until they eventually dominate. **Psychological**

Motivations: He explores the motivations of the followers of different religions in adopting their beliefs, such as idol worshippers, followers of dualism, and those who deify Christ. **The Origin of Belief and Attention to the Concepts of Similarity,**

Influence, and Impact: Qāḍī Abdul-Jabbār reached a high level of sophistication in this area, and his status as a historian of ideas is particularly evident here **Rational and Logical Rules of Reasoning** These are numerous and include implicit analogies, rational

division, the absence of evidence supporting the claim or the presence of proof to the contrary, dialectical concession to the opponent first, followed by refutation, comparison, compulsion, and contradiction **Outcomes of the study:**

- The validity of a religion is determined by its arguments and proofs, not by the number of its followers.
- Followers cannot conceal the merits or flaws of their religion.
- Religions can only be undermined from within.
- Prophets convey what is conceivable to reason, not what is impossible for it.
- The prophethood of the Messenger of Allah, peace be upon him, is established by self-evident knowledge, requiring no additional proof. Once prophethood is established, its evaluation of other religions is proved. The aforementioned approaches are considered the key foundational elements employed by Qāḍī Abdul-Jabbār in his stance towards religions, including their historical analysis, comparison, and criticism. They have had a significant impact on the field of religious studies, as evidenced by their presence in the works of many scholars from other theological schools who responded to opposing sects.

This abstract summarizes the research findings. Praise be to God, and may peace and blessings be upon our master Muhammad, his family, and his companions.

Keywords: Religious Essays, Transitional Change, Impact and Influence, Rules of Inference, Transmission of Opinions.

دليل الحدوث وإشكالاته عند القاضي عبد الجبار

Nabil Fouly Mohamed*

الملخص

مع أن دليل الحدوث - أشهر الأدلة الكلامية بإطلاق - ليس الوحيد الذي استعان به المتكلمون المسلمون لإثبات وجود الباري تعالى، إلا أنه قد جرى حوله - دون غيره من الأدلة الكلامية - كثير من الجدل الفلسفي والاختلاف الفكري، وأثار خصوم المتكلمين مختلفو النزعات، وأحياناً نفرّاً من المتكلمين أنفسهم، حول الدليل مجموعةً من الإشكالات التي تشكك في سلامة مقدماته وصحة نتائجه.

وتسعى هذه الدراسة إلى تناول الدليل وتاريخه وإشكالاته كما انتهت إلى القاضي عبد الجبار بن أحمد، وقررها في مؤلفاته، وشارك في مناقشتها. وتنطلق الفكرة من أن القاضي ليس مجرد متكلم كبير، بل هو أيضاً مؤرخ فكري بما يورده من آراء السابقين والمعاصرين، وناقد دقيق للأفكار؛ بقطع النظر عن معتنيها؛ أي وإن كانوا من المعتزلة أنفسهم.

* د.، كلية العلوم الإسلامية، جامعة السلطان محمد الفاتح الوقفية-إستانبول، nfmmongy@fsm.edu.tr، orcid.org/0000-0002-9016-1419

وبهذا تكون الإشكالية التي نحن بصدد البحث فيها هي: كيف كان دليل الحدوث الكلامي إلى زمن القاضي عبد الجبار؟ وما الجديد الذي أضافه في دراسة هذا الدليل وبيان خصائصه وإشكالاته؟

ويأتي هذا في المباحث التالية:

- تاريخ الدليل وتطوره إلى زمن القاضي.
 - مصطلحات الدليل كما عرّفها عبد الجبار.
 - المقدمات التي يتوقف عليها الدليل.
 - تقرير المقدمة الصغرى.
 - تقرير المقدمة الكبرى
- الكلمات المفتاحية: دليل الحدوث، القاضي عبد الجبار، التطور التاريخي لدليل الحدوث، نقد دليل الحدوث.

The Evidence of Huduth and its Problems According to Qāḍī Abd al-Jabbār

Nabil Fouly Mohamed*

Abstract

Although the evidence of huduth - by far the most famous of all the verbal evidence - is not the only one used by Muslim mutakallimûn to prove the existence of the Almighty, it has been the subject of much philosophical debate and intellectual disagreement. The opponents of the mutakallimûn of different persuasions, and sometimes some of the mutakallimûn themselves, have raised some issues around the evidence that question the validity of its premises and the validity of its conclusions.

This study addresses the evidence, history, and issues as they came to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār ibn Ahmad, who decided upon them in his writings and participated in their discussion. The idea is that al-Qāḍī is not only a great mutakallim but also an intellectual historian with the opinions of his predecessors and contemporaries. He is also a careful critic of ideas, regardless of their adherents, even if they are among the Mu'tazilites themselves.

Thus, the issue is: What was the verbal evidence of huduth until the time of al-Qāḍī Abd al-Jabbār, and what new things did he add to the study of this evidence and its characteristics and issues?

This will be discussed in the following sections:

- The history of the evidence and its development until the time of al-Qāḍī.
- The terminology of the evidence as defined by ‘Abd al-Jabbār.
- The premises on which the evidence depends.
- Determination of the minor premise.

* Assist. Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Faculty of Islamic Sciences, nfmmony@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9016-1419

- Determination of the major premise.

Keywords: Evidence of huduth, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, historical development of evidence of huduth, critique of evidence of huduth.

دور القاضي عبد الجبار في تطوير دراسة الكتب المقدسة

Abdelhakim Ferhat*

الملخص

لل القاضي عبد الجبار مساهمات عديدة في مجال دراسة الأديان والفرق، تجلت في العديد من الكتب والرسائل، وظف فيها منهجية علمية مميزة، جعلته يسبق إلى تقرير العديد من الحقائق العلمية في مجال دراسة الأديان، والتي ما لبث أن صارت مسلمات علمية في الدراسة العلمية المعاصرة للأديان، وهذا ما يجعل الباحث يتشوف لمعرفة جهود القاضي عبد الجبار في دراسة الأديان، والتنقيب في أسسه المنهجية حتى يتلمس آليات السبق والتميز. ولما كان تناول كل جهوده في تطور دراسة الأديان متعذرا فقد ارتأيت أن أخصص هذه الورقة لدراسة جهود القاضي عبد الجبار في تطوير دراسة الكتب المقدسة، عبر إثارة إشكالية أساسية، وهي: هل للقاضي عبد الجبار دور في تطوير دراسة الكتاب المقدسة؟ ويتفرع عنها الأسئلة التالية: ما دور القاضي في تطوير القواعد المؤسسة لدراسة الكتب المقدسة؟ ما هي المناهج التي وظفها القاضي عبد الجبار في دراسة الكتب المقدسة وما الجديد فيها؟ ما هي أهم النتائج التي سبق للقاضي عبد الجبار بها إلى تقريرها في مجال الكتب المقدسة؟ وسأحاول أن أجيب على هذه الأسئلة الشائكة بمنهج مركب، يجمع بين التحليل والنقد الأبيستولوجي، والمقارنة، علني

* أ.د.، كلية العلوم الإسلامية، جامعة باتنة، الجزائر، abdelhakim.ferhat@univ-batna.dz - orcid.org/0009-0005-9326-4092

أستطيع أن أبرز شيء بعض خصائص المنهجية الكلامية في دراسة الكتب المقدسة. وبالله التوفيق.

الكلمات المفتاحية: الكتب المقدسة، منهج دراسة الكتب المقدسة، علم الكلام، الكتاب المقدس، مقارنة الأديان.

The role of al-Qādi ‘Abd al-Jabbār in Developing the Study of The Sacred Books

Abdelhakim Ferhat*

Abstract

al-Qādi ‘Abd al-Jabbār made many contributions in the field of the study of religions and sects, which were evident in many books and letters. He employed a distinctive scientific methodology, which made him the first to report many scientific facts in the field of the study of religions, some of them soon became scientific postulates in the contemporary scientific study of religions. This is what makes the researcher curious to know the efforts of al-Qādi ‘Abd al-Jabbār in studying religions and exploring its methodological foundations until he feels the precedence and excellence. Since it was impossible to study all of his efforts in developing the study of religions, I decided to devote this paper to studying the efforts of al-Qādi ‘Abd al-Jabbār in developing the study of the sacred Books, by raising a basic problematic, which is: What is the role of al-Qādi ‘Abd al-Jabbār in developing the study of the sacred Books? The following questions arise from it: What is the role of al-Qādi ‘Abd al-Jabbār in developing the paradigm of sacred books studies? What methods did al-Qādi ‘Abd al-Jabbār employ in studying the sacred Books and what is the new in them? What are the most important findings that al-Qādi ‘Abd al-Jabbār previously reported in the field of sacred books? I will try to answer these thorny questions with a complex approach that combines analysis, epistemological criticism, and comparison, so I can highlight some of the characteristics of the theological methodology in studying the sacred Books.

Keywords: The sacred books, methodologies for studying the holy books, ‘ilm al-Kalām, The Bible, comparative religions.

* Prof. Dr., Faculty of Islamic Sciences, University of Batna, Algeria, abdelhakim.ferhat@univ-batna.dz, orcid.org/0009-0005-9326-4092

أثر الفكر الكلامي للقاضي عبد الجبار في الفكر اليهودي

—ابن ميمون نموذجاً—

Sana Elferara*

الملخص

لم تكن ظاهرة تأويل النصوص الدينية وليدة الثقافة الإسلامية في العصور الوسطى، بل سبقتها عصور قديمة بدءاً من العصر اليوناني، حيث كانت قصص الآلهة والأساطير-أسطورة هرمس والإلياذة والأوديسا- تأخذ طابعاً رمزياً، ثم انتقلت تلك الظاهرة إلى العصر الروماني، وكان بعض مفكري اليهود يعطون تأويلاً رمزياً لبعض القصص والكلمات التي وردت في أسفار موسى وكتب الأنبياء، ليتحرروا من حرفية النص المقدس والفهم الظاهري-البراني للقضايا والأفكار التي تناولها النص الديني الموسوي-التوراتي، ويشربون لمعاني عقلية فلسفية جوانية. أما بالنسبة للحضارة العربية الإسلامية، فتعود بدايات التأويل للخوارج كأول فرقة إسلامية أولت نصوص القرآن، ثم المعتزلة والأشعرية والصوفية، حيث أدى هذا الضرب من التأويل إلى احتدام صراعات عقائدية حول أصول الدين، دفع بكل فرقة لتأسي أصول وضوابط التأويل، ولعل القاضي عبد الجبار كان من أبرز مشايخ المعتزلة الذين اعتمدوا على العقل في عملية

* طالبة دكتوراه، كلية الآداب والعلوم البشرية، جامعة سيدي محمد بن عبد الله - فاس،

sana.elferara@gmail.com ، orcid.org/0009-0006-2380-9170

التأويل. لقد تأثر مفكرو المسلمين بالتأويل، وأعطوا له تأصيلاً قرآنياً ودينياً، فارتبط عندهم بعلم الكلام، محاولة منهم تفسير بعض كلمات النصوص الدينية بغير ما يفهمه عامة الناس، وكانت غايتهم تنزيه الله تعالى عن ما لا يليق من مشابهة بالصفات المختصة بالمخلوقين، وتحديد المتمثلة في الإنسان (نفي التجسيم والتشبيه)، واتسعت الأبحاث في تلك الظاهرة خلال القرون الوسطى وما تلاها، كل ذلك بغية اكتشاف المعنى الخفي-الباطني أو المحتمل الذي تحمله بعض الآيات المتشابهة، فكانت المعتزلة من أبرز الفرق الإسلامية التي اعتمدت على التأويل كأسلوب للتدليل على صحة مواقفها وفهم المعاني الحقيقية الواردة في النص القرآني. وقد برز في ذلك المتكلمون ومن بعدهم الفلاسفة الإسلاميين، وكل واحد يستعمل هذه الأداة بنسب متفاوتة حسب ما تدعو إليه الحاجة وحفاظاً على قداسة النص الديني من فهم العامة الذي قد يخطئ في كثير من الأحيان، وقد وجه الفلاسفة نقداً لاذعاً للمتكلمين، بسبب أنهم تكلموا عن التأويل لأناس ليس في قدرتهم استيعاب المعاني الخفية أو غير الظاهرة، مما يجعلهم يسيئوا فهم الشريعة، ويحملون الكلام في غير معناه، ويفصلونه في معناه، وتختلط عليهم معاني النصوص وأهدافها، وتؤدي بهم إلى الحيرة والشك. لقد مثل القاضي عبد الجبار نموذجاً اعتزالياً يتوق لتأسيس المعقول على المنقول، كما شكلت كتاباته بواعث تأويل اعتمدت على الأدوات العقلية واللغة العربية. تهدف هذه الورقة إلى تتبع أثر تأويل القاضي عبد الجبار للنص وما يتوافق مع مذهبه الاعتزالي وأثره على الفكر اليهودي من خلال الوقوف عند نموذج ابن ميمون. فما هي خصائص منهج التأويل عند القاضي عبد الجبار؟ وما هي أبرز الشروط التي

وضعها القاضي عبد الجبار لمن يحاول أن يوظف التأويل؟ وماهي آثار نزعتة الاعتزالية على
الفكر الكلامي لابن ميمون؟ وما هي ضوابط التأويل عند ابن ميمون؟
الكلمات المفتاحية: النص الديني، التأويل، القاضي عبد الجبار، المعتزلة، التراث اليهودي
والاسلامي.

The Impact of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s Verbal Thought on Jewish Thought, Ibn Maimon as an Example

Sana Elferara*

Abstract

The phenomenon of interpreting religious texts was not the result of Islamic culture in the Middle Ages, but was preceded by ancient times, starting with the Greek era, when stories of the gods and myths - the myth of Hermes, the Iliad, and the Odyssey - took on a symbolic character. Then this phenomenon moved to the Roman era, and some Jewish thinkers gave a symbolic interpretation of some of the stories and words mentioned in the Books of Moses and the Books of the Prophets, so that they can be liberated from the literalism of the sacred text and the external-external understanding of the issues and ideas addressed in the Mosaic-biblical religious text, and to imbue internal philosophical rational meanings. As for the Arab Islamic civilization, the beginnings of interpretation go back to the Kharijites as the first Islamic sect to interpret the texts of the Qur’an, then the Mu’tazilites, the Ash’aris and the Sufis. This type of interpretation led to intense ideological conflicts over the fundamentals of religion, pushing each sect to establish the principles and controls of interpretation. Perhaps Qāḍī ‘Abd al-Jabbār was one of the most prominent Mu'tazila sheikhs who relied on reason in the interpretation process. Muslim thinkers were influenced by interpretation and gave it a Qur’anic and religious rooting. For them, it was linked to the science of theology, an attempt by them to interpret some words of religious texts in a way other than what the general public understands. Their goal was to purify God Almighty from what does not befit the similarity to the attributes specific to created beings, specifically represented by man. Denying anthropomorphism and simile), and research into this phenomenon expanded during the Middle Ages and what followed, all with the aim of discovering the hidden or

* PhD student, Faculty of Arts and Human Sciences, Sidi Mohamed Ben Abdallah University - Fez
sana.elferara@gmail.com [.orcid.org/0009-0006-2380-9170](https://orcid.org/0009-0006-2380-9170)

potential meaning that some similar verses carry. The Mu'tazila were among the most prominent Islamic sects that relied on interpretation as a method to demonstrate the validity of their positions and understand the true meanings. contained in the Qur'anic text. Theologians and Islamic philosophers who came after them became prominent in this matter, and each one used this tool in varying proportions according to what the need required and to preserve the sanctity of the religious text from the understanding of the public, which may often make mistakes. The philosophers directed harsh criticism at the theologians, because they spoke about interpretation. For people who are not able to comprehend hidden or unmanifest meanings, which makes them misunderstand the Sharia, interpret words in a way other than their meaning, separate them into their meaning, and confuse the meanings of texts and their goals, and lead them to confusion and doubt.

Qāḍī 'Abd al-Jabbār represented a Mu'tazila model who yearned to establish the reasonable on the transmitted, and his writings formed interpretive motives that relied on rational tools and the Arabic language. This paper aims to trace the impact of Qāḍī Abdul-Jabbār's interpretation of the text and what is consistent with his Mu'tazila doctrine and its impact on Jewish thought by focusing on the example of Ibn Maimon. What are the characteristics of Qāḍī Abdul-Jabbār's interpretation approach? What are the most important conditions set by Qāḍī 'Abd al-Jabbār for those who try to employ interpretation? What are the effects of his isolationist tendency on the theological thought of Ibn Maimon? What are the rules of interpretation according to Ibn Maimon?

Keywords: Religious text, interpretation, Qāḍī Abd al-Jabbār, Mu'tazila, Jewish and Islamic heritage

نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار " قيمتها في علم الكلام وأثرها في الفلسفة "

Hamdan Alahmad Alokleh*

الملخص

تُعد نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار (٩٣٥-١٠٢٥م) جزءاً من الفلسفة الكلامية المعتزلية، وتقوم على خلق حالة من التوفيق بين العقل والنقل، إذ تركز هذه النظرية على توحيد الله، والعدل الإلهي، وحرية الإنسان ومسؤوليته، وحدوث العالم، ونفي السببية الذاتية للأشياء. وقد أبرز القاضي عبد الجبار من خلال نظريته التوازن بين العقل والإيمان، مؤكداً مسؤولية الإنسان وحرية اختياره، ذلك أنّ نظريته في الوجود تقوم على مفاهيم وجودية أساسية تشكّل نظريته في علم الكلام، فالتوحيد يؤكّد وحدة الله واستقلاله المطلق، بينما العدل الإلهي يبرز عدالة الله في خلقه وتعامله مع الإنسان، وهذان المفهومان ينسجمان معاً لتقديم رؤية شاملة عن علاقة الله بالعالم وبالإنسان، مع التأكيد على حرية الإنسان ومسؤوليته ضمن إطار عدل إلهي شامل. تتميز نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار بوضوح بين الوجود الواجب (الله) والوجود الممكن (العالم والإنسان)، وبذلك يرى أنّ الله هو المصدر الوحيد للوجود، وكل شيء يأتي من العدم إلى الوجود بإرادته وقدرته، هذا الوجود يُبنى عليه ما يسمى بالوجود الممكن، وهو الذي يمكن

* د.، كلية العلوم الإسلامية، جامعة ماردين أرتقو-ماردين، hamdanalokleh@artuklu.edu.tr - orcid.org/0009-0008-6501-2308

أن يكون موجوداً أو معدوماً، ويشمل كل ما خلقه الله من العالم والإنسان والكائنات الأخرى، وهذا الوجود بشقيه الواجب والممكن ينبثق منه مفهوم السببية والعلية والذان يميز القاضي عبد الجبار من خلالها بين القدرة الإلهية والقدرة البشرية، فالله خالق الأسباب وهو من يجعلها تؤدي إلى نتائجها، في حين أن الإنسان يمتلك القدرة على الفعل والاختيار، ولكن هذه القدرة لا تعمل بشكل مستقل عن إرادة الله. الله هو الذي منح الإنسان القدرة على الفعل، وبالتالي فإن الأفعال البشرية تقع ضمن إطار السببية الإلهية. تعد نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار من أهم المساهمات في علم الكلام الإسلامي، فقد تميزت بتأكيداتها على التوحيد المطلق والعدل الإلهي، وتعزيزها لفكرة حرية الإنسان ومسؤوليته، كما أثرت بشكل كبير على تطور علم الكلام والفلسفة الإسلامية، وأدت إلى نقاشات فلسفية عميقة حول علاقة الله بالكون والإنسان، مما جعل أثرها مهماً وفعالاً في الفلسفة وسيرورتها التاريخية. ويبقى البحث محاولة جادة للإجابة عن تساؤل إشكالي فحواه: ما ماهية نظرية الوجود عند القاضي عبد الجبار، وما قيمتها في الفكر الكلامي، وما أثرها في الفلسفة؟

الكلمات المفتاحية: نظرية الوجود، العدل الإلهي، الوجود والعدم، السببية والعلية، الأثر الفلسفي.

The Theory of Existence According to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār

"Its Value in Theology and its Impact on Philosophy"

Hamdan Alahmad Alokleh*

Abstract

The theory of existence of Qāḍī Abdul-Jabbār (935-1025 AD) is part of the Mu'tazilite theological philosophy and is based on creating a state of reconciliation between reason and tradition, as this theory focuses on the oneness of God, divine justice, human freedom and responsibility, the occurrence of the world, and the denial of the intrinsic causality of things. Qāḍī Abdul-Jabbār highlighted through his theory the balance between reason and faith, emphasizing human responsibility and freedom of choice, as his theory of existence is based on basic existential concepts that form his theory in theology. Monotheism emphasizes the unity of God and His absolute independence, while divine justice highlights God's justice in His creation and dealings with man. These two concepts are in harmony with each other to provide a comprehensive vision of God's relationship with the world and with man, while emphasizing human freedom and responsibility within the framework of comprehensive divine justice. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's theory of existence clearly distinguishes between necessary existence (God) and possible existence (the world and man). Thus, he sees that God is the only source of existence, and everything comes from nothingness to existence by His will and power. This necessity is what is called possible existence, which can exist or not exist, and includes everything that God created from the world, man, and other beings. From this existence, with its two aspects, necessary and possible, emerge the concepts of causality and causality, through which Qāḍī ‘Abd al-Jabbār distinguishes between divine and human ability. God is the creator of causes and He is the one who makes them lead to their results, while man possesses the ability to act and choose, but this ability does not

* Assist. Prof. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, hamdanalokleh@artuklu.edu.tr ; orcid.org/0009-0008-6501-2308

work independently of God's will. God is the one who gave man the ability to act, and thus human actions fall within the framework of divine causality. Qāḍī 'Abd al-Jabbār's theory of existence is one of the most important contributions to Islamic theology. It is distinguished by its emphasis on absolute monotheism and divine justice, and its promotion of the idea of human freedom and responsibility. It also greatly influenced the development of Islamic theology and philosophy and led to profound philosophical discussions about the relationship between God, the universe, and man, which made its impact important and effective in philosophy and its historical development. The research remains a serious attempt to answer a problematic question: What is Qāḍī 'Abd al-Jabbār's theory of existence, what is its value in theological thought, and what is its impact on philosophy?

Keywords: Theory of existence, Divine justice, Existence and non-existence, Causality and causality, Philosophical impact.

مبدأ السببية عند القاضي عبد الجبار

Suzan Emad Al-dababsa*

الملخص

يسعى هذا البحث لمعالجة مبدأ السببية عند المعتزلي المتأخر القاضي عبد الجبار، وموضحة مبدأ التوليد فيه وإبراز، وإبراز أهميته في تقديم تصور جديد للسببية يختلف عن سببه من طبقات المعتزلة والفلاسفة القدماء. وأهمية القاضي عبد الجبار في مبدأ السببية تنبع من كونه أبرز من تطرق من المعتزلة إلى نفي الطبائع والقوى السببية الفاعلة بسبب خصائص الأشياء الداخلية التي أودعت فيها لحظة الخلق الأولى، حيث قدم لنمط جديد من السببية بوصفها "توليد" مرتبطة بفعل الله في هذا العالم وقدم الأدلة على هذا، فصانع العالم وفقاً له هو الله المريد الفاعل المختار وليس طبيعة من الطبائع جبلت عليها الأشياء ووجب بالتالي حدوث التغيرات في العالم عن وجودها على طريقة القدماء، وكما قال بذلك معمر والنظام والجاحظ، حيث سيتم في هذا البحث مقارنة تصورهم للسببية بصورة عامة ومقارنته بتصور القاضي عبد الجبار، للوقوف على أبرز معاني هذا المبدأ عنده وكيف يتم استخدامه. من خلال توضيح مفهوم السببية في الفكر الإسلامي، تحديداً عند المعتزلة. وتوضيح مفهوم السببية وتعريفاته المختلفة في تاريخ الفكر الإنساني. بالإضافة إلى توضيح إرهاصات الفكر المعتزلي وأهميته في فهم التغيرات التي

* دة، محاضرة غير متفرغة، قسم الفلسفة، الجامعة الأردنية، s.talouza@gmail.com - orcid.org/0009-0008-5579-0480

لحقت بمبدأ السببية عند القاضي عبد الجبار. من خلال التساؤل عن إشكالية السببية في الفكر المعتزلي، وإشكالية السببية عند القاضي عبد الجبار تحديداً.

تعتمد هذه الدراسة على كل من المنهج التحليلي والمنهج المقارن، حيث سيتم تداول هذه المناهج حسب مقتضيات الدراسة.

الكلمات المفتاحية: الطبع، السببية، القاضي عبد الجبار، المعتزلة، التوليد.

Causality Principle in the View of AlQāḍī 'Abd al-Jabbār

Suzan Emad Al-dababsa *

Abstract

This research aims to address the principle of causality in the late Mu'tazilite AlQāḍī 'Abd al-Jabbār and its placement of the principle of association within it. It highlights its significance in presenting a new concept of causality that differs from previous generations of Al-Mu'tazilites and ancient philosophers. The importance of AlQāḍī 'Abd al-Jabbār in the principle of causality stems from his distinction as one of the prominent Al-Mu'tazilites who delved into the negation of inherent natures and causative powers in and of themselves due to the internal characteristics deposited in them at the moment of the first creation. He introduced a new model of causality by describing it as a association associated with God's action in this world and presented evidence for this. According to him, the creator of the world is God not the nature of things upon which the world is built. Therefore, changes in the world occur due to His existence, as asserted by Mu'ammār, Al-Nazām, and Al-Jahiz. This research will approach their conception of causality in general and compare it with AlQāḍī 'Abd al-Jabbār's view to understand the key meanings of this principle in his perspective and its applications. This research relies on both the analytical approach and the comparative approach. These approaches will be discussed according to the requirements research. In this research we want to Clarify the concept of causality in Islamic thought, specifically within the Mu'tazilite tradition. and explain the various definitions and interpretations of causality in the history of human thought. And highlight the precursors of Mu'tazilite thought and its importance in understanding the modifications to the principle of causality as presented by al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār. By questioning about the issues related to causality in Mu'tazilite thought, and what the specific issues concerning causality according to al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār.

* PhD., Part-time Lecturer, Department of Philosophy, University of Jordan, s.talouza@gmail.com, orcid.org/0009-0008-5579-0480

This study relies on both analytical and comparative approaches, which will be used as appropriate.

Keywords: Capacity , Causality, AlQāđi ‘Abd al-Jabbār, al-Mutazilah, association

نبوة سيدنا محمد بين القاضي عبد الجبار ويعقوب القرقساني

Muhammed Sarhan*

الملخص

ليس ثمة شك في ان يعقوب القرقساني (ت حوالي ٩٦٠) والقاضي عبد الجبار. (٩٣٥ - ١٠٢٥) قد تعاصرا ، وسواء كان القرقساني منسوبا إلى قرقسان البغدادية او قرقسيا السورية، فلاشك انه كان معروفاً في الاوساط المعتزلية والكلامية، وساعد تأليفه الانوار والمراقب بالعربية على تعرف المسلمين على أفكاره، التي يظهر من تثبيت دلائل النبوة والمغني ان القاضي عبد الجبار قد عني بنقضها، لكنه لم يشر الى صاحبها بالاسم، وفي هذه الورقة التي تطبق المنهج التحليلي التاريخي المقارن نستعرض أهم ملامح ردود القاضي عبد الجبار على طعون القرقساني في نبوة سيدنا محمد، ونقد القاضي عبد الجبار للعقائد اليهودية القرائية، استناداً إلى كتب القاضي الاربعة: المغني وتثبيت دلائل النبوة و تنزيه القرآن عن المطاعن ونكت الكتاب المغني الصادر مؤخرا عن نسخة الجنيزا. وتبين الورقة مكامن الضعف التي استخلصها القاضي من حجج القرائين، وكيفية رده عليها باثباته بطلانها العقلي والمنطقي، وأثر ذلك في الكتابات اللاحقة سواء بين المسلمين أو اليهود على حد سواء.

* باحث ماجستير كلية الاثار جامعة عين شمس-القاهرة، Mosarh14@gmail.com - orcid.org/0009-0008-2639-629X

الكلمات المفتاحية: القاضي عبد الجبار، القرقساني، الانوار
والمراقب

The Theory of Existence According to Qāḍī ‘Abd al-Jabbār

Hz. Muhammed Prophethood Between Abdul-Jabbār and al-Qirqisani

Muhammed Sarhan*

Abstract

There is no doubt that Yaqub al-Qirqisani (d. Ca. 960) and Qāḍī Abdul-Jabbār (935-1025) were contemporaries. Whether al-Qirqisani was attributed to Qirqisan of Baghdad or Qirqisiya in Syria it is obvious that he was well-known in Mu’tazilite and theological circles. His magnum opus al-Anwar and al-Muraqib in Arabic helped Muslims to become familiar with his ideas. It appears from “Evidences of Prophethood= Tathbeeth dalail sl-Nubowwah,” and “al-Mughni” that Abdul-Jabbār was concerned with refuting qirqisani, but he did not mention by name. In this paper, which applies the comparative historical analytical method, we review the most important features of Qāḍī Abdul-Jabbār’s responses to al-Qirqisani’s attacks on the prophethood of Hz. Muhammad, and Qāḍī Abdul-Jabbār’s criticism of the Jewish Karaite beliefs, based on the Qāḍī’s four books: al-Mughni, Tathbeeth dalail sl-Nubowwah, Tanzih al-Qur’an ‘an pal-Muta’in, and Nukat al-Kitab al-Mughni, which was recently published in the Geniza edition. The paper shows the weaknesses that the Qāḍī extracted from the arguments of the Qaraites, and how he responded to them by proving their rational and logical invalidity, and the effect of that on subsequent writings, whether among Muslims or Jews alike

Keywords: Kitāb al-Anwār wal-Marāqib, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, al-Qarqasani

* Master’s student, Faculty of Archaeology, Ain Shams University-Cairo, Mosarh14@gmail.com, orcid.org/0009-0008-2639-629X

آراء القاضي عبد الجبار الأصولية بين مذهبه الكلامي ومذهبه الفقهي

Moulay Elhasaniy*

الملخص

لما كان عبد الجبار (قاضي المعتزلة) حلقة مؤثرة في الدرس الأصولي حتى نبّه الزركشي (٧٩٤ هـ) في بحره على جليل دوره بعد الشافعي في توسيع العبارة وفك الإشارة وتبيين الإجمال ورفع الإشكال، وأن الناس بعده تبع له وللباقلائي (قاضي السنة)، كان ذلك أذعى لطرح تساؤل مدى تأثيره في المنظومة الأصولية، خاصة إن استحضرننا قول إلكيا الهراسي الشافعي الأشعري في سياق مسألة أصولية (٥٠٤ هـ): "كان عبد الجبار بن أحمد كثيرا ما ينصر مذهب الشافعي في الأصول والفروع". ولأجل هذا عدّه غير واحد من الشافعية من رجالاتهم، ما يدفع إلى استكناه مدى اعتبار آرائه في دواوينهم الأصولية، وبه يتضح مدى موافقته للشافعي في أصول الفقه، أو أبي حنيفة - على ما ادّعاه بعض الباحثين - وإن خالف فما سبب ذلك وهو الناصر غالبا لرأي إمامه؟! خاصة إذا استحضرننا أن أصول الفقه عند المتكلمين متفرع عن علم الكلام ما لأجله رأوا أنه لا بد فيه من النظر من غير تقليد، ثم إنه قد نُقل عن بعضهم - كأبي حامد الإسفراييني - عدم اعتبار آراء أبي الحسن الأشعري في أصول الدين وأصول الفقه حتى سعى للتمييز بين ما له وما للشافعي، فإن كان هذا موقفهم من الأشعري فما موقفهم من القاضي عبد الجبار؟.

* أستاذ باكااديمية سوس ماسة - إنزكان - المغرب، M.elhasaniy@gmail.com - orcid.org/0009-0000-6376-2350

وسأعتمد في عقد هذه الورقة العلمية مقارنة تاريخية تحليلية، أجعلها موطأةً بتمهيد للموضوع ومحورين: الأول عن مدى اعتبار القاضي عبد الجبار لمذهبه الكلامي والفقهي في اختياراته الأصولية، والثاني عن آراء القاضي عبد الجبار المعتزلي في المنظومة الأصولية الشافعية/الحنفية: الاعتبار والتأثير. ثم خاتمة فيها أبرز النتائج المتوصل إليها وتوصيات متعلقة بمخرجات الورقة البحثية.

الكلمات المفتاحية: عبد الجبار، الشافعية، المعتزلة، أصول الفقه

The Fundamentalist Views of al-Qāḍī Abd al-Jabbār Al-Mu'tazili: Between His Theological and Jurisprudential Doctrines

Moulay Elhasaniy*

Abstract

al-Qāḍī Abd al-Jabbār, a prominent figure in Mu'tazilite thought, played a significant role in the development of fundamental Islamic principles. al-Zarkashi (d. 794 AH) highlighted his influential contribution to the field after al-Shafi'i, noting how Abd al-Jabbār expanded on the interpretation of texts, clarified ambiguities, and resolved complex issues. His impact on subsequent scholars, alongside al-Baqillani (a prominent Sunni Qāḍī), prompts an examination of his influence on the broader framework of fundamental principles. This is especially relevant given the statement by al-Kiya Al-Harasi, a Shafi'i-Ash'ari scholar (d. 504 AH), who remarked that "Abd al-Jabbār ibn Ahmad frequently supported al-Shafi'i's views in both fundamental and subsidiary matters."

Such recognition led several Shafi'i scholars to regard Abd al-Jabbār as one of their own, raising questions about the extent to which his views were considered in their works. This, in turn, sheds light on the degree of his agreement with al-Shafi'i in the principles of jurisprudence, or with Abu Hanifa, as some researchers have claimed. If he did diverge, one must ask why, especially given his frequent advocacy for the opinions of his theological school.

This inquiry is particularly pertinent because the principles of jurisprudence among theologians (Mutakallimun) are often derived from theological discourse, which they believed required independent reasoning rather than imitation. It has been reported that some scholars, such as Abu Hamid al-Isfara'ini, disregarded the views of Abu al-Hasan al-Ash'ari in both theology and jurisprudence to distinguish between what was authentically

* Professor at Souss Massa Academy - Inezgane – Morocco, M.elhasaniy@gmail.com orcid.org/0009-0000-6376-2350

his and what was attributed to al-Shafi'i. If this was their stance on al-Ash'ari, what was their view of al-Qāḍi Abd al-Jabbār?

In this paper, I will adopt a historical-analytical approach, starting with an introduction to the topic, followed by two main sections: the first examines the extent to which al-Qāḍi Abd al-Jabbār adhered to his theological and jurisprudential doctrines in his fundamental choices, and the second explores his views within the Shafi'i/Hanafi framework—both in terms of recognition and influence. The paper concludes with key findings and recommendations based on the outcomes of the research.

Keywords: Abd al-Jabbār, Shafi'i, Mu'tazilite, Principles of Jurisprudence

منهج الاستنباط الفقهي عند القاضي عبد الجبار (دراسة مقارنة)

Ashjan Hameed Basi*

الملخص

تعتبر العلاقة التداخلية والتكاملية للنسق المعرفي بين كافة العلوم الإسلامية هي السمة البارزة والعلاقة الغالبة، وقد تبني علماء الاسلام هذا المنهج وهو النظرة التكاملية الجامعة خلافا للمناهج التي تعمل دوائر منفصلة في تناول الخطاب الاسلامي وتوظيفه في تفسير وتأويل النص والحكم به. ونجد ذلك واضحا من منهجية القاضي عبد الجبار وشرح مبادئ الاسلام وقواعده باستخدام الأدلة والبراهين العقلية والحجج المنطقية وقد جاء بحثي بعنوان -منهج الاستنباط الفقهي عند القاضي عبد الجبار-. وسبب اختياري لهذه الدراسة لإبراز منهجية القاضي عبد الجبار من خلال تفسيره الكبير أو المحيط ومنهجه الاستنباطي الذي هو جزء من الفقه الاسلامي، ومكانته العلمية، وملكته الفقهية من خلال تفسير الآيات القرآنية. والاستنباط الفقهي هو أحد أهم المناهج في تفسير النصوص الشرعية وتطبيقها على الوقائع المعاصرة. وقد شكل هذا المنهج جزءاً لا يتجزأ من التراث الفقهي الإسلامي، حيث استخدمه الفقهاء عبر العصور لاستخراج الأحكام الشرعية من النصوص. على الرغم من الأهمية الكبيرة للاستنباط الفقهي، إلا أن هناك نقصاً واضحاً في الدراسات التي تناولت منهج القاضي عبد الجبار، أحد أبرز الفقهاء

* أ.د.، الجامعة العراقية / كلية التربية للبنات، aaaaashjan@gmail.com ، orcid.org/0000-0002-7641-0650

في هذا المجال، والذي قدم إسهامات فريدة في كيفية التعامل مع النصوص الشرعية. من هنا، تنبثق إشكالية البحث: كيف استنبط القاضي عبد الجبار الأحكام الشرعية من النصوص؟ وما هي الأسس والمعايير التي اعتمدها في منهجه الاستنباطي؟ دراسة منهج القاضي عبد الجبار في الاستنباط الفقهي تساهم في فهم أعمق لتراثنا الفقهي وتعزز من قدرة الفقهاء المعاصرين على التعامل مع النصوص الشرعية بفعالية في ضوء التحديات الحالية.. “وتأتي أهمية هذا الموضوع في ان القاضي عبد الجبار من أبرز علماء الفقه والكلام في العصر الإسلامي الوسيط، وقد أسهم بشكل كبير في تطوير الفكر الإسلامي من خلال منهجه الفقهي المميز.

لذا، فإن دراسة منهج الاستنباط الفقهي عند القاضي عبد الجبار تحمل أهمية كبيرة في إثراء المكتبة الفقهية الإسلامية من خلال تسليط الضوء على جهود أحد العلماء البارزين. فالقاضي عبد الجبار ترك بصمات واضحة في منهجيات الاستنباط، مما يجعل دراسته ضرورة لفهم تطور الفكر الفقهي الإسلامي. وكان الهدف من هذه الدراسة هو ايضاح منهجية القاضي عبد الجبار في الفقه الإسلامي، وأهمية العقل والاجتهاد عنده، ورفض التقليد الأعمى، وايضا بيان اعماله واجتهاداته من خلال ما كتبه حيث تعد مرجعا مهما لدراسة الفكر المعتزلي والفقه الإسلامي. وقد خلص البحث إلى إن الاستنباط لمعرفة الاحكام الشرعية من خلال الأدلة النقلية او العقلية التي تميز بها القاضي عبد الجبار في اثبات حقائق شرعية. وايضا يعد القاضي عبد الجبار شافعي المذهب، وهو من أكثر العلماء الذين استعملوا الاستدلالات العقلية والحجج المنطقية للوصول الى نتائج تجلية للحق، واطهارا للحقيقة، وليس مغالبة للخصوم. وتميزت لغته بالأدب الجم في اقامه الحجة على خصومه من خلال منهجيته وطرق الاستنباط. كانت المناهج المتبعة في هذه

الدراسة هي المنهج المقارن الذي يعتبر من اساسيات البحث للقيام بالمقارنة وواجه الاختلاف او الاتفاق في المسائل للوصول الى افضل النتائج ونجد ذلك جليا في منهجية القاضي عبد الجبار في جميع الفنون والفقاه خاصة ، و المنهج التحليلي الذي يعد من مرتكزات المنهج العلمي ويتضح ذلك من خلال الربط والتفسير والتحليل لمعرفة الاسباب والمسببات واستخلاص النتائج ، وعند القاضي نجدها واضحة في منهجية الاستنباط لديه . وقد جاءت خطة البحث على مبحثين وخاتمة، فأما المبحث الأول في المنطلقات المعرفية والمنهجية عند القاضي عبد الجبار في تفسيره - الكبير او المحيط، وتضمن مطلبين فالمطلب الأول منهجية الاستنباط عند القاضي عبد الجبار، والمطلب الثاني: التكليف بما لا يطاق والاشكالات المنهجية. والمبحث الثاني كان في نماذج من اراء القاضي عبد الجبار الفقهية في تفسيره - الكبير او المحيط وتضمن مطلبين، المطلب الأول في العبادات، والمطلب الثاني: في الاحوال الشخصية، ثم الخاتمة ويليه المصادر والمراجع

الكلمات المفتاحية: الفقه الاسلامي، التفسير، المنهج، الاستنباط، القاضي عبد الجبار

The Method of Jurisprudential Deduction of Qāḍī Abdul-Jabbār: A Comparative Study

Ashjan Hameed Basi*

Abstract

The interrelated and integrative nature of the epistemological system across all Islamic disciplines is a prominent and prevailing feature. Islamic scholars have adopted this integrative approach, contrasting with methodologies that operate in isolated circles when addressing and interpreting Islamic discourse. This comprehensive view is evident in Qāḍī Abdul-Jabbār's methodology, which employs rational evidence and logical arguments in explaining the principles and rules of Islam. My research, titled "The Method of Jurisprudential Deduction of Qāḍī Abdul-Jabbār," aims to highlight this aspect. Reason for Choosing this Study To showcase Qāḍī Abdul-Jabbār's methodology through his major work, "al-Muhit," and his deductive approach, which forms a part of Islamic jurisprudence. His scholarly position and jurisprudential prowess are evident through his interpretation of Quranic verses. Significance of the Topic Qāḍī Abdul-Jabbār is one of the most prominent scholars of jurisprudence and belief in the medieval Islamic period. He significantly contributed to the development of Islamic thought through his distinctive jurisprudential method. Thus, studying his jurisprudential deduction method is crucial for enriching the Islamic jurisprudential library by highlighting the efforts of a notable scholar. His work left clear marks on deductive methodologies, making his study essential for understanding the evolution of Islamic jurisprudential thought. objectives to clarify Qāḍī Abdul-Jabbār's methodology in Islamic jurisprudence, emphasizing the importance of reason and independent judgment (ijtihād) over blind imitation (taqlid). Additionally, to highlight his works and intellectual efforts, which are vital references for studying Mu'tazilite thought and Islamic jurisprudence. Research Conclusion The

* Prof. Dr., al-Iraqia University / Faculty of Education for Women, aaaashjan@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7641-0650

research concludes that Qāḍī Abdul-Jabbār's method of deducing legal rulings from transmitted (naqli) or rational (aqli) evidence is distinguished by establishing legal truths.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Exegesis, Methodology, Derivation, al-Qāḍī Abd al-Jabbār.

المصلحة في الفكر الأصولي عند القاضي عبد الجبار

Naim Hank*

الملخص

يهدف هذا البحث إلى استكشاف مفهوم المصلحة في الفكر الأصولي للقاضي عبد الجبار، حيث يشير القاضي عبد الجبار إلى هذا المفهوم في العديد من مقالاته ويعتبر المصلحة الهدف النهائي لجميع الأدلة الشرعية، وبالتالي يجب أن تتوافق جميع الأحكام الشرعية المستمدة من الأدلة مع مبدأ مصلحة الإنسان ومنفعته. وتكمن مشكلة البحث في التعرف على الأبواب الأصولية التي يتطرق فيها القاضي عبد الجبار إلى المصلحة من خلال مؤلفاته ومن خلال آراءه الأصولية التي نقلها عنه طلبته أو أتباعه، ثم معرفة علاقة خطاب الشارع بالمصلحة من وجهة نظر القاضي عبد الجبار، ففي دراسته للمصادر التشريعية المختلفة (الخطاب، الإجماع، أفعال النبي، القياس، وحديث الأحاد) في كتابه "الشرعيات" من كتابه "المغني في أبواب التوحيد والعدل" قام القاضي عبد الجبار بسرد عدد من الشروط التأسيسية التي يجب أن تتوفر في هذه الأدلة كي تؤدي وظيفتها التشريعية، ومنها المصلحة، فسنحاول ذكر تلك المحددات التي أشار إليها، وسنتطرق أيضا إلى الإشارة إلى منهج المعتزلة في أصول الفقه باعتبارهم جزء من طريقة المتكلمين في أصول الفقه، لنصل لاستنتاج الفرق الموجود بين منهج الأشاعرة والمعتزلة في

* د.، جامعة كارابوك / كلية الإلهيات، naimhank@karabuk.edu.tr، orcid.org/0000-0002-3597-6308

أصول الفقه بشكل العام في المصادر التي ذكرها القاضي عبد الجبار ثم باب المصلحة بشكل
أخص، على ذلك يسكون بحثنا مكون من ثلاثة مباحث رئيسية وهي أصول الفقه بين المعتزلة
والأشاعرة ضمن طريقة المتكلمين ونتعرف فيه أيضا على الفكر الأصولي عند القاضي عبد
الجبار، ثم المبحث الثاني نتناول فيه النظرية الأصولية عن القاضي عبد الجبار عند حديثه عن
الشرعيات، والمبحث الثالث نخصصه للمصلحة عند القاضي عبد الجبار. وستتبع في هذا
البحث المنهج الاستقرائي لتتبع آراء القاضي الأصولية والمنهج التحليلي لمناقشتها، ثم المنهج
المقارن لمعرفة أوجه التشابه والاختلاف بين آراء المعتزلة والأشاعرة في أصول الفقه.
الكلمات المفتاحية: أصول الفقه، المصلحة، الفكر الأصولي، المعتزلة، القاضي عبد الجبار.

al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār’s View on Maslaha in Usul Fiqh

Naim Hank*

Abstract

This research aims to explore the concept of interest (Maslaha) from the point of view of al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, as he refers to this concept in many of his writings and considers interest to be the goal of all Sharia evidence; therefore, all Sharia rulings must be consistent with the principle of human interest and benefit. Finding the key chapters in which al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār addresses the interest in his writings is the research's main challenge. In his book "Mugnī fī abwāb al-tawḥīd wa al-‘adl" al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār enumerated several fundamental requirements that the Sharia's evidence must meet in order to fulfill the legislative role. The existence of interest is one of these prerequisites. We will attempt to address the conditions he mentioned, as well as the mention of the Mu'tazila approach in the concept of interest. Therefore, our research will focus on three primary topics: the first is the principles of jurisprudence between the Ash'aris and the Mu'tazila, the second topic will be al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's principles of jurisprudence theory through his book "Mugnī āi abwāb al-tawḥīd wa al-‘adl"; and the third area will be al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's opinion about interests. In order to identify the similarities and differences between the Mu'tazila and Ash'aris views on the principles of jurisprudence, and to trace al-Qāḍī's jurisprudential principles and his interests' point of view, we will first use an inductive approach than an analytical approach to discuss them.

Keywords: Principles of Jurisprudence, al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, Interest, Maslaha.

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, naimhank@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3597-6308

نقض القاضي عبد الجبار عقلا نقد النظام للقياس

Mahmud Muhammed Özdemir*

الملخص

يعد القياس أداة منهجية هامة في الفقه الإسلامي لإصدار الأحكام على المشاكل الجديدة التي قد تواجه حتى يوم القيامة. يتم ذلك من خلال نقل الأحكام الثابتة بالنصوص الشرعية في الأصول إلى المسائل الجديدة باستخدام القياس. ومن حيث كونه دليلاً عقلياً، فإن استخدام القياس يُعتبر معياراً لتصنيف المذاهب بناء على مواقفها من العقل والرأي. ولما كان النظام يميل إلى رفض القياس عقلياً بدعوى عدم توافق أصول الشريعة مع أحكام العقل، فإن رد القاضي عبد الجبار الذي يُعلي من شأن العقل يُعتبر ذا أهمية كبيرة. إن دراسة دفاع وانتقاد هذين المفكرين المعتزليين، المعروفين بتقديرهما للعقل، للقياس من منظور عقلي يُعتبر أمراً بالغ الأهمية في الفكر الإسلامي. النظام، الذي كان من أبرز مفكري المعتزلة في القرن الثالث الهجري، يرى أن الشريعة في إصدار الأحكام لا تأخذ بعين الاعتبار أسس العقل، وبالتالي فإن استخدام القياس على أصول غير متسق بينها عقلاً لا يُتوقع منه أن يُحقق النتائج الصحيحة التي يريدها الشارع. من جهة أخرى، كان القاضي عبد الجبار، الذي يُعتبر من أعلام المعتزلة في القرن الرابع الهجري، لا يختلف مع النظام في أن بعض أصول الشريعة لا تتناسق مع أحكام

* د.، جامعة هيتيت/ كلية الإلهيات، m_muhammedozdemir@hotmail.com، orcid.org/6090-4561-0002-0000

العقل بينها وليست مبنية على مبادئ عقلية. وعلى الرغم من ذلك يرى أن القياس، الذي هو دليل عقلي، استخدامه في الشريعة جائز عقلاً.

من الأهمية بمكان دراسة هذا الرد لفهم وجهة نظر القاضي عبد الجبار حول قابلية الشريعة للعقل. في هذا البحث، سيتم تناول الدفاع العقلي للقاضي عبد الجبار عن القياس في مواجهة نقد النظام بالتفصيل. تُظهر هذه الدراسة كيف أن القاضي عبد الجبار استطاع أن يدافع عن منهجية القياس بأسلوب عقلي، مؤكداً أن العقل يجيز التعبد بالقياس. والاختلاف العقلي بين الأصول لا يمنع الفروع المعتمدة على تلك الأصول من أن تكون متسقة في ذاتها. وبالتالي، لا توجد حاجة لتوافق أصول الشريعة مع أحكام العقل عند عبادة الله. من خلال هذا التحليل، يمكن فهم الأثر لهذا الحوار الفكري على تطوير أصول الفقه والفكر الإسلامي وكيف ساهم في تشكيل منهجيات الاستنباط التي لا زالت تدرس وتناقش حتى اليوم.

الكلمات المفتاحية: القاضي عبد الجبار، النظام، القياس، العقل

The Rational Refutation by Qāḍī ‘Abd al-Jabbār of al-Nazzam's Critique of Qiyas

Mahmud Muhammed Özdemir*

Abstract

Qiyas (analogical reasoning) is an important methodological tool in Islamic jurisprudence for issuing rulings on new issues that may arise until the Day of Judgment. This is achieved by transferring the fixed rulings from the foundational texts of Sharia to new issues through qiyas. As a rational evidence, the use of qiyas is considered a criterion for classifying schools of thought based on their stance toward reason and opinion. Given that al-Nazzam tends to reject qiyas on rational grounds, arguing that the foundations of Sharia do not align with the principles of reason, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's response, which elevates the status of reason, is of significant importance. Studying the rational defense and critique of qiyas by these two prominent Mu'tazili thinkers, known for their high regard for reason, is crucial in Islamic thought. Al-Nazzam, one of the most notable Mu'tazili thinkers of the third century AH, argues that Sharia, in issuing rulings, does not consider the principles of reason. Therefore, using qiyas on foundations that are not rationally consistent is not expected to yield the correct results intended by the Lawgiver. On the other hand, Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, a leading Mu'tazili scholar of the fourth century AH, does not disagree with al-Nazzam that some foundational aspects of Sharia are not consistent with reason and are not based on rational principles. However, he argues that qiyas, being a rational evidence, is rationally permissible to use in Sharia. It is crucial to study this refutation to understand Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's perspective on the compatibility of Sharia with reason. This research will examine Qāḍī ‘Abd al-Jabbār's rational defense of qiyas in response to al-Nazzam's critique in detail. The study demonstrates how Qāḍī ‘Abd al-Jabbār was able to defend the methodology of qiyas in a rational manner, asserting that reason permits worship through qiyas. The rational

* Assist. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Theology, m.muhammedozdemir@hotmail.com, orcid.org/6090-4561-0002-0000

inconsistency between the foundational principles does not prevent the derivative rulings based on those principles from being consistent in themselves. Therefore, there is no need for the foundational principles of Sharia to align with the principles of reason when worshipping God. Through this analysis, one can understand the impact of this intellectual debate on the development of the principles of Islamic jurisprudence and thought, and how it contributed to shaping the methodologies of legal reasoning that continue to be studied and discussed to this day.

Keywords: Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, al-Nazzam, qiyas, reason.

منزلة الحديث عند المعتزلة من خلال نصوص القاضي عبد الجبار الهمداني

(ت. ٤١٥ هـ)

Omar Mbarki*

الملخص

أسس المعتزلة لأنفسهم نسقا كلاميا يقوم على الأصول الخمسة الآتية: التوحيد، والعدل، والوعد والوعيد، والمنزلة بين المنزلتين، والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر. وقد اعتمدوا في إثبات هذه الأصول على دلالة العقل أولا، إذ به يُعرف الحُسن والقبح، وبه يُميّز بين أحكام الأفعال وبين أحكام الفاعلين، فهو الأصل الأول، عندهم، من حيث ترتيب الأدلة، وبعده تأتي الأدلة السمعية الأخرى، ويعللون هذا الترتيب بقولهم: إن تلك الأدلة لا تُعلم حجيتها إلا من قبله، فبه تعرف إلهية الإله، وبه يُعلم أن قول الرسول حجة، وأن الإجماع حجة. وبناء على هذا؛ يُتهم المعتزلة برفض السنة مطلقا والتهوين من شأنها والإعلاء من منزلة العقل على حسابها، ويعزز خصومهم هذا الاتهام بإيراد مواقف بعض متقدميهم: كواصل بن عطاء، وعمرو بن عبيد، وأبي عمرو النظام والجبائيان من الحديث بقسميه: الأحاد والمتواتر، والتي تفيد رفضهم إعمال القسم الأول في العقائد والأصول، لأنها قطعية، والقطعي لا يثبت إلا بالقطعي، بينما يشترطون في القسم الثاني شروطا تعجيزية! إن هذا الموقف السلبي من الحديث، والذي يُعزى إلى

* مؤسسة دار الحديث الحسنية، جامعة القرويين، المملكة المغربية، Omarmbarki12@gmail.com، orcid.org/0009-0001-7355-8406

المعتزلة عامة، يُواجه بما يجده الناظر في مصنفات بعض أئمتهم، كالقاضي عبد الجبار الهمداني، من إيراد النصوص الحديثية لتحقيق أغراض منها: إقامة الحجج والأدلة على صحة أصول مذهبهم، ورد حجج خصومهم من المرجئة والجهمية والمجسمة... بل إن بعضهم يصرح بأن أصول مذهبهم مأخوذة من الكتاب والسنة، وأنهم هم أهل السنة والجماعة! من خلال ما تقدم؛ يمكن صياغة إشكالية هذا البحث في الأسئلة الآتية: ما منزلة الحديث في الكلام الاعتزالي عامة؟ وما موقف القاضي عبد الجبار من إعمال الحديث في مسائل الأصول؟ وهل يختلف موقفه عن عن موقف متقدمي المعتزلة؟

الكلمات المفتاحية: المعتزلة، القاضي عبد الجبار، الحديث، السنة، علم الكلام

**The status of Hadith According to The Mu'tazilites Through the
Texts of al-Qāḍī Abd al-Jabbār al-Hamadhani
(d. 415 h)**

Omar Mbarki*

Abstract

The Mu'tazilites are accused of rejecting the Sunnah and elevating the reason beyond it. This accusation is supported by the statements of some of their prominent figures, such as Wasil ibn Ata, Amr ibn Ubaid, al-Nazzam, Abu Ali al-Jubba'i, and Abu Hashim al-Jubba'i, which suggest their reluctance to use Hadith for establishing beliefs.

However, this general negative stance towards Hadith is attributed to the Mu'tazilites confronted by what we find in the works of Qāḍī Abd al-Jabbār al-Hamadhani, who includes Hadith in his writings to support the validity of his school's principles and to counter the arguments of his opponents. In this study, we will address the validity of this accusation by answering the following questions: What is the status of Hadith among the Mu'tazilites in general? What is Qāḍī Abd al-Jabbār's position on using Hadith in matters of belief? And does his stance differ from that of earlier Mu'tazilites?

Keywords: The Mu'tazilites, Qāḍī Abd al-Jabbār, Hadith, Sunnah, Islamic theology.

* Dar al-Hadith al-Hassaniya Foundation, al-Qarawiyyin University, Kingdom of Morocco, Omarmbarki12@gmail.com, orcid.org/0009-0001-7355-8406

منزلة الحديث عند المعتزلة من خلال نصوص القاضي عبد الجبار الهمداني

(ت. ٤١٥ هـ)

Muhammed Siddik*

الملخص

تعد مسألة الحديث وقبوله وفهمه من أهم المسائل الفارقة بين المذاهب الإسلامية وخاصة المذاهب الكلامية، حيث كان أهل الحديث يهتمون بالفرق الأخرى برد الحديث بناء على أصولهم الفكرية، وهنا تبدى نقطة التمايز، ففي حين كان أهل الحديث يقيمون نظرتهم المعرفية وأصولهم الفكرية على الأحاديث والمرويات بشكل عام، كانت الفرق الأخرى تقيم الحديث ضمن معايير فكرية مختلفة عن المنهجية التي اتبعها أهل الحديث، من طرف آخر لم تشغل الفرق الإسلامية كالمعتزلة بعلم الحديث رواية ودراية كما اشتغل أهل الحديث، غير أن القاضي عبد الجبار وهو من رؤوس المعتزلة كان يشكل استثناء، فلقد كان له اشتغال في رواية الحديث وشرحه في كتابه المسمى بالأمالى. ربما لا نستطيع أن نقول بأن كتاب الأمالى هو شرح بالمعنى الكلاسيكي غير أنه يحتوي الكثير من آراء القاضي عبد الجبار، والسؤال الذي يجب أن يطرح هنا كيف يمكن لمعتزلي أن يشرح الحديث، وكيف يتأثر منهجه في فهم الحديث بمنهجه الكلامي، ذلك أن الكلام هو الأرضية الفكرية الكبرى والتصور العام ومن المعلوم أن القاضي

* د.، جامعة كارابوك / كلية الإلهيات، muhammedsiddik@karabuk.edu.tr، orcid.org/0000-0001-6773-3303

معتزلي والفكر المعتزلي تحكمه قواعد كلامية كبرى يعبر عنها بالأصول الخمسة، فهل أثرت هذه الأصول الخمسة على مقارنته في الشرح؟ ولذلك ثمة أسئلة بحث تنبع من هذه الإشكالية هي على الشكل التالي: هل تأثر القاضي عبد الجبار بمدرسة أهل الحديث في شرحه؟ ما المنهجية العامة التي اتبعها في تناوله للأحاديث فهما ودراية؟ منهجية البحث قائمة على تحليل كتاب الأمالي للقاضي عبد الجبار في ضوء فكره المعتزلي العام، ثم مقارنة هذه النتائج ببقية الشروح لفهم نقاط الاتصال والانفصال.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الكلام، أهل الحديث المعتزلة، شرح الحديث

The Influence of Mu'tazilite Thought on Qāḍī Abd al-Jabbār's Interpretation of Hadith

Muhammed Sıddık*

Abstract

The issue of hadith acceptance and understanding is one of the most critical points of distinction among Islamic sects, particularly theological schools. Ahl al-Hadith (the traditionalists) often accused other sects of rejecting hadith based on their intellectual principles. Here lies the key difference: while Ahl al-Hadith grounded their epistemology and intellectual foundations primarily on hadith and transmitted reports, other sects evaluated hadith according to intellectual criteria different from the methodology followed by Ahl al-Hadith. On the other hand, Islamic sects such as the Mu'tazilites were not as engaged in the sciences of hadith, both in transmission and critique, as Ahl al-Hadith were. However, Qāḍī Abd al-Jabbār, a leading figure of the Mu'tazilites, represents an exception. He did engage with the transmission and interpretation of hadith in his work *al-Amali*. Although we may not consider *al-Amali* a classical commentary in the conventional sense, it does contain many of Qāḍī Abd al-Jabbār's views. The question that arises here is: how could a Mu'tazilite interpret hadith, and how does his theological methodology influence his understanding of hadith? Given that theology (*kalam*) forms the overarching intellectual framework and that it is known that Qāḍī Abd al-Jabbār adhered to Mu'tazilite thought, which is governed by five major theological principles, did these principles affect his approach to interpreting hadith? Thus, several research questions emerge from this problem, such as: Was Qāḍī Abd al-Jabbār influenced by the methodology of Ahl al-Hadith in his interpretation? What general methodology did he adopt in his understanding and critique of hadith? The research methodology involves analyzing Qāḍī Abd al-Jabbār's *al-Amali* in light of his Mu'tazilite thought, followed by

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, muhammedsiddik@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6773-3303

comparing these findings with other commentaries to understand points of convergence and divergence.

Keywords: Hadith. Theology. Ahl al-Hadith. Mu'tazilites. Interpretation of Hadith.

المدرسة العقلية والحديث النبوي؛ القاضي عبد الجبار المعتزلي وموقفه من "أحاديث الرؤية" نموذجًا

Kemel Fettuh*

الملخص

حَثَّ الإسلامُ على إعمالِ الفكرِ والتدبُّرِ في المسائلِ الكونيةِ، وفتحَ بابَ الاجتهادِ في المسائلِ الفقهيةِ، بل وجعلَ العقلَ مناطَ التكليفِ، وعلى الرُّغمِ مِنَ المنزلةِ العليا التي حباها الشرعُ للعقلِ البشري؛ إلا أنه جعلَ له حُدودًا وضوابطًا، إذ أنَّ محدوديةَ مُخرجاتِ العقلِ البشري نابعةٌ من محدوديةِ مُدخلاته؛ وهي الحواسُّ البشرية، وفي نظرِ الشرعِ فإنَّ مجالَ إعمالِ العقلِ محدودٌ بنطاقِ قدراته، فإنَّ تعدُّاه الإنسانَ يُعتَبَرُ مُتجاوزًا للحدِّ الشرعي. وقد فرَّقَ الإسلامُ بينَ الأمورِ الغيبيةِ التي هي محضُ الإيمانِ والتَّسليمِ، وبينَ الأمورِ الماديةِ التي تدخلُ ضمنَ نطاقِ الحواسِّ والفدراتِ البشريةِ، إلا أنَّ زوَادِ المدرسةِ العقليةِ في القديم والحديثِ أطلقوا زمامَ العقلِ ولم يُسلموا بمحدوديةِ مُخرجاته، وقامَ القاضي عبد الجبار المعتزلي باعتباره أحدَ رُموزِ المدرسةِ الاعتزاليةِ العقليةِ برَدِّ بعضِ أحاديثِ الآحادِ بدعوى ظنيَّةِ ثبوتها، أو بشبهةِ الاستحالةِ العقليةِ، أو بدعوى التَّقديسِ والتَّنزيهِ، كما في الأحاديثِ الواردةِ "الرؤية" وغيرها. ويهدفُ هذا البحثُ إلى بيانِ موقفِ القاضي عبد الجبار المعتزلي مِنَ السنةِ النبويةِ؛ كنموذجٍ على موقفِ المدرسةِ العقليةِ

* د.، جامعة كارابوك / كلية الإلهيات، fkamal@karabuk.edu.tr، orcid.org/0000-0003-2063-2139

عَمَوِّمًا مِّنَ الْحَدِيثِ النَّبَوِيِّ بِالْوُقُوفِ عَلَى الْأَحَادِيثِ الصَّحِيحَةِ الَّتِي قَامُوا بِرَدِّهَا، وَدِرَاسَةِ أَحَادِيثِ "الرُّؤْيَا" وَأَسْبَابِ رَدِّ الْقَاضِي عَبْدِ الْجَبَّارِ لَهَا، وَالْجَوَابِ عَنِ اعْتِرَاضَاتِ الْمُعْتَزَلَةِ عَنْ هَذِهِ الْأَحَادِيثِ، وَبَيَانِ دَرَجَتِهَا، وَمَبْلَغِ حُجَّتِهَا عَلَى مَنْهَجِ أَهْلِ الْحَدِيثِ. وَقَدْ تَوَصَّلَ الْبَاحِثُ إِلَى أَنَّ إِعْمَالَ الْعَقْلِ الْبَشَرِيِّ خَارِجٌ نِطَاقِ قُدْرَاتِهِ يُؤَدِّي إِلَى نَتَائِجٍ عَكْسِيَّةٍ مُخَالَفَةٍ لِمَقَاصِدِ الشَّرْعِ، وَأَخْطَاءٍ عِلْمِيَّةٍ وَمَعْرِفِيَّةٍ، وَأَنَّ كَرَامَةَ الْإِنْسَانِ تَكْمُنُ بِالْإِقْرَارِ بِمَحْدُودِيَّةِ قُدْرَاتِهِ، وَأَنَّ الْأَحَادِيثَ الَّتِي اعْتَرَضُوا عَلَيْهَا صَحِيحَةٌ مِنْ حَيْثُ الصَّنْعَةُ الْحَدِيثِيَّةُ، وَيُمْكِنُ فَهْمُهَا وَتَأْوِيلُهَا عَلَى مَنَاحِ عَقْلِيَّةٍ وَشَرْعِيَّةٍ شَتَّى، وَأَنَّ التَّسْرُعَ فِي الرَّدِّ وَالْإِنْكَارِ أَمْرٌ غَيْرٌ مَحْمُودٍ شَرْعًا وَعَقْلًا.

الكلمات المفتاحية: المدرسة العقلية، الحديث النبوي، القاضي عبد الجبار، الاستحالة، التنزيه

The Rationalism and the Prophet's Hadith; Qāḍī Abd al-Jabbār al-Mu'tazili and his Views on the "Vision Hadiths" as an Example

Kemel Fettuh*

Abstract

Islam encourages the exercise of thought and contemplation in cosmic issues, and has opened the door for *Ijtihad* (mental effort) in jurisprudential issues, and made the human mind as basis of *Shari* assignment. Despite the high status that *Islamic law* accords to human intellect; *Islam* has set boundaries and regulations for human mind, since the limitations of human intellect are derived from the limitations of its inputs, which are the human senses. From a *Sharia* perspective, the scope of employing intellect is confined within its capabilities; if a person exceeds these limits, are considered to have overstepped the *Sharia* boundaries. *Islam* distinguishes between matters of the unseen (*Al-Ghaib*); which is purely based on faith and submission, and materials issues that fall within the field of human senses abilities. However, the proponents of the ancient and modern rationalist school have unleashed the reins of reason and have not acknowledged the limitations of its outputs. Qāḍī *Abdul-Jabbār Al-Mu'tazili*, as one of the prominent figures of the rationalist *Mu'tazila* school, rejected some *Hadiths* of *the Ones (Aḥad)* on the grounds of their speculative authenticity, or due to the perceived rational impossibility, and the pretext of sanctity exaltation (*Tanzih*), as in the *Hadiths* concerning "*the vision*" (*Ru'yatullah*) and some others *Hadiths*. This research aims to clarify the position of Qāḍī *Abdul-Jabbār Al-Mu'tazili* towards the *Sunnah*, as an example for the rationalist school's stance on the *Prophetic Hadiths*, by examining the authentic (*Sihhat*) of *Hadiths* that they rejected, studying the *Hadiths* of "*the vision*" (*Ru'yatullah*) and the reasons for Qāḍī *Abdul-Jabbār's* rejection of such *Hadiths*, responding to the *Mu'tazilites* objections to these *Hadiths*, Examine the degree of authenticity of these *Hadiths* according to the methodology of the scholars of *Hadith*. The researcher has attained at the following

* Assist. Prof. Dr., Karabük University, Faculty of Theology, fkamal@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2063-2139

conclusions: i) The exercise of human intellect beyond its capabilities leads to counterproductive results that contradict the objectives of *Sharia*. ii) Exercise of human intellect beyond its capabilities leads to scientific epistemological errors. iii) The dignity of humans lies in acknowledging the limitations of their abilities. iv) The *Hadiths* that were objected by the *Mu'tazilites* are authentic according to *Hadith* scholars. v) These *Hadiths* can be understood or interpreted in various rational and *Sharia*-compliant ways. vi) Hastiness in rejection or denial of *Hadiths* is neither commendable in *Sharia* nor reason

Keywords: Rationalism, Prophetic *Hadith*, *Qāḍī Abdul-Jabbār*, impossibility, glorification (*Tanzih*)

نظرية الحُكم عند القاضي عبد الجبار

التأسيس والتطبيق

Hasan Alkhattaf*

الملخص

حفكرة الدّراسة: تدور فكرة البحث حول بيان منزلة الحكم/ الخلافة عند القاضي عبد الجبار، ويمكن القول إنّ المعتزلة وعلى رأسهم القاضي عبد الجبار أسسوا نظرية متكاملة حول الإمامة متعلقة بحكم تنصيب إمام - من جهة العقل أم النقل- والشرائط التي يجب أن تتوافر فيه، وهل يصح أن تكون بالتعيين أم بالشورى، وهل يجوز الخروج عليه بعد انعقاد الأمر له أم لا... أهمية الدّراسة: تأتي أهمية الدّراسة لبيان المنزلة العالية التي أولاها القاضي عبد الجبار لقضية الحكم باعتبارها منصبا لا يُستغى عنه وكيف ربط القاضي بين فكرة الإمامة وبين الأصول الخمسة، فقضية الإمامة من المسائل العملية التي لم تكن منفصلة عن الأصول الخمسة النظرية، وكيف استطاع القاضي عبد الجبار ومن قبله المعتزلة تأسيس نظرية سياسية كاملة متعلقة بالحكم أسباب الاختيار: تعود أسباب الاختيار إلى اختصاصي بالفكر الاعتزالي وخاصة أنّ موضوع رسالة الدكتوراه هو بعنوان "منزلة السنة في الفكر المعتزلي" وقد نشرت بحوثا كثيرة بفضل الله

* د.، جامعة قطر، كلية الشريعة والدراسات الإسلامية، khattaf72@gmail.com - orcid.org/0000-0003-3800-8078

حول المعتزلة منها بحوث في تركيا وخارج تركيا ولكن هذا العنوان المرسل هو جديد لم يتم التطرق له من قبل.

هيكل الدراسة: تُقسم الدراسة إلى قسمين. المبحث الأول: التأسيس: ويتعلق بالحديث عن علاقة الإمامة بأصل الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وعن مفهوم الإمامة وشروطها وموقفه من اختيار الحاكم وتنصيبه ودور الأمة في ذلك وهل تجب بالعقل او النقل. المبحث الثاني: التطبيق: ويتعلق بالموقف من خلافة أبي بكر وعمر رضي الله عنهما ومن الأحاديث المتعلقة بذلك كالأحاديث التي تربط الخلافة بشروط معينة ككونه قرشياً مثلاً، ويدخل في هذا الجانب الردود على الشيعة الإمامة في موقفهم من خلافة أبي بكر وعمر رضي الله عنهما، وموقفهم من ملوك بني أمية. ويدخل في التطبيق وقوفهم مع بعض خلفاء بني العباس في نصرة مذهبهم الاعتزالي في قضية خلق القرآن

وفي كل من الجانبين نقارن بين موقف القاضي مع موقف أهل السنة في هذه المسائل. النتائج المتوقعة من الدراسة:

- الربط العملي بين الجانب النظري وهو الأصول الخمسة وبين الجانب التطبيقي
- القدرة الحجاجية عند القاضي عبد الجبار في السعي لإبراز القضايا التي يعتقدها
- الخلاف بينه وبين أهل السنة في قضية الحاكم المتغلب، فالحاكم المتغلب لا تصح به الخلافة ولا تجب له الطاعة
- وجود نظرية سياسية متكاملة عند المعتزلة متعلقة بالحاكم والحكم والرعية

مصادر الدراسة: المصادر هي كتب القاضي عبد الجبار وأبرزها كتاب المغني حيث تحدث عن ذلك في الجزء العشرين من موسوعته المغني في أبواب التوحيد والعدل. وأيضا كتاب المجموع في المحيط بالتكليف والأصول الخمسة في بعض المواضع

الكلمات المفتاحية: القاضي عبد الجبار، الحُكم، السياسة الشرعية، الشيعة، المعتزلة

The Theory of Judgment by Qāḍī Abd al-Jabbār

Establishment and Application

Hasan Alkhattaf*

Abstract

Study Idea: The idea of the research revolves around explaining the status of judgment/caliphate according to Qāḍī Abd al-Jabbār. It can be said that the Mu'tazilites, led by Qāḍī Abd al-Jabbār, established a comprehensive theory regarding the Imamate, related to the rule of appointing an Imam—whether by reason or by transmission—and the conditions that must be met in him, and whether it is valid to appoint by designation or by consultation, and whether it is permissible to rebel against him after the matter has been settled for him or not...**Importance of the Study:** The importance of the study comes from highlighting the high status that Qāḍī Abd al-Jabbār gave to the issue of judgment, considering it a position that cannot be dispensed with, and how Qāḍī linked the idea of the Imamate with the five principles. The issue of the Imamate is among the practical matters that were not separate from the five theoretical principles. The study shows how Qāḍī Abd al-Jabbār, and the Mu'tazilites before him, were able to establish a complete political theory related to governance. **Reasons for the Choice:** The reasons for choosing this topic go back to my specialization in Mu'tazilite thought, especially since the subject of my doctoral dissertation is titled "The Status of the Sunnah in Mu'tazilite Thought." I have published many researches, by the grace of God, on the Mu'tazilites, including researches in Turkey and outside Turkey. However, this proposed title is new and has not been addressed before.

Structure of the Study: The study is divided into two sections: **First Section: Establishment:** It deals with discussing the relationship of the Imamate with the principle of enjoining good and forbidding evil, the concept of the Imamate, its conditions, his

* PhD., Qatar University, College of Shariaa and Islamic Studies, khattaf72@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3800-8078

position on the selection and appointment of the ruler, and the role of the Ummah in that. It also addresses whether the Imamate is obligatory by reason or by transmission. Second Section: Application: It relates to the position on the caliphate of Abu Bakr and Umar, may God be pleased with them, and the hadiths related to that, such as the hadiths that link the caliphate with certain conditions, like being from the Quraysh, for example. This section also includes responses to the Shia Imamate in their position on the caliphate of Abu Bakr and Umar, may God be pleased with them, and their position on the Umayyad kings. It also includes their support for some of the Abbasid caliphs in promoting their Mu'tazilite doctrine in the issue of the creation of the Quran. In both sections, we compare the position of Qāḍī Abd al-Jabbār with that of the Ahl al-Sunnah on these issues. Expected Outcomes of the Study: Practical linkage between the theoretical aspect, which is the five principles, and the practical aspect. The argumentative ability of Qāḍī Abd al-Jabbār in seeking to highlight the issues he believed in. The disagreement between him and the Ahl al-Sunnah on the issue of the tyrant ruler, as the tyrant ruler does not establish a legitimate caliphate, nor is obedience to him obligatory. The existence of a complete political theory among the Mu'tazilites related to the ruler, governance, and the subjects. Sources of the Study: The sources are the books of Qāḍī Abd al-Jabbār, most notably the book al-Mughni, where he discussed this in the twentieth volume of his encyclopedia al-Mughni on the topics of monotheism and justice. Also, the book al-Majmu' fi al-muhit bi-taklif and al-usul al-khamsa in some places.

Keywords: Qāḍī Abd al-Jabbār, judgment, Islamic political jurisprudence, Shia, Mu'tazilites.

الأبعاد السياسية لأصل الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عند القاضي عبد

الجبار المعتزلي

Toufik El Fellah*

الملخص

يعتبر الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر من القضايا الأساسية التي اتفقت عليها جميع الفرق والمذاهب الإسلامية نظرا للنصوص والشواهد القرآنية والحديثية المتعاضدة وطبيعة الرسالة. إلا أن المعتزلة بشكل خاص أحاطوها بمكانة عالية ووضع معياري، مما جعلها أصلا من الأصول الكبرى التي ميزت مدرسة الاعتزال منذ نشأتها. ويعد القاضي عبد الجبار (٣٥٩-٥٤١٥ / ٩٦٩-١٠٢٥م) أحد أعظم أقطاب المدرسة نظرا لمكانته والزمن الذي عاش فيه بعد أن ذاعت أفكار الاعتزال، وإحاطته بأقوال سلفه من أعلام المدرسة من جهة، والتراث الزاخر الذي تركه والذي يعتبر أكبر تراث عن عالم معتزلي وصلنا، ليشكل لنا صورة تقرب من الاكتمال عن أصول المذهب وشرحها وتياراته وطبقات شيوخه وأفكاره الإصلاحية والوسائل العلمية والتربوية الملائمة... إذ لم تكن الأعمال التي قام بها القاضي عبد الجبار قاصرة على البعد التنظيري الحجاجي أو الاستدلالي كما يُتهم غالبا أرباب الكلام، حيث يتم إقصاء واستبعاد الأبعاد العملية الناتجة عن الجهد التنظيري الواسع من التحليل، خصوصا الأبعاد السلوكية للفرد

* طالب دكتوراه، جامعة السلطان مولاي سليمان، بني ملال، المغرب، elfellahtoufik@gmail.com orcid.org/0009-0008-2645-8673

والجماعة، والآثار السياسية على الدولة والمجتمع حكاما ومحكومين، مما يجعل مقارنة أفكار هذا المذهب أو ذلك، مقارنة اختزالية، سرعان ما تتحول إلى مواقف عدائية واصطفافات مذهبية، تحرم الباحث من الحصول على صورة كاملة و على تقييم التجربة المذهبية استنادا على كل أبعادها الحضارية وآثارها، سواء أكان لها نصيب من الذبوع والانتشار والتطبيق على أرض الواقع كما الحال مع المدرسة السنية أو الشيعية (في بعض الفترات)، أم حُرمت ذلك، كما المدرسة الاعتزالية والظاهرية. ومن هذا المنطلق تناقش هذه الورقة الأبعاد السياسية لأصل الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر عند القاضي أبي الحسين، حيث ارتبط هذا الأصل في فكره بالإمامة، نظرا لكون أكثر ما يدخل في الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر لا يستطيع القيام به إلا الأئمة كما بيّن ذلك بتفصيل، وأورد كل ما يتعلق بالإمامة من حديث عن حقيقتها وطرق انعقادها وحلّها وصفات الإمام وشروط البيعة وغيرها، مما يسهم في بلورة نظرية في فقه الإمامة متكاملة بأبعاد سياسية لها آثار عميقة وتأثيرات مهمة على النظريات السياسية المنافسة كالتي عاصرت القاضي عبد الجبار خصوصا أنه عاش في عصر النفوذ البويهبي ذي التوجه الشيعي. كما تُشكّل آراؤه حول حقيقة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وغاياته وشروطه ووسائله وآلياته وكل القضايا التي تميّز بها فكر الاعتزال بشكل عام وفكر القاضي عبد الجبار بشكل خاص في مسألة إحقاق المعروف وإنكار المنكر، أبعادا سياسية أخرى غاية في الأهمية تتناولها الورقة سواء على المستوى الفردي، أم على مستوى الأمة، أو في نطاق الدولة.

الكلمات المفتاحية: الاعتزال، القاضي عبد الجبار، الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، الإمامة.

The Political Dimensions of the Principle of Enjoining Good and Forbidding Evil According to the Mu'tazilite Qāḍī 'Abd al-Jabbār

Toufik El Fellah*

Abstract

The concepts of enjoining good and forbidding evil are fundamental principles agreed upon by all Islamic sects and schools of thought due to the numerous supportive Qur'anic verses and prophetic traditions, as well as the inherent nature of the Islamic message. However, the Mu'tazilites, in particular, accorded these concepts a high status and a normative position, making them one of the major principles that have distinguished the Mu'tazilite school since its inception. Qāḍī 'Abd al-Jabbār (359-415 AH / 969-1025 CE) is considered one of the greatest figures of the Mu'tazilite school due to his stature and the period in which he lived, after Mu'tazilite ideas had spread. His deep understanding of the statements of his predecessors from the school's prominent figures, combined with the rich legacy he left behind—which constitutes the largest surviving body of work from a Mu'tazilite scholar—provides us with a near-complete picture of the principles of the school, their explanation, its trends, its various generations of scholars, its reformative ideas, and the appropriate scientific and educational methods. The contributions of Qāḍī 'Abd al-Jabbār were not limited to theoretical, dialectical, or inferential aspects, as is often accused of the scholars of kalām (theology), where the practical dimensions resulting from extensive theoretical efforts are often excluded from analysis. This is especially true for the behavioral aspects of individuals and communities, as well as the political effects on the state and society, both rulers and subjects. This exclusion leads to a reductive approach to the ideas of a particular school, which quickly transforms into antagonistic stances and sectarian alignments, depriving the researcher of obtaining a complete picture and evaluating the doctrinal experience based on all its civilizational dimensions and impacts, whether it gained widespread acceptance and implementation, as with the

* PhD student, Sultan Moulay Sleiman University, Beni Mellal, Morocco, elfellahtoufik@gmail.com, orcid.org/0009-0008-2645-8673

Sunni or Shi'a schools (during certain periods), or was deprived of this, as with the Mu'tazilite and Zahirite schools. From this perspective, this paper discusses the political dimensions of the principle of enjoining good and forbidding evil according to Qāḍī Abu al-Husayn, where this principle in his thought is closely related to the concept of imamate (leadership). This is because the majority of the acts of enjoining good and forbidding evil can only be carried out by the imams, as he explained in detail. He discussed everything related to the imamate, including its reality, the methods of its establishment and dissolution, the qualities of the imam, the conditions of allegiance, and more. This contributes to the formulation of a comprehensive theory of fiqh al-imama (jurisprudence of leadership) with political dimensions that have profound implications and significant effects on competing political theories, particularly those contemporary to Qāḍī 'Abd al-Jabbār, especially as he lived during the Buwayhid influence, which had a Shi'a orientation. Moreover, his views on the reality of enjoining good and forbidding evil, its objectives, conditions, means, and mechanisms, as well as all the issues that characterized Mu'tazilite thought in general and Qāḍī 'Abd al-Jabbār's thought in particular on the matter of establishing good and denouncing evil, represent other significant political dimensions. These are addressed in the paper, whether at the individual level, the level of the ummah (community), or within the scope of the state.

Keywords: Mu'tazilism, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Enjoining Good and Forbidding Evil, Imamate.

الفكر السياسي عند القاضي عبد الجبار

Isam Abdul Mola*

الملخص

أثبت القاضي عبد الجبار بن أحمد الهمداني (ت 359هـ، 1025م) علو كعبه في العلم والمعرفة والقضاء، وكان من أبرز متكلمي الشافعية وعلمائهم في القرن الرابع الهجري والنصف الأول من القرن الخامس. عاصر شيخ المعتزلة ست دول مترامية الأطراف: العباسية، والأموية، والفاطمية، والحمدانية، وآل زياد في اليمن، والغزنوية، وترعرع في العصر الثاني من الخلافة العباسية، ورافق دولة بني بويه منذ نشأتها حتى السقوط، وعين العهد الذي بدأت الدولة بالانقسام الجغرافي والعلمي؛ فالخليفة سني المذهب، وبنو بويه -الذي مارس القاضي عمله في كنفهم- من الشيعة، والشعب موزع بين المعتزلة وأهل الحديث والأشاعرة والماتردية. وشاهد أيضًا تنافس الأمراء إلى درجة استقلال كثير منهم بالحكم، وعاش في زمن الاضطرابات السياسية التي تداولت من الخلفاء فيها على كرسي الحكم. وفي السياق نفسه، أرخ المتخصصون صداقته مع الوزير صاحب بن عباد، ومهدت له هذه العلاقة شغل منصب "قاضي القضاة" بصلاحيات واسعة ونفوذ كبير لدى بني بويه مدة طويلة (18 سنة)، حيث كان القضاء من أهم مناصب الدولة، وأشدّها حساسية وتأثيرًا. في ظل تلك الظروف السياسية السابقة، ما

* أ.م.، كلية العلوم الشرعية، عمان، Dr.Isam.Abdulmola@gmail.com، orcid.org/0000-0002-7423-3208

ملاحُ الفكرِ السِّيَاسِيّ عند القاضي عبد الجبّار، ولاسيما أنه فَصّل في الإمامة، وشروطِ الإمام، والمباحث ذات الصّلة بالدولة في كتبه التي سَطَّرها؟ وما مدى تطابقه مع أهل السنّة المعاصرين له في فكره السِّيَاسِيّ؟ وهل حَتَمَت عليه خدمته في ظلّ دولة غير سنية تنازلاتٍ سِياسِيَّةً بطريقةٍ ناعمةٍ كرمى لبي بويه؟ تلك هي الأسئلةُ البحثيةُ التي سيُجيب عنها الباحثُ في هذه الورقة المقدّمة لمؤتمر القاضي عبد الجبّار الدّوليّ، المقام في جامعة كارابوك التّركية. وبالنسبة للجديد الذي يقدّمه البحث فإن رسم ملاح شخصيّة القاضي عبد الجبّار السِّيَاسِيَّة يُسهم في تلمّس الدّروس السِّيَاسِيَّة المستفادة من الواقع العمليّ الذي مارسه، ومن الأحداث السِّيَاسِيَّة التي فرّضت نفسها، ويبرز كيفية تفاعله مع مجمل اضطرابات السّلطة والدّولة؟

الكلمات المفتاحية: القاضي عبد الجبّار، السِّيَاسَة عند عبد الجبّار، المعتزلة والسِّيَاسَة، قاضي القضاة والسِّيَاسَة.

The Political Thought of Qāḍī Abd al-Jabbār

Isam Abdul Mola*

Abstract

Abdul-Jabbār al-Hamadani firmly established his high status in knowledge, scholarship, and jurisprudence. He was among the most prominent Shafi'i scholars of the 4th century AH and the first half of the 5th century. He was the Sheikh of the Mu'tazilites who lived through six expansive states: the Abbasid, Umayyad, Fatimid, Hamdanid, the Ziyad dynasty in Yemen, and the Ghaznavid. He grew up during the second era of the Abbasid Caliphate and accompanied the Buyid dynasty from its inception until its fall. He witnessed the period in which the state began to experience geographical and intellectual division; the caliph was Sunni, the Buyids—under whom the Qāḍī carried out his duties—were Shiite, and the population was divided among the Mu'tazilites, Ahl al-Hadith, Ash'arites, and Maturidites. He also witnessed the competition among the emirs, which led many of them to gain independence in their rule. He lived during a time of political turmoil, during which six caliphs successively occupied the throne. In the same context, specialists have documented his friendship with the vizier al-Sahib ibn Abbad, a relationship that paved the way for him to hold the position of "Chief Qāḍī" with extensive powers and significant influence within the Buyid dynasty for an extended period of 18 years. The judiciary was one of the most important, sensitive, and influential positions in the state. In light of the aforementioned political circumstances, what are the key features of Abdul-Jabbār's political thought, particularly given his detailed discussions on the Imamate, the conditions of the Imam, and other topics related to the state in his writings. To what extent does Abdul-Jabbār's political thought align with that of his Sunni contemporaries? Did his service under a non-Sunni state compel him to make subtle political concessions to Buyids? Regarding the novel contribution of the research, drawing the outlines of Qāḍī Abdul-Jabbār's political persona helps in identifying the political lessons learned from his

* Assoc. Prof. Dr., College of Sharia Sciences, Oman, Dr.Isam.Abdulmola@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7423-3208

practical experience and the political events that imposed themselves upon him. It also highlights how he interacted with the overall turbulence within the authority and the state.

Keywords: Qāḍī Abd al-Jabbār, Politics of Abdul-Jabbār, The Mu'tazilites and Politics, Chief Qāḍī and Politics.

موقف المعتزلة من الحديث (القاضي عبد الجبار نموذجاً)

Abdalwahab I. A. Zidan*

الملخص

إن ما جعل ادعاء إنكار المعتزلة للحديث يكثر في عصرنا هو ما يُطرح من قبل بعض الباحثين المعاصرين حول هذا الموضوع. سنسلط الضوء في هذه الورقة العلمية على موقف المعتزلة من الحديث، مع التركيز على آراء القاضي عبد الجبار حول هذا الموضوع. إن أقدم مصدر تناول هذا الادعاء بحسب ما أمكننا إثباته هو كتاب يُسمى: "الانتصار في الرد على المعتزلة القدريّة الأشرار" ليحيى بن أبي خير العمراني (ت ٥٥٨ هـ) وهو أحد علماء الشافعية في اليمن، وكان سبب تأليف هذا الكتاب هو دخول مؤلفه مع أحد علماء المعتزلة في مناظرة جدلية كانت نتيجتها العبارة التي تضمنها هذا الكتاب: "القدريّة ردوا جميع السنة وأنكروها، وأولوها بحسب آرائهم المُحرّفة". في الحقيقة هذه النتيجة التي توصل إليها العمراني هي نتيجة جدلية، لا يمكن أن تُقبل على إطلاقها، والسؤال الذي يتبادر إلى الذهن ما حقيقة موقف المعتزلة من الحديث، وينفرع عن هذا السؤال الأسئلة الفرعية التالية: هل جميع المعتزلة متفقون على رأي واحد فيما يتعلق بالحديث؟ أم لهم مواقف متباينة حول هذا الموضوع؟ ما هو موقف القاضي عبد الجبار من الحديث؟ ما هي الملابسات التاريخية التي أدت إلى الاختلاف بين أهل الحديث والمعتزلة؟

* د.، جامعة كارابوك / كلية الإلهيات، abdalwahabzidan@karabuk.edu.tr، orcid.org/0000-0001-6104-5964

في الحقيقة أن علم أصول الفقه تشكل من خلال أقوال المعتزلة والردود عليها، مما أثمر علماً نافعاً، الحاجة إليه ماسةً، ولاشك الاتهامات التي وجهت من قبل أهل الحديث للمعتزلة لا تخصهم وحدهم، فإن أهل الحديث بالإضافة إلى نقدهم للمعتزلة، انتقدوا أيضاً أهل الرأي وغيرهم من الفرق، وادعوا مخالفتهم للحديث.

وهذا يتطلب منا إعادة النظر في هذا الموضوع ودراسته بحسب سياقه التاريخي. وقد دافع القاضي عبد الجبار عن موقف المعتزلة من الحديث قائلاً: "الذين يدعون أن كتب المعتزلة لا تتناول الحديث، وهي عبارة عن بدع كلامية، هم من أهل النقل، ومعظمهم (ينقلون الحديث) بلا فهم". وهذا الموقف يعكس قبول المعتزلة للحديث. لذلك سنفضّل القول في موقف المعتزلة من الحديث، ونقف أكثر على آراء القاضي عبد الجبار المعتزلي حول هذا الموضوع.

الكلمات المفتاحية: المعتزلة، الحديث، القاضي عبد الجبار، أهل الحديث، خبر الأحاد

The Mu'tazilites' Position on Hadith (Qāḍī 'Abd al-Jabbār as an Example)

Abdalwahab I. A. Zidan*

Abstract

As a result of what some contemporary researchers have raised, the claim that the Mu'tazila denied the hadith has become widespread in this era. In this scientific paper, we will shed light on the Mu'tazila's position on the hadith, focusing on the opinions of Qāḍī 'Abd al-Jabbār on this subject.

The oldest source that addressed this claim, according to what we were able to prove, is a book called: "The Victory in the Response to the Evil Mu'tazila Qadariyya" by Yahya bin Abi Khair Al-Omrani (d. 558 h), one of the Shafi'i scholars in Yemen. The reason for writing this book was that its author entered into a dialectical debate with one of the Mu'tazila scholars, the result of which was the phrase included in this book: "The Qadariyya rejected all of the Sunnah and denied it and interpreted it according to their distorted opinions."

In fact, this result that Al-Omrani reached is a dialectical result that cannot be accepted in its entirety. The question that comes to mind is what is the true position of the Mu'tazila on the hadith? The following sub-questions branch off from this question: Do all the Mu'tazila agree on one opinion regarding the hadith? Or do they have different positions on this subject? What is the position of Qāḍī Abdul-Jabbār on Hadith? What are the historical circumstances that led to the disagreement between the people of Hadith and the Mu'tazila? In fact, the science of the principles of jurisprudence was formed through the statements of the Mu'tazila and the responses to them, which resulted in a useful science, the need for which is urgent, and there is no doubt that the accusations directed by the people of Hadith against the Mu'tazila do not concern them

* PhD., Karabük University, Faculty of Theology, abdalwahabzidan@karabuk.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6104-5964

alone, as the people of Hadith, in addition to their criticism of the Mu'tazila, also criticized the people of opinion and other groups, and claimed that they contradicted the Hadith. This requires us to reconsider this topic and study it according to its historical context. Qāḍī Abdul-Jabbār defended the position of the Mu'tazila on Hadith, saying: "Those who claim that the books of the Mu'tazila do not address the Hadith, and are nothing but theological innovations, are from the people of transmission, and most of them (transmit the Hadith) without understanding." This position reflects the Mu'tazila's acceptance of the Hadith. Therefore, we will elaborate on the position of the Mu'tazila on the Hadith and stop more on the opinions of Qāḍī Abdul-Jabbār al-Mu'tazili on this subject.

Keywords: Mu'tazilites, Hadith, Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Ahl al-Hadith, Khabar al-Ahad.

منهج القاضي عبد الجبار الهمداني في متشابه القرآن

Ahmed El Farrek*

الملخص

لا شك أن التراث العلمي الغزير الذي أثله القاضي عبد الجبار الهمداني في مختلف الفنون المعرفية من عقيدة وكلام وتفسير وبلاغة وتأويل وعلوم أديان، له أهميته العلمية والمنهجية والحضارية في تاريخ الأمة الإسلامية وحاضرها ومستقبلها، إذ استطاع من خلال مكانته العلمية وزعامته المذهبية أن يؤسس خيارا منهجيا أثرى المدرسة الاعتزالية ووفر لها سندا مرجعيا نهلت منه الأجيال المتلاحقة. ولعل من بين مؤلفاته التي حملت خصائص منهجه في تفسير وتأويل متشابه القرآن الكريم، كتاب "متشابه القرآن"، ضبط ومراجعة أحمد عبد الرحيم السايح وتوفيق علي وهبة، مكتبة الثقافة الدينية، القاهرة، الطبعة الأولى، ٢٠١٤/٥١٤٣٥م. وسنحاول من خلال مضامينه (في جزأين) أن نستكشف معالم منهج القاضي في تناول الآيات المتشابهة من خلال تتبع القضايا الكلامية التفصيلية التي عالجها، وإبراز استدلاله في إثبات موقفه منها، وكيفية معالجته للإشكالات المنهجية والمعرفية التي تطرحها الدلالات الظاهرة للنص القرآني. والنظر فيما إذا كان القاضي قد حافظ على الموقف الاعتزالي كما هو لحظة التأسيس أم أنه اجتهد ووجد من داخل المذهب واستطاع أن يراجع بعض المواقف العقدية والكلامية. ونستشرف من

* أ.د.، كلية أصول الدين، جامعة عبد المالك السعدي، تطوان-المغرب، a.elfarrek@uae.ac.ma orcid.org/0009-0000-6628-0891

خلال ذلك إظهار مكانة الإمام عبد الجبار ومنهجه في تناول متشابهات القرآن. ولهذا أقترح أن أتناول الموضوع من خلال المحاور الآتية: المحور الأول: منهج القاضي عبد الجبار في التفسير والتأويل، والمحور الثاني: منهج القاضي عبد الجبار في تناول متشابه القرآن، والمحور الثالث: دراسة قضايا عقديّة من تأويل آيات متشابهة.

الكلمات المفتاحية: القاضي عبد الجبار- متشابه القرآن- الظاهر- الاعتزال- التأويل.

al-Qāḍī Abdul-Jabbār al-Hamdhani’s Approach to the Similarities of the Qur’an

Ahmed El Farrek*

Abstract

There is no doubt that the abundant scientific heritage produced by Qāḍī Abdul-Jabbār al-Hamdhani in the various cognitive arts of doctrine, interpretation, rhetoric, interpretation, and religious sciences, has its scientific, methodological, and cultural importance in the history, present, and future of the Islamic nation, as he was able, through his scientific standing and sectarian leadership, to establish a methodological choice that enriched the school. Mu'tazila and provided it with a reference base from which successive generations drew. Perhaps among his books that bear the characteristics of his approach in interpreting and interpreting the Mutashabiyyah of the Holy Qur’an is the book “The Mutashabiyyah of the Qur’an”, edited and reviewed by Ahmed Abdel Rahim al-Sayeh and Tawfiq Ali Wahba, Library of Religious Culture, Cairo, first edition, 1435 AH/2014 AD. Through its contents (in two parts), we will attempt to explore the features of al-Qāḍī’s approach in dealing with similar verses by tracing the detailed verbal issues that he dealt with, highlighting his reasoning in proving his position on them, and how he dealt with the methodological and cognitive problems posed by the apparent connotations of the Qur’anic text. And to consider whether the Qāḍī maintained the Mu’tazila position as it was at the time of its founding, or whether he worked hard and renewed from within the doctrine and was able to review some of the doctrinal and theological positions. Through this, we hope to show the status of Imam ‘Abd al-Jabbār and his approach in dealing with similarities in the Qur’an. Therefore, I propose to address the topic through the following axes: The first axis: Qāḍī Abdul-Jabbār’s approach to interpretation and interpretation, the second axis: Qāḍī Abdul-Jabbār’s approach in

* Prof. Dr., D., Faculty of Fundamentals of Religion, Abdelmalek Saadi University, Tetouan, Morocco, a.elfarrek@uae.ac.ma, orcid.org/0009-0000-6628-0891

dealing with the similarities in the Qur'an, and the third axis: Studying doctrinal issues regarding the interpretation of similar verses.

Keywords: al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār, The similar Qur'an, Apparent understanding, Isolation, Interpretation.

القاضي عبد الجبار مفسراً

Muhammed Mahmud Kalou*

الملخص

لم ينزل القرآن الكريم لمجرد التلاوة اللفظية فحسب؛ بل نزل من أجل هذا مع فهم معانيه وتدبر آياته والعمل بما فيه، ولما كان علم تفسير القرآن من أهم العلوم الشرعية التي ينبغي على المسلم العناية بها، إذ أن شرف العلم بشرف المعلوم، عكف المفسرون على دراسته وتدبره وتفسيره، حتى وصلوا إلى فهم ما أشكل على بعضهم في معاني بعض الكلمات، وفقه سياق الآيات، ولقد ذادوا عن حياض القرآن الكريم، حتى بذلوا في سبيله الغالي والنفيس، ومع أن أكثرنا لا يوافق المعتزلة في أغلب آرائهم، ولكننا حين نحاجج الملحدين لا نجد سلاحاً أفتك من سلاح المعتزلة لدحض شبهاتهم، فلا ينكر فضلهم مغالط، والمسلمون مدينون لهم في ردودهم على أهل البدع والضلال قديماً وحديثاً، ولقد اخترت من بين المعتزلة القاضي عبد الجبار الهمداني لأهميته، إذ لم يكن مجرد مفكر في ظل الاعتزال يدخل في جفته كل من تبني الأصول الخمسة، بل كان القاضي مشاركاً في صناعة التفكير الاعتزالي، حيث كان يناقش آراء شيوخه ويحللها ويبررها ويحاول الجمع بينها، وربما أضاف إليها أو ردها، علاوة على أنه متمكن من إيراد الحجج، مع بديهة حاضرة، وبأسلوب رصين، وأثر الاعتزال واضح في كل ما

* أ.م.، كلية العلوم الإسلامية، جامعة اديامان، mkalu@adiyaman.edu.tr ، orcid.org/0000-0002-9664-0285

يكتبه ويفسره، فالنظرة العقلية البحتة لتفسير النص ديدنه، ثم يعلل ويؤول، ولا يعجزه التأويل إذ هو من أرباب البلاغة والفصاحة والبيان، ولعله هو أول المعتزلة الذين تصدوا لمخاطر التفسير الباطني، الذي يهدف إلى القدح والطعن في الإسلام، فأبطل القاضي رأي المُجَسِّمَةِ والمُجَبِّرَةِ، وقد أفرد للرد على النصارى كتاباً مستقلاً، وكما صنف كل مفسر تفسيره على أصول مذهبه؛ كذلك صَنَّفَ كثير من شيوخ المعتزلة تفاسيرهم للقرآن الكريم على أصول مذهبهم، وأهمهم القاضي عبد الجبار، حيث كتب في التفسير عدة مصنفات، وقد وصل إلينا كتابه: (تنزيه القرآن عن المطاعن) في مجال التفسير والدراسات القرآنية، و(متشابه القرآن) وهو أهم ما وصلنا من كتب القاضي في التفسير، و(إعجاز القرآن)، أما تفسيره الكبير الذي أسماه (المحيط) فهو ضائع ومفقود، ولكنه كان من أهم مصادر الفخر الرازي في تفسيره، وللقاضي تفسير آخر اسمه (فرائد القرآن وأدلته)، وكان متوفراً حتى القرن السابع الهجري؛ لأن ابن طاووس (ت ٦٦٤هـ) الذي تفرد بذكر هذا التفسير، نقل عنه نتفاً في كتابه (سعد السعود للنفوس)، فما مصادر تفسير القاضي؟ وما منهجه في التفسير؟ وهل استعان بالمأثور؟ وما شروط قبوله لرواية الحديث؟ ولماذا يقدم الأدلة العقلية على الأدلة اللغوية؟ وكيف يوضح ويختار ويوفق بين الآراء؟ ولماذا يقول: الحروف المقطعة ليست من المتشابهة؟ وهل من منهجه تفسير القرآن بالقرآن أو بالسنة؟ وما شروطه لضبط علم التفسير؟ كل هذه الأسئلة وغيرها ما سنجيب عنه ونوضحه في ثنايا هذا البحث الذي سميته: (القاضي عبد الجبار مفسراً). والله تعالى أسأل التوفيق والسداد.

الكلمات المفتاحية: القاضي، عبد الجبار، المحيط، تنزيه القرآن، متشابه القرآن، فرائد القرآن.

Qāḍī ‘Abd al-Jabbār as an Interpreter

Muhammed Mahmud Kalou*

Abstract

The Holy Quran was not revealed for mere verbal recitation; Rather, it was revealed for this purpose, along with understanding its meanings, contemplating its verses, and acting upon what is in it. And since the science of interpreting the Qur’an is one of the most important Islamic sciences that a Muslim should take care of, since the honor of knowledge is in the honor of the known, the interpreters devoted themselves to studying it, contemplating it, and interpreting it, until they reached an understanding of what was unclear to some of them in the meanings of some words, and understanding the context of the verses. And they defended the sanctity of the Noble Qur’an, until they spent their most precious and valuable things in its path. Although most of us do not agree with the Mu’tazila in most of their opinions, when we argue with atheists, we do not find a more powerful weapon than the weapon of the Mu’tazila to refute their doubts. No one can deny their merit, and Muslims are indebted to them for their responses to the people who deviated from the correct path and misguidance, both ancient and modern. I have chosen from among the Mu’tazila, Qāḍī Abdul-Jabbār al-Hamadani, for his importance, since he was not just a thinker in the shadow of Mu’tazila, who included in his cloak all those who adopted the five principles, but rather the Qāḍī was a participant in the making of Mu’tazila thought, as he used to discuss the opinions of his sheikhs and analyze them. He justifies them and tries to combine them, and perhaps adds to them or rejects them, in addition to the fact that he is able to present arguments, with a ready intuition, and in a solid style, and the influence of Mu’tazila is clear in everything he writes and interprets, so the purely rational view of interpreting the text is his way, then he explains and interprets, and he is capable of interpretation, as he is one of the masters of eloquence, fluency and clarity, and perhaps he is the first Mu’tazila who confronted the dangers of

* Assoc. Prof. Dr., Adiyaman University, Faculty of Islamic Studies, mkalu@adiyaman.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9664-0285

esoteric interpretation, which aims to disparage and attack Islam, so the Qāḍī invalidated the opinion of the anthropomorphists and the compulsors, and he devoted an independent book to responding to the Christians, and as each interpreter classified his interpretation according to the principles of his doctrine; Many of the Mu'tazilite sheikhs also classified their interpretations of the Holy Quran according to the principles of their doctrine, the most important of whom was Qāḍī 'Abd al-Jabbār, who wrote several books on interpretation. His book *Tanzih al-Qur'an 'an al-Mata'in* (The Purification of the Quran from the Challenges) in the field of interpretation and Quranic studies, and *Mutashabih al-Qur'an* (The Similarities of the Quran), which is the most important of the books of al-Qadhi in interpretation that have reached us, and *I'jaz al-Qur'an* (The Miracle of the Quran). As for his great interpretation, which he called *Al-Muhit*, it is lost and missing, but it was one of the most important sources of al-Fakhr al-Razi in his interpretation. Al-Qadhi has another interpretation called *Fara'id al-Qur'an wa Adillatuhu* (The Pearls of the Quran and Its Proofs), which was available until the seventh century AH; because Ibn Tawus (d. 664 AH), who was the only one to mention this interpretation, quoted fragments of it in his book *Sa'd al-Su'ud li-Nufus* (Sa'd al-Su'ud for the Souls). What are the sources of al-Qadhi's interpretation? What is his method of interpretation? Did he use the transmitted texts? What are the conditions for accepting the narration of hadith? Why does he present rational evidence over linguistic evidence? How does he clarify, choose and reconcile opinions? Why does he say that the disconnected letters are not among the ambiguous? Is his method to interpret the Quran by the Quran or by the Sunnah? What are his conditions for controlling the science of interpretation?

We will answer and clarify all these questions and more in the folds of this research, which I have named: (Qāḍī 'Abd al-Jabbār as an interpreter).

And I ask God Almighty for success and guidance.

Keywords: al-Qāḍī, 'Abd al-Jabbār, al-Muheet, sanctification of the Quran, ambiguous verses of the Quran, pearls of the Quran.

القيمة التاريخية لفكر القاضي عبد الجبار

١٤١٥ هـ / ٣٥٩ هـ

Najman Yaseen *

الملخص

تمثل دراسة الفكر الإسلامي قيمة غير قابلة للاستبعاد إن شئنا أن نقف على طبيعة إسهام العلماء في تاريخ الأمة، وأن تمتلك رؤية تقترب من الحقيقة، ودراسة الفكر المعتزلي جزء حيوي في هذا الشأن، ذلك أنه فكر يعلي من شأن العقل ويحقق توازناً مع العقيدة والشريعة في الإسلام، ولعل رجالات الاعتزال البارزين، يظهرون في فكرهم ومواقفهم، الصورة الناصعة عن إسهامهم المؤثر والفاعل في تاريخ فكر المعتزلة بشكل خاص وفي رسم صورة لتجليات العقل، بكل عام، ويعد فكر القاضي عبد الجبار ٣٥٩ هـ / ٤١٥ هـ، صورة ساطعة تجسد عطاء عالم معتزلي فذ، شهر بقدراته العقلية الخصبية، وآرائه واجتهاده ووفرة مؤلفاته التي تشهد بتفرده من جهة، وبتكامله والتقاءه مع أسلاف السابقين، ذلك أنه يحقق فكرة التواصل التاريخي، فضلاً عن إضافاته العقلية الخاصة به، والنابعة من تأملاته المدققة المتفحصية، وإن المرء ليصاب بالدهشة حقاً، وهو يراجع بعض، وليس جميع مؤلفاته التي كرسها للدفاع عن الإسلام من خلال العقل، ولعل بعض قيمة فكره تكمن في أنه عاش ورحل بعد تدهور، أو بدايات تدهور العطاء العقلي

* أ.د.، كلية الآداب، جامعة الموصل / العراق ، Mohamadnajman1988@gmail.com

والمعرفي في نهايات القرن الرابع الهجري، إذ جاء ليغرد خارج السرب وقريباً منه في نفس الوقت، وليذكرنا بأن عقل الأمة يظل حياً بوجود العقول الحية، وتلك قيمة تاريخية تسجل لهذا الجيل المعرفي السابق الذي اعتمد التأصيل ورسخ الجذور، وبذر بذوره الخاصة في أرضه الخاصة لتثمر ثمراً مباركاً، وحقاً أن المرء يمسك بقلبه وهو يقرأ كشوفات واجتهاد وسعة علم القاضي عبد الجبار، وهي أمور تظهر حرصه الشديد على الإسلام، وترد على الفكر الشعبي بشكل غير مباشر، مثلما تبين لنا أنه نذر نفسه للتأليف والرد على من يطعن في عقيدة التوحيد، فضلاً عن إظهاره لدلائل النبوة وتثبيت ذلك، ومن يراجع كتابه الغني أبواب التوحيد والعدل وغيره، سيرى أن العقل الإسلامي وعبر هذه التصانيف الغزيرة والنوعية، قد تمثل في كنز معرفي في فكر المعتزلة، مثله القاضي عبد الجبار في التأصيل، والشرح، والإضافة، وإغناء الفكر المعتزلي.

الكلمات المفتاحية: القاضي، قيمة، العقل، تاريخية، التأصيل، الإسلامي.

The Historical Value of al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār 's Thought

(359 h. - 415 h.)

Najman Yaseen*

Abstract

The study of Islamic thought holds an indispensable value if we wish to understand the nature of scholars' contributions to the history of the Ummah and to gain a vision close to the truth. The study of Mu'tazilite thought is a vital part of this process, as it elevates the status of reason while balancing faith and Sharia in Islam. Through their ideas and positions, prominent figures of Mu'tazilism clearly illustrate their influential and practical contributions to the history of Mu'tazilite thought and the broader manifestations of reason. al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār (359 h. - 415 h.) stands out as a shining example of a distinguished Mu'tazilite scholar, renowned for his fertile intellect, opinions, independent reasoning, and the abundance of his writings, which attest to his uniqueness on one hand, and his continuity with his predecessors on the other. He embodies the concept of historical continuity and his unique intellectual contributions stemming from his detailed and thorough reflections. One is genuinely struck with awe when reviewing some, though not all, of his works, dedicated to defending Islam through reason. The value of his thought lies partly in the fact that he lived and passed away during the decline or early stages of the intellectual and rational decline at the end of the 4th century a.h.. He emerged as a voice both outside and near the mainstream, reminding us that the intellect of the Ummah remains alive through the presence of living minds. This historical value is attributed to this previous generation of scholars, who established foundational principles, deepened roots, and sowed seeds that would bear blessed fruit. Indeed, one's heart is filled with admiration when reading the discoveries, independent reasoning, and vast knowledge of al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār. His efforts reflect his deep commitment to Islam and offer an indirect response to the Shu'ubiyah movement, demonstrating that

* Prof. Dr., Mosul University, Faculty of Arts, Mohamadnajman1988@gmail.com

he dedicated his life to writing and refuting those who challenged the doctrine of Tawhid and affirming the signs of prophethood. Anyone who examines his rich works, such as The Chapters of Unity and Justice and others, will see that Islamic reason, through these extensive and high-quality writings, has become a valuable repository in Mu'tazilite thought, exemplified by al-Qāḍī 'Abd al-Jabbār in terms of foundation, explanation, contribution, and enrichment of Mu'tazilite philosophy.

Keywords: al-Qāḍī, value, al-aql, historical, islamic foundations

أهمية القاضي عبد الجبار في الفكر المعتزلي

٤١٥ هـ / ٣٥٩ هـ

Mohammad Ali Afeen *

الملخص

يعد قاضي القضاة عبد الجبار - كما أسماه المعتزلة - أحد أساطين أعلام المعتزلة، وتأتي أهميته ليس من غزارة مؤلفاته وكتبه فحسب، بل من قدرته العقلية الفذة التي تجسدت في تمثله وهضمه لتراث الفكر المعتزلي، إذ أن تأخره في الظهور عن الرعيل السابق له من رعيل مفكري المعتزلة، قد أتاح له أن يقف على فكرهم، وأن يستوعب ما جاء عنهم، ومن هنا وجدناه ممتلكاً لعقل تركيبى وإبداعي من جهة، وشارحاً ومفسراً ومضيفاً لآرائهم من جهة أخرى، وليس هذا فقط، ذلك أنه تميز بطروحاته الخاصة به وبما ينسجم مع السياق العام وثوابت الفكر المعتزلي، فضلاً عن ذلك فإنه تصدى لأعداء ومناهضي الفكر المعتزلي من تيارات ناصبت العقل العداء، وغرقت في بحور الخرافة والاسطورة، وديدنه هذا كان ينسجم مع رؤيته المنبثقة عن روية أسلافه، وعن تأملاته الخاصة، وهي رؤية عقلية تتوفر على قدرة جلية في الحوار والمحااجة، وإلى هذا فقد عرف بسعة معارفه الفقهية وتمرس في الوقوف على الدلالات في الأحاديث النبوية الشريفة، وقبل هذا وذاك في إدراك معاني القرآن الكريم من خلال وقوفه عند كتب

* أ.د.، كلية الآداب، جامعة الموصل / العراق، mohamed.a.m@uomosul.edu.iq - orcid.org/0009-0005-9587-1064

التفسير وأسباب النزول، الأمر الذي يفصح وبدقة عن شخصية معرفية موسوعية كرسَتْ حياتها للدفاع عن العقيدة والسعي للارتقاء بالعقل الإسلامي، وإذا أضفنا إلى ما سبق من أمور تظهر أهميته وتفرد، معرفته الميدانية وتجاربه التطبيقية في شؤون القضاء عبر عمله، أمكن لنا القول وبكثير من الطمأنينة: إن هذا العالم المعتزلي، يشكل تواصلاً مع نقاء الفكر المعتزلي، ويمثل علامة ساطعة - تجلت في فكره - في تطور فكر العزلة، ذلك أنه جمع بين النظرية والتطبيق.

الكلمات المفتاحية: المعتزلة، القاضي، أهميته، الفكر المعتزلي، العقل.

The Importance of al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār in Mu'tazilite Thought

(359 h. - 415 h.)

Mohammad Ali Afeen*

Abstract

al- Qāḍī al-Qudāt ‘Abd al-Jabbār, as the Mu'tazilites called him, is considered one of the towering figures of Mu'tazilite thought. His significance stems from the abundance of his writings and his exceptional intellectual capacity, demonstrated in his deep assimilation and understanding of Mu'tazilite intellectual heritage. His later appearance, compared to earlier Mu'tazilite thinkers, allowed him to grasp their ideas and thoroughly comprehend what they had established. Thus, he possessed both a synthetic and creative mind, while also being an interpreter and explicator of their ideas. What further distinguished him were his own unique propositions, which harmonized with the general framework and principles of Mu'tazilite thought.

Moreover, he confronted the adversaries and opponents of Mu'tazilite thought, who belonged to movements hostile to reason and steeped in superstition and myth. His stance was in line with the vision inherited from his predecessors and his reflections—a rational perspective with an apparent ability for dialogue and debate. Additionally, ‘Abd al-Jabbār was renowned for his extensive knowledge of jurisprudence and his skill in interpreting the meanings of prophetic hadiths. Above all, he profoundly understood the Qur'an through his study of tafsir and the reasons behind the revelation of various verses. This reveals his encyclopedic intellect, dedicated to defending Islamic doctrine and elevating Islamic reason.

Suppose we add his practical knowledge and field experience in judicial matters through his work. In that case, we can confidently say that this Mu'tazilite scholar represents a continuity of the purity of Mu'tazilite thought. His intellectual contributions are a bright

* Prof. Dr., Mosul University, Faculty of Arts, mohamed.a.m@uomosul.edu.iq, orcid.org/0009-0005-9587-1064

symbol in the evolution of isolationist thought, as he effectively combined theory with practice.

Keywords: The Mu'tazilites, al-Qāḍī, importance of al-Qāḍī, Mu'tazilite thought, al-aql